

प्रस्तावना ।

इह खलु पण्डितरत्नमण्डिते निखिलेऽपि भारतवर्षे सिद्धान्तकौमुदीप्रभृत्य
नेकानि व्याकरणानि मुद्रितानि पर तेषामतीव दुरुहत्वात्सारस्वतप्रभृतीनाम्
नापत्त्वान् तेषु सुकुमारमतिकुमाराणां विदुषा च प्रगृह्यतिर्भवति, अतस्तेषामना-
यामेन यत्किञ्चिद् व्याकरणपदार्थज्ञानप्रकाशकं कौमारमित्यपरनाम्ना प्रसिद्धं
श्रीमद्भावसेनत्रैविध्यदेवविरचितं रूपमालासहितं शर्ववर्माचार्यविरचितं कातन्त्रा-
र्यव्याकरणमेव वक्तव्यम् । तत्तु प्राचीनतरमत एव चङ्गप्रभृतिदेशेषु कुमार-
सिद्धौ वणसमान्नाय इत्यस्य व्याकरणस्य प्रथमादिसूत्रमद्यापि पठ्यन्ति पाठयन्ति
च गुरवः । रूपमालासहितमिदमतीव दुष्प्राप्य परन्तु पुण्यपत्तनस्थराजकाय-
पुस्तकालयात्संप्राप्तम् । तच्च ध्रुवणवेलगुलग्रामस्थजयरावर्गनारद्वारा न्यूनाधिक-
दोषपरिहाराय श्रीमद्भस्मसूरिशालिणा दृष्टिगोचरमपि कारितम् । किञ्चास्य
शोधनमप्येतद्ग्रन्थस्थनियमानुसारेण कृतम् । यथा “विरामे वा” इति सूत्रेण
पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारविधिः । देवः । देवम् । न दृश्यतेऽयमितर-
व्याकरणेषु । सध्व्याकरणापञ्चया अस्य क्रमोऽपि भिन्नः यथा सर्वत्र शतृ-
प्रत्ययः अत्र तु शन्तृङ् प्रत्यय एव भिन्नैव सति । किञ्च कुमाराणां स्पष्टप्रोते-
पत्तये पृथक्पदे पदान्तरेण सह सन्धिनियमोऽपि नास्ति । यद्यप्यस्य पुस्तकस्य
पुस्तकान्तराभावात्पेक्षनीदोषाद्वा यत्र कुत्रापि स्खलितं तत्तु शोधनपत्रं सम्यक्
तथा निवेशितं तथाप्येतद्ग्रन्थमुद्रणे प्रथममधिगतस्यापि मम मतिमाद्यादृष्टि-
दोषात्प्रमादाद्वा समुत्पन्नाननरूपानप्यवद्यानुपेक्ष्य गुणैकपक्षपातिनो निर्मत्सर-
विद्वांसस्तोषमेप्यन्ति, निष्पक्षपाततयाऽस्य योग्यतामवलोक्य स्वकीयपाठ-
शालासु प्रगृह्यन्ति नेष्यन्ति भविष्यन्ति च परमेश्वरानुग्रहात्सर्वसम्पन्नाः इति
समाशास्ते ।

सु-
प्र-
स-
वि-

पाठकृष्णैकादशी
१० स० १९६२.

}

लङ्कुरमात्मजो

विदुषा मनुचरो—
रैक (रायकवाल)
जीवरामशास्त्री.

भूमिका ।

विदित हो कि प्रवृत्तिमें दृष्टिगोचर समस्त व्याकरणोंमें श्रीमच्छंवरमंदिग-
 म्बरजीनाचार्यवृत्त कातन्त्रव्याकरण ही जिसके 'कलाप' बीमार आदिभी' ना-
 मान्तर हैं, अत्यन्त सरल है । इसके मूलपाठकी प्रवृत्ति बंगाल आदि देशोंमें
 बहुतदिनोंसे अशुद्धस्वरूपसे पाई जाती है । तथा इसकी टीकायें भी कितनेही
 प्राचीन आचार्योंने रची हैं जिनसे कि इसकी प्राचीनता सिद्ध होती है । वर्तमान
 समयमें इस ग्रन्थकी प्रवृत्ति न होनेमें मुख्य कारण यही दीखता है कि, इसकी
 जितनी टीकायें प्रसिद्ध हुईं वे सब सूत्र क्रमानुसार हैं और आजकल बुद्धि की मन्द-
 ता तथा अन्य व्याकरणोंकी प्रक्रियारूप टीकायें दीखती हैं, इसकारण बालकोंकी
 प्रवृत्ति उनहीमें होगई । हमने इस व्याकरणकी नवीन प्रक्रिया बनाकर प्रसिद्ध
 करनेका विचार कियाथा परन्तु सर्व साधारणके भाग्योदयसे बड़े परिश्रमके
 साथ पूनाकी सरकारी पुस्तकालयमेंसे श्रीमद्भास्करनंदिबिद्यदेवकृत कातन्त्ररूप-
 माका नामाप्रक्रियारूप टीका प्राप्त हुई, जिसकी सरलता और उत्कृष्टता
 ग्रन्थावलोकनाधीनही है । ऐसे मन्द बुद्धियोंके लिये अत्यन्त उपयोगी समझकर
 छपाया है इस ग्रन्थमें " विरामे वा " ऐला विशेष सूत्र है जिसके अनुसार
 पदान्तका मकार विकल्पसे अनुस्वार होता है । इस कारण इस ग्रन्थमें कहीं
 पदान्तमकारको अनुस्वार कर दिया है । और लेखनी तथा प्रमाददोष और
 शीघ्रताके कारण दूसरी प्रति न मिलनेसे जहां कहीं अशुद्धियें रह गई हैं वे
 अशुद्धियां शुद्धिपत्रद्वारा ठीक करदी हैं । तथापि कहीं अशुद्धि रह गई हो तब
 विद्वज्जन क्षमा करें । और कालेज तथा पाठशालाओंके अध्यापक महाशयोंसे यह
 प्रार्थना है कि निष्पक्षतासे इसकी योग्यताको अवलोकनकर अपनी २ पाठशा-
 लाओंमें पढ़ावें और देशमें संस्कृत विद्याको सहजहीमें बढ़ावें ॥

आपाद कृष्णैकादशी. } ह०
 सम्वत् १९९२ वि० } शास्त्री जीवराम ललुराम अध्या
 दिगम्बर जैनपाठशाल

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमालाव्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वत्र चिन्ताशेषदोषकम् ।

कातन्त्ररूपमालेयं बालबोधाय कथ्यते ॥ १ ॥

नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्तये ।

विचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥

नमो वृषभसेनादिर्गातमान्त्यगणेशिने ।

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥

गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।

बन्धामहे त्रिसद्वरयो ननवकोटिमुनीश्वरान् ॥ ४ ॥

१ वि विंशति ई लक्ष्मीं रानि ददाति वीर । अथवा विंशते ईर्ने सर्वान्
“प्रपदार्थान् जानातीति वीर” । वि विंशति द्वा वाक् दिव्यध्वनिर्ब्रह्माणी वीर ।
अथवा वि विंशति द्वा जष्टमृष्ट्या यस्यासी वीर । अथवा वीरयतीति वीर
कामराजयमराजमेहराजान् निराकरोतीति वीर । वि विंशति द्वा गगनगमन य-
स्यासी वीर । त प्रथमं पूर्व पञ्चाब्धिदिनि प्रथम्य ॥ सर्व जानातीति सर्वज्ञ
सर्वान् सकलप्रदार्थान् वमकरनव्यवधानराद्वयेन मुनरन् जानातीति सर्वज्ञ ॥
नदप्रतिम नद्य । वि विंशते नद्य विनय । अशेषां ते दोषाश्च अशेषदोषाः
विनया अशेषदोषा येनासी विनयाशेषदोषः तम् । कु ईरतात्र कानत्र
रूपणी माय रूपमात्रा यान्त्रिक रूपमाय कान्त्ररूपमाय ॥ २ मरः
प्रकरण सर्वज्ञानमया मूर्तिरस्या अस्तीति सरस्वती तम् । विग्नं भक्तं
परमात्मात्मीयं । शब्दोऽने इति ह्यन विमलं च तत् शब्दं च विमलम् ।
विमलज्ञानमेव मूर्तिरस्या मा विमलज्ञानमूर्तिरस्यै ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धः खलु वर्णानां समा-
म्नायो वेदितव्यः । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ
ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ
द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये
आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई
उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये
दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥ तेषां समा-
नानां मध्ये द्वौ द्वौ वर्णान्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । अ-
आ इई उऊ ऋॠ ऌॡ । तेषां ग्रहणं किमर्थं । द्वयोर्ह्रस्वयोर्द्वयो-
र्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।

गुरुणां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता ॥ १ ॥

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थः । सिद्धशब्द अनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो
वा प्रसिद्धार्थो वा कापिल्ये सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमहत्त्वार्था ॥

२ सम्यग्गाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाम्नायाः । श्लोकः । व्यञ्जनानि
त्रयस्त्रिंशत्स्वराश्चैव चतुर्दश ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एवच ॥ १ ॥
गजकुम्भाकृतिर्वर्णः प्लुतश्च परिकीर्तितः ॥ एव वर्णास्त्रिंशदाशन्मातृकाया उदा-
हृताः ॥ २ ॥ ३ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥

ऋकारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारलृकारौ च परस्परं स्व-
र्णसंज्ञौ भवतः । ऋलृ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयोः स्वर्णसंज्ञयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्व-
संज्ञो भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयोः स्वर्णयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो
भवति । आ ई ऊ ऋ लृ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥ ८ ॥ अवर्णवर्जः स्वरो नामिसंज्ञो
भवति । ई ई उऊ ऋऋ लृलृ एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे स्वर्णग्रहणं ।
कारग्रहणे केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्व-
रनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि ए ऐ ओ औ ॥

नित्यंसन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि
नित्यं दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्य-
न्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ ।
ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावसा-
ना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्णसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ ।
च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपसाश्चाधोपैः ॥ १३ ॥
वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शपसाश्चाधोपसंज्ञा भवन्ति । कम् चछ
टठ तथ पफ श ष स ॥

१ ह्रस्वते एवमाश्रयतया उच्चार्यत इति ह्रस्वः ॥ २ ह्रणाति विदारयति
द्विमाश्रयतया सुगविलमिति दीर्घः ॥ ३ व्यञ्ज्यन्ते अकारादिभिः पृथक्क्रियन्ते
इति व्यञ्जनानि अथवा विगनः अञ्जनः स्वरलेपोयेभ्यः इति व्यञ्जनानि ॥
४ ककारादीनामकार उच्चारणार्थः ॥ ५ धोपोऽनिर्ण विद्यते येषां ते
अधोपाः ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अवोपेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्यपञ्च-
मा वर्णा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघड जझञ डढण दधन
बभम यरलव ह इति ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासि-
कास्थानमुच्चारणं येषां ते अनुनासिकाः । ङञणनमा. वर्णा अनुनासि-
कसंज्ञा भवन्ति । ङञणनम इति ॥

अन्तस्था यरलवाः ॥ १६ ॥ अन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः
यरलवा इत्येते वर्णा अन्तस्थसंज्ञा भवन्ति ॥ यरलव ॥

ऊष्माणः शपसहाः ॥ १७ ॥ उष्म उष्णं धर्ममुत्पाद-
यन्तीति । शपसहा इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शपसह ।

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयि-
तुं न शक्यते स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा
कादिषु । कुमारीस्तनयुगलाकृतिवर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ।

श्लोकः ।

शृङ्गवद्भालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ॥

नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य विसर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

कै इति जिह्वामूलीयः ॥ १८ ॥ ककार इहोच्चारणार्थः । वज्रा-
कृतिवर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति । कै ॥

पै इत्युपध्मानीयः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थः । गज-
कुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति । पै ॥

१ विद्यज्यते विरम्यते येन स विसर्गः ॥ २ जिह्वामूले भव जीह्वामूलीयः ॥
३ उप समीपे ध्मावते शब्दावते इति उपध्मानीयः ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थः । विन्दु-
मात्रो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणसिद्धिः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यव-
हारः । तस्मादिहानुक्तस्यापि ग्रहणस्य शब्दस्यै सिद्धिः प्रवृत्तिर्वेदि-
तव्या । तत्कथं ? त्वया ग्रामो गम्यते इत्युक्तेस्त्वं ग्रामाय गच्छसी-
त्यर्थः ।

इति संज्ञासन्धिः ।

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः सन्धिः । पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानेन परस्परेण सन्धानं सं-
श्लेषः सँन्धिः ॥ तव अम्युदयः । कान्ता आगता । दाधि इदम् ।
नदी ईहते । वसु उभयोः । वधू उद्धा । पितृ ऋपमः । मातृ ऋकारेण ।
कृ ऋकारः । कृ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २३ ॥ संबटितान्वर्णान्
अनतिक्रमयन् विश्लेषयेन् इति विश्लेष्यः ॥

समानः सवर्णे दीर्घाभवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥
समानसंज्ञको वर्णो दीर्घाभवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो
दीर्घः । स्वभावतो द्रव्याभावे परलोपः ।

श्लोकः ।

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णे नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जनं

१ अन्नमनुष्यस्य सत्यं उपायते स्वर्यं इति अनुस्वारः ॥ २ व्यवहारो
नाम शब्दप्रयोगः ॥ ३ चालकारकमव्यवधानोपग्रहमेतान् भिन्नमर्थं
शपतीति शब्दः ॥ ४ पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानोच्चारणं सन्धानमिति च
उक्तान्तरे ॥

परवर्णं नयेत् । तवाम्युदयः । कान्तागता । दधीदम् । नदीहते । व-
सूभयोः । वधूदा । पितृपमः । मातृकारेण । कृकारः । कृकारेण ।
इति सिद्धं पदम् ॥ एवं होतृकारः । होतृ ऋकारः । इति विग्रहः ।
अत्र समानः सवर्णे दीर्घो भवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार
इति स्थिते ।

ऋति ऋतोर्लोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोर्लोपो
वा भवति । होतृकारः । देव इन्द्रः । कान्ता इयम् । इति स्थिते ।

अवर्णं इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्णं ए भवति परश्च
लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्रः । कान्तेयम् ॥ हल
ईपा । लाङ्गल ईपा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीषायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हललाङ्गलयो-
रस्य लोपो भवति ईपायां परतः । हलीपा । लाङ्गलीपा ॥ मनम् ईपा ।
इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति ईपायां
परतः । मनीषा ॥ गन्ध उदकम् । माला उदा । इति स्थिते ।

उवर्णे ओ ॥ ३० ॥ उवर्णे परे अवर्णं ओ भवति परश्च
लोपमापद्यते । गन्धोदकम् । मालोदा ॥ तव ऋकारः । सा ऋकारेण ।
इति स्थिते ।

ऋवर्णे अद् ॥ ३१ ॥ ऋवर्णे परे अवर्णं अद् भवति परश्च लो-
पमापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि परव्यञ्जनमधः ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशिदो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रा-
न्तस्य वर्णस्य द्वित्वं भवत्यशिदो वा ।

श्लोकः ।

तुंबुरुं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ॥

स्वभावादूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं ।

शिङ्हिति शादयः ॥ ३३ ॥ शपसहा वर्णा शिङ्मज्ञा भव-
न्ति । तवर्कार । सवर्कारेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वमन ऋणम् ।
वन्सतर ऋणम् । कन्वड ऋणम् । दश ऋणम् । इति म्यिने ।

ऋणप्रवसनचत्सतरकम्बलदशानामृणेऽरो दीर्घः
॥ ३४ ॥ ऋणादीना अरो दीर्घो भवति ऋणे परे । एकदेशविकृतम-
नन्यवत् । ऋणार्णम् । प्रार्णम् । वमनार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बल-
र्णम् । दशार्णम् ॥ शीत ऋत । दुःख ऋत इति म्यिने ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ३५ ॥ तृतीयासमासे अरो
दीर्घो भवति ऋते च परे । शीतेन ऋत शीतार्त । दुःखेन ऋत
दुःखार्त । तृतीयाममाम इति किम् । परमधाम्ना ऋतश्च परमर्त ॥
तव लृकार । मा लृकारेण । इति म्यिने ।

लृवर्णे अलृ ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परे अवर्ण अलृ भवति परश्च
लोपमापद्यते । तवल्कार मल्कारेण ॥ तव एपा । सा ऐन्द्री । इति
म्यिने ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण
ऐर्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवैपा । ऐन्द्री ॥ एव ईरम् । एव ईरिणी ।
एव ईरी इति म्यिने ।

स्वस्येरेरिणीरिपु ॥ ३८ ॥ स्वस्याकारस्य ऐत्व भवति ईर-
ईरिणीईरिपु परत परश्च लोपमापद्यते । स्वीरम् । स्वीरिणी ।
स्वीरी ॥ अद्य एव । इह एव । इति म्यिने ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णस्य नित्यं
लोपो भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ ।
इहेव निष्ठ ॥ तव ओदनम् । मा औपगवी । इति म्यिने ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च
परे अवर्ण और्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । मौपगवी ॥
“नकाराधिसारादुपमर्गावर्णोपो धातोरेदोपो । प्र एटयति प्रेन्दयति ।

परा ओखति परोखति ॥ इणेधत्योर्न । उप एति । उपैति । उप एधते
उपैधते ॥ नामधातोर्वा ॥ उप एलकीयति उपेलकीयति । प्र ओपधीय-
ति प्रोपधीयति प्रौपधीयति ॥ अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ॥

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णस्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे ।
अद्योम् । सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठः । स्थूल ओतुः । इति स्थिते ।

ओष्ठौत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णस्य लोपो वा
भवति ओष्ठौत्वोः परतः समासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ
बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं
पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्यां
परतः परश्च लोपमापद्यते । असौहिणी सेना ॥ प्रस्योदोढ्योश्च ॥ प्र ऊढः
प्रौढः । प्र ऊढिः प्रौढिः ॥ एपैप्ययोरैत्वं । प्र एप प्रैपः । प्र एप्यः
प्रैप्यः । दधि अत्र । नदी एषा । इति स्थिते ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इवर्णो
यमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्यः । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु-
अत्र । वधू आसनम् । इति स्थिते ।

वमुवर्णः ॥ ४५ ॥ उवर्णो वमापद्यते असवर्णे परे न च परो
लोप्यः । मध्वत्र । वध्वासनम् ॥ पितृ अर्थः । मातृ अर्थः । इति
स्थिते ।

रमृवर्णः ॥ ४६ ॥ ऋवर्णो रमापद्यते असवर्णे परे न च परो
लोप्यः । पितृर्थः । मातृर्थः ॥ लृ अनुबन्धः । लृ आकृतिः । इति
स्थिते ।

लम्लृवर्णः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो लमापद्यते असवर्णे परे न च
परो लोप्यः । लनुबन्धः । लाकृतिः ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति
स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्यः । नयनम् । चयनम् ॥ नै अकः । चै अकः । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्यः । नायकः । चायकः ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अव् ॥ ५० ॥ ओकारो अव् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्यः । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अकः । पौ अकः । इति स्थिते ।

औ आव् ॥ ५१ ॥ औकार आव् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्यः । लावकः । पावकः ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भवत्यकारे परे । गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गोअश्वौ । गोईहा । गो उष्ट्रौ । गो एलकौ । इति स्थिते ॥

अवः स्वरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरे परे । गो अश्वौ । गवाश्वौ गोश्वौ । गवेहा । गवीहा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैलकौ । गवेलकौ ॥ गो अक्षः । गोइन्द्रः । इति स्थिते ।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयोः परतः । गवाक्षः । गवेन्द्रः ॥ ते आहुः । तस्मै आसनम् । पटो इह । असा इन्दुः । इति स्थिते ।

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्ते वर्तमानानां अयइत्येवमादीनां यवयोर्लोपो भवति न वा लोपे तु प्रकृतिश्च भवति । त आहुः । तयाहुः । तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पयविह । असा इन्दुः । असाविन्दुः ॥ नै ऋ अदः । रै उ अणः । मै ऋ उतः । ओ उ इन्दुः । रिपु इ उदयः । इति स्थिते ।

स्वरजौ यवकारावनादिस्थौ लोप्यौ व्यञ्जने ५६
अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नारदः ।

रावणः । मारुतः । अविन्दुः । रिप्युदयः ॥ ते अत्र । पटो अत्र ।
इति स्थिते ।

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोभ्यां
पदान्ते वर्तमानाभ्यां परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी
गृहम् । पटु हस्तः । मातृ मुखम् । जले पद्मम् । रै धृतिः । गो ग-
तिः । नौ यानम् ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परे स्वराः
सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भ्रातृ यम् । मातृ यम् इति स्थिते ॥

र ऋतस्तद्धिते ये ॥ ५९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते ये
परे । पितुरिदम् पित्र्यम् । एवं भ्रात्र्यम् । मात्र्यम् ॥ गौयूतिः इति
स्थिते ॥

गव्यूतिरध्वमाने ॥ ६० ॥ अध्वमाने गव्यूतिरिति निपा-
त्यते । गवां यूतिः गव्यूतिः ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव सन्धिकार्येप्राप्ते क्वचित्पूर्ववत्
प्रकृतिभाव उच्यते । अहो आश्चर्य्यम् । नो एहि । अ अपे-
हि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवम् । इति स्थिते ॥

ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥ ६१ ॥
ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवला निपाताः स्वरे परे प्रकृत्या
तिष्ठन्ति । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं ।

श्लोकः ।

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ॥

आङ्गनुबन्धो विज्ञेयो वाक्यस्मरणयोर्नतु ॥ १ ॥

१ अहो आहोउताहो च मोहोदहो अयोदगे । भानोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता
अष्टधास्मृताः ॥ २ लोकप्रसिद्धशब्दमादाय स्वरूपेण कथनं निपाता । निश्चयेनपत-
न्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपाताः ॥ ३ पूर्वापरिभूतासाध्यमानरूपा प्रवृत्तिः क्रिया ॥

ईषदत्त्ये- आउष्णं- ओष्णं । क्रियायोगे आइहि- एहि । मर्यादायां
आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ आ आर्येभ्यः आर्येभ्यो
यशोगतमकलङ्कस्वामिनः । वाक्ये- आप् एवं किल मन्यसे । स्मरणे
आप एवं किल तत् । अन्तग्रहणमकारादीनां केवलार्थम् ॥ कवी एतौ ।
माले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूतं द्विवचनं स्वरे परे प्रकृत्या
तिष्ठति । औकाररूपं परित्यज्य रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः ।

मणीवादीनां वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीनां वा सन्धिर्भवति ।
मणी इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीव । अमुके अत्र तिष्ठतः इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साकोदसः परमनौभूतं द्विवचनं स्वरे
परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठतः ॥ अमी अश्वाः । अमी
एडकाः । अमी उष्ट्राः । अमी आदित्यरश्मय इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममी रूपं स्वरे परे
प्रकृत्या तिष्ठति । आगच्छ भो देवदत्त इदमत्र । उत्तिष्ठ भो यज्ञदत्त
इह । आयाहि भो विष्णुमित्र इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरममात्रायेऽनुपदिष्टाः पुताः
स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ पुनस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्यनिषेधो न
भवति । अहो सुश्लोकेति । दूराद्वाह्वाने गाने रोदने च पुतास्ते । लो-
कतः मिद्धाः ॥

श्लोकः ।

एकमात्रो भवेद्भस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु पुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धिः ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । षट् अत्र । षट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आस्ते । ककुप् जयति । इति द्विः स्थिते ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः स्वरेषु घोषवत्सु च परेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते ।

वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अज्गच्छति । पडत्र । पड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छन्ति । ककुवास्ते । ककुब्जयति । प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोर्विभागे सन्धिस्वरात्प्रतिषेधश्च प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागो यत्र तत्र नित्यं सन्धिकार्यं भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्यं भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् मात्रम् । षट् मुखानि । तत् नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति स्थिते ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्नवा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः पञ्चमे परे स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्न वा । वाङ्मती । वाग्मती । अज्मात्रम् । अज्मात्रम् । पण्मुखानि । पङ्मुखानि । तन्नयनम् । तदनयनम् । त्रिष्टुप्मिनोति । त्रिष्टुप्मिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमात्रित्पम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे परे । वाङ्मात्रम् । अज्मात्रम् । पण्मात्रम् । तन्मयम् । ककुम्मात्रम् ॥ वाक् शूरः । अच् श्लेषः । षट् श्यामाः । तद् श्वेतम् । त्रिष्टुप्श्लुतम् इति स्थिते ।

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्छकारं न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्छकारमापद्यते न वा । वाक्शूरः । वाक् शूरः । अच्छेषः । अच्छेषः । षट्श्यामाः ।

पट्ट्यामाः । तच्छ्वेतम् । तच्छ्वेतम् । त्रिष्टुप्पुटम् । त्रिष्टुप्पुटम् ॥ तन्
श्लक्ष्णम् । तन् स्मशानम् । इति स्थिते ।

न वा ग्रहणं लानुनासिकेष्वापीच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥
लानुनासिकेषु परतः शकारश्छकारमापद्यते न वा । तच्छ्लक्ष्णं तच्छ्ल-
क्ष्णं । तस्मिन् शानं- तस्मिन् शानं- इति सिद्धम् ॥ वाक् हीनः । अच् हलौ ।
पट् हलानि । तन् हितम् । ककुप् हासः । इति स्थिते ।

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ७३ ॥ तेभ्यः
पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्यः परो हकारः पूर्वचतुर्थमापद्यते न वा । वा-
ग्हीनः । वाग्हीनः । अज्जलौ । अज्जलौ । पट् हलानि । पट् हलानि ।
तद्वितम् । तद् हितम् । ककुब्हासः । ककुब्हासः । तेभ्यो ग्रहणं
स्वरयवरानिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग्ब्रह्मादयति । एवेति ग्रहणं तृती-
यमतव्यवच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा ग्रहणमुत्तरत्रयविकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥
तन् लुनानि । तत् चरति । तत् छादयति । तत् जयति । तत् अप-
यति । तन् अकारेण । तन् टीकते । तत् ठकारेण । तत् डीनम् ।
तन् डौकते । तन् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्तकारो
लचटवर्गेषु परेषु पररूपमापद्यते । तद्धुनाति । तच्चरति ।

धुङ् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तस्थानु-
नासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुङ्संज्ञं भवति ।

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ ७६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटामन्त-
रतमः प्रथमो भवति ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु
परेषु । तच्छ्रुत्यति । तच्छ्रुत्यति । तच्छ्रुत्यति । तच्छ्रुत्यति । तच्छ्रुत्यति ।

श्लोकः । १ पररूपं हि कर्तव्यं व्यञ्जनं स्वरवाजतम् ॥ सस्वरं परं दृष्ट्वा विस्वरं
क्रियते धुर्थः ॥

ते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्डीकते । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् शयनम् । इति स्थिते ॥

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

श्लोकौ ।

चंशे व्यर्थमिदं मूत्रं यदुक्तं शर्ववर्मणा ।

तस्योत्तरपदं गृहि यदि वेत्ति कलापकम् ॥ १ ॥

मूढधीस्त्वं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।

अच्छत्तपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तच् शेते । तच् शयनम् ॥ कुड् आस्ते । सुगण् अत्र । पचन् इह । कृपन् आस्ते । इति स्थिते ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो
वर्ण उपधासंज्ञो भवति ।

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधाः । पदान्ता ङणनाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति । कुड् आस्ते । सुगण्णत्र । पचन्निह । कृपन्नास्ते । अत्र स्पृवर्णेभ्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते (असिद्धं बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे) अन्तरङ्गे कार्य्ये कृते सति बहिरङ्गं कार्य्यमसिद्धं भवति । इति णत्वे सति द्वित्वनिषेधः । पूर्व णत्वे कृते पश्चाद्वित्वे प्राप्ते सति । सङ्गृह्याधितो विधिर्भाषित एवासत्पुरुषवत् ॥ भगन् चरति । भवान् छादयति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ प-
दान्तो नकारश्चछयोः परयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । मगां-
श्चरति । भगांश्छादयति ॥ भगान् टीकते । भगान् टकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः पकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकारः टठयोः परयोः पकार-
मापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भगांष्टीकते । भगांष्टकारेण ॥ भवान् तरति ।
भवान् शुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयोः परयोः सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवांस्तरति । भवांश्चुडति ॥ नृन् पाहि । इति स्थिते ।

नृन् पे वा ॥ ८४ ॥ नृन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकारं वाऽऽपद्यते । नृन्पाहि । नृन्पाहि ॥ ~~पकारे परे~~

प्रशानः शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकारः शादीन् प्राप्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्दीकते । प्रशान्छकारेण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लिखति इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।

अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीनां हीनत्वादनुस्वारो नास्ति । भवाद्दुनाति । भवाद्लिखति ॥ भवान् जयति । भवान् प्रपयति । भवान् वकारेण । भवान् शेने इति स्थिते ।

जझञशकारेषु ञकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जझञशकारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्प्रपयति । भवाञ्जकारेण । भवाञ्शेते ॥ कुर्वन् शूरः । उभयविकल्पे त्रैरूप्यम् । इति स्थिते ।

शि नृचौ वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो नृचौ वा प्राप्नोति शकारे परे । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गी । इति पञ्चमः स्यात् । कुर्वन् ब्रूः । कुर्वन् ब्रूः । कुर्वन् ब्रूः ॥ भवान् डीनः । भवान् द्यैकते । भवान् णकारेण । इति स्थिते ।

टढणेपु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकारमापद्यते टढणेपु परतः । भवाण्डीनः । भवाण्डीकते । भवाण्णकारेण ॥ त्वम् लुनामि । त्वम् रमामि । त्वम् यामि । त्वम् वसामि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो नकारोऽनुस्वारमापद्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनामि । त्वं रमामि । त्वं यामि । त्वं वमामि ।

(सम्राट् सज्ञायाम्) । सम्पूर्वात् राजनेश्च किप्यनुस्वाराभावो निपात्यते ।
स राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा
विरामे । देवाना । देवानाम् । पुरुषाणा । पुरुषाणाम् । देव । देवम् ॥
त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरमि । त्वम् प
चसि । इति म्यिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे त
द्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि । त्व करोषि । त्वच्चरसि । त्व
चरमि । त्वण्टीकसे । त्व टीकसे । त्वन्तरसि । त्व तरसि । त्वम्पच
सि । त्व पचसि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वरसि । त्वम् लोकसे । इति
म्यिते ।

यवलेपु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकार पररूपमापद्यते वा य
वलेपु परत । त्वय्यासि । त्व यामि । त्वञ्चरमि । त्व वरसि । त्वह्यो
कसे । त्व लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धि ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

क चरति । क ङादयति । इति म्यिते ।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे वि
सर्जनीय शमापद्यते । कश्चरति । कश्ङादयति । इति मिद्धम् ॥ क टी
क्ने । क ठकारेण । इति म्यिते ।

टे ठे वा पम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विमर्जनीय पकारमा
पद्यते । ऋषीक्ने । कष्ठकारेण ॥ क तरनि । क थुडति । इति
म्यिते ।

ते धे द्य स्रम् ॥ ९७ ॥ ते वा धे वा परे विमर्जनीय स्रमापद्य
ते । कम्नरति । कम्पुडति ॥ क करोति । क खननि । इति द्वि
म्यिते ।

कखयोजिंहामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयो परयो-
विमर्जनीयो जिहामूलीयमापद्यते न वा ।

जिहामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिहामूलीयमुप-
ध्मानीय च परवर्णं नयेत् । क क्करोति । क करोति । क क्कनति ।
क क्कनति ॥ क पचति । क पलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयो परयोवि-
मर्जनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क प्पचति । क पचति । क प्पलति ।
क पलति ॥ क क्कशावित्याषटे । क क्कषावित्याषटे । पुरुष त्पत्क ।
यन क्षम । तत प्पाति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपसस्थे ॥ १०१ ॥ विमर्जनीय शादीन् न
प्राप्नोति शपसस्थे निमित्ते परे ॥ क श्च्योतति । क छीवति । क
क्ष्मोति । इति स्थिते ।

अघोपस्थेषु शपसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोपस्थे-
षु शपसेषु परतो विमर्जनीयो लोपमापद्यते वा । उभयविकल्पे त्रिरू-
पम् । क श्च्योतति । क श्च्योतति । क श्च्योतति । क छीवति । क छीवति ।
क छीवति । क क्ष्मोति । क क्ष्मोति । क क्ष्मोति ॥ क श्च्योते । क प-
ण्डे । क साधु । इति स्थिते ।

शे पे से वा वा पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा पे वा मे वा
परे विमर्जनीय पररूपमापद्यते न वा । क श्च्योते । क श्च्योते । क पण्डे ।
क पण्डे । क माधु । क माधु ॥ क अर्थ । क अर्थ । इति स्थिते ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरुमायोर्मध्ये विमर्जनीय
उमापद्यते । कोऽर्ज । कोऽर्ज ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थिते ।

अघोपचतोश्च ॥ १०५ ॥ अघोपचतोर्मध्ये विमर्जनीय
उमापद्यते । कोऽर्ज । कोऽर्ज ॥ क श्च्योते । क पण्डे । क
पण्डे । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरं यं वा ॥ १०६ ॥ अघोपचतो

विसर्जनीयो लोप्यो भवति य वाऽपद्यते अन्यस्वरे परे । वाशब्दो-
ऽत्र समुच्चयार्थः । न च विकल्पार्थः ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥१०७॥ विसर्ज-
नीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । क इह । कयिह । क उपरि ।
कयुपरि । क एष । कयेष ॥ देवा आहु । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दा-
भ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति य वाऽपद्यते स्वरे परे । देवा
आहु । देवायाहु । भो अत्र । भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति
स्थिते ।

भगोअघोभ्यां वा ॥१०९॥ भगोअघोभ्यां विसर्जनीय
एवमेव भवति य वाऽपद्यते स्वरे परे । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो-
अत्र । अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो
यज । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम् ॥ ११० ॥ आकारभोशब्दाभ्यां परो
विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवागता । भोयासि । भगोव्रज ।
अघोयज ॥ लोपग्रहणं यवेति निवृत्त्यर्थम् ॥ सुषि । सुतु । इति
स्थिते ।

नामिपरो रम् ॥ १११ ॥ नामिनः परो विसर्जनीयो रमा-
पद्यते निरपेक्षः । ईरुरर्थं वननम् ।

इरुरोरीरुरौ ॥११२॥ अत्र धातोर्निरोरीरे भवतः । वि-
रामे व्यञ्जनादौ च । रेफमोर्विवर्जनीयः । सुषी तुन् ॥ अग्नि गच्छति ।
अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि
गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिनः परो विसर्जनीयो रमाऽ

१ नतदं पादपूर्वं किन्तु नदादयश्चानायागपुनश्चान्धरायानपधान भवति पा-
दपूर्वचेत् ॥ ग्राहः । ग्यन्ताग्रधाराम ग्यन्ताना युधिष्ठिर ॥ ग्यन्ताना महान्यागा
स्य पायो धनुषः ॥ (२) लोपग्रहण एवमेवतिनिष्ठत्वम् ।

पद्यने गोपवत्त्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रवि
रत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ पित यार्हि ।
पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विमर्जनी-
यो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते गोपवत्त्वरेषु परत । पितयार्हि ।
पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह
जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अहोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अहो विमर्जनीयो रमापद्यते अरेफे
गोपवति च स्वरे परे । अहर्गण । अहरत्र । अहर्जयति । अहराया-
ति । अहर्हसति । अहरपि । रेफे तु अहोरात्रने । अहोरात्रम् ।
अहोरूपम् ॥ अह म्याम् । अह भि । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अहो विमर्जनीयो न रमापद्यते
म्यादिभे परे । अहोम्याम् । अहोभि । स्यादिभे इति मिम् । अहर्भु
क्ति । अहर्भवति ॥ अह पति । इति स्थिते ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विमर्ज-
नीयो वा रमापद्यते पत्यादिषु परत । अहर्पति । अह पति । इत्या-
दि ॥ एष करोति । स गच्छति । इति स्थिते ।

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषसाम्याम् परो
विमर्जनीयो लोप्यो भवति यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥
नास्मि रथेन । पुन रात्रि । इति स्थिते ।

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ ११९ ॥ रे परे रो गोपमापद्य-
ने पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । अशीरथेन । पुनारात्रि ॥ वट प्राया ।
कवि उन्त । तनु उभि । इति स्थिते ।

टिर्भावं न्यरपरच्छकारः ॥ १२० ॥ न्यरात्पच्छकारो
टिर्भावापद्यते ।

अघोपं प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोपे परे घुट्ट प्रथमो भवति ।

वटच्छाया । कविच्छन्दः । तनुच्छविः ॥ बाल छादयति । वेला
छादयति । इति स्थिते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्तादीर्घात्परश्छकारो वा द्वि-
र्भावमापद्यते । बालच्छादयति । बालाच्छादयति । वेलाच्छादयति । वेला-
छादयति । इति सिद्धम् ॥ आ छादयति । मा छिदत् । इति स्थिते ।

आङ्माङ्भ्यां नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्यां परश्छकारो
नित्यं द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र
इति स्थिते ।

अखरे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जनं द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दध्यत्र ॥
इति विसर्गनीयसन्धिः ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

श्लोकः ।

सर्वज्ञं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।

मृच्छा यन्मुखादेवी सर्वभाषासरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोभिधे-
यः ॥ धातुविभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गसंज्ञं भवति । तच्च लिङ्गं
द्विविधम् । स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुनः प्रत्येकं त्रिविधम् । पुल्लिङ्गं
स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं चेति । तत्रादावकारान्तात्पुल्लिङ्गात्पुरुषशब्दा-
द्विभक्तयो योज्यन्ते । लोकोपचारात्स्यादीनां विभक्तिसंज्ञायां पुरुष
इति स्थिते ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अम् औ
शस् । रा ष्यप् प्लिप् । हे ष्याप् प्यप् । इमि ष्याप् प्यप् । इत् औत्
आम् । डि ओस् सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्पराः स्यादयो विभक्तयो भव-
न्ति । ताः पुनः सप्त । सि औ जस् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति

द्वितीया । दाम्याम् भिम् इति तृतीया । डे म्याम् म्यम् इति चतुर्थी ।
डमि म्याम् म्यम् इति पञ्चमी । डस् ओस् आम् । इति षष्ठी । डि ओस्
नुप् इति सप्तमी । एवं युगपत् सर्वप्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थ-
प्रतिपत्तिरिति । लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमाविभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थव-
चने प्रथमाविभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थप्रथमा । तत्रापि युगपदेक-
वचनादि प्राप्ता ।

एकं द्वौ बहुन् ॥ १२८ ॥ अर्थात् वक्तृत्वैकस्मिन्नर्थे एक-
वचनम् । द्वयोरर्थयोर्द्विवचनम् । बहुष्वर्थेषु बहुवचनम् भवति । इति
लिङ्गार्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि । पुरुष मि इति स्थिते ।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ यः अनुबन्धः स अप्र-
योगी भवति । अनुबन्धः कः ? इजशट्ठया विभक्तिष्वनुबन्धाः । वा
विरामे इति वर्तमाने ।

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ १३० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च
रेफमकारयोर्विसर्जनीयो भवति । परवर्णाभावो विरामः । अथवा य-
दनन्तरं वर्णान्तरं नोच्यते स विरामः । पुरुषः इति सिद्धं पदम् । तथैव
लिङ्गार्थे द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् औ । सन्धिः । पुरुषौ ॥ तथैव
लिङ्गार्थे बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं नम् । अनुबन्धलोपः । पुरुष अम्
इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेधः । अकारो दीर्घं घोषव-
र्तानि वर्तते । सर्वत्रिधिम्यो लोपविधिर्वन्वान् । लोपम्बरादेशयोः स्वरा-
देशो विधिर्वन्वान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते जसि परे ।
(एकदेशातिवृत्तमनन्यत्वं) । यथाश्वाकर्णेषुच्छादिस्नाह्नेषु भिक्षेषु मत्सु
धानगर्दभः किन्तु धा श्वेत् । पुनः मवर्णे दीर्घः । सम्य विसर्जनीयः ।
पुरुषाः ॥ तथैवामग्रणार्थविवक्षायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरम्यानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणाथे विहितं सि सम्बुद्धिसङ्गो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाम्यःसिलोपम् ॥ १३४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाम्य परं सम्बुद्धिसङ्गकं सिलोपमाद्यते । वैश्विदामन्त्रणाभिव्यक्तये अहो हे भो शब्दाः प्राक्प्रयुज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयोर्पूर्ववत् । हे पुरुषो । हे पुरुषा । तथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५ ॥ शेषा द्वितीयाद्याः पञ्चविभक्तयः कर्मादिषु पञ्चकारकेषु यथासक्यं भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अस्मि इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमापद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्धिः । पुरुषौ । बहुत्वे पुरुष अस्मि इति स्थिते ।

शसि सस्य च नः ॥ १३७ ॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते सस्य च नो भवति । पुनः सवणे दीर्घः । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मेत्यादिना करणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परश्चाऽनो भवति । सन्धिः ।

रपृवर्णेभ्यो नो णमन्त्यः स्वरह्यवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ रेफपकारऋवर्णेभ्यः परोऽन्त्यो नकारः णमापद्यते स्वरह्यवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरोऽपि । स्वरान्तरस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषयति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो

दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाम्याम् । बहुत्वे ।

भिसैखा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताह्रिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा
भवति । मन्धि । पुरुषै । तथैव मम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कर्म्म-
त्यादिना मम्प्रदाने चतुर्थी ।

डेय्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताह्रिङ्गात्परो डेयौ भवति । घोष
वति दीर्घ । पुरुषाय । द्वित्वे पूर्ववत् । पुरुषाम्याम् । बहुत्वे ।

* धुइ व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकाम् ॥ ७५ ॥

अन्तस्थानुनासिकर्वाजित व्यञ्जन धुइसङ्ग भवति । क ख ग घ ।
च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।
धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहु
त्वे धुटि परे । पुरुषेभ्य । तथैव अपादानविवक्षायाम् शेषा कर्म्म-
त्यादिना अपादाने पञ्चमी ।

डसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताह्रिङ्गात्परो डसिराद्भवति ।
पुरुषान् । द्वित्वबहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण निमित्तम् । अकारे लो-
पे प्राप्ते मति तन्निमित्तम् । पुरुषाम्या पुरुषेभ्य । तथैव स्वाम्यादिविव-
क्षाया शेषा कर्म्मत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

उस् स्वः ॥ १४५ ॥ अकारान्ताह्रिङ्गात्परो उस् स्वो भवति ।
पुरुषेभ्य । द्वित्वे धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्त्तते ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति ओसि च परे ।
सन्धि । एअय् । गेफसोर्विमर्जनीय । पुरुषयो । बहुत्वे पुरुष आम्
शने स्थिते । ऋम्यनदीश्रद्धाम्य इति वर्त्तते ।

आमि च नुः ॥ १४७ ॥ ऋम्यनदीश्रद्धाशब्देभ्य परो
नुगुगमो भवति आमि परे ।

तृतीयादौ तु परादिः ॥ १४८ ॥ उदनुबन्ध आगम परा-
दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १४९ ॥ इम्यान् लिङ्ग दी

द्यते सनावामिपरे । स्पृवर्णेत्यादिना णत्वं घोषवति दीर्घः । पुरुषाणाम् ॥
तथैव अधिकरणे सप्तमी । अनुबन्धलोपः । सन्धिः । पुरुषे । द्विवचने
पूर्ववत् । पुरुषयोः । बहुत्वे ध्रुटि एत्वं च ।

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्यः सिः पं नुवि-
सर्जनीयपान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिपरेभ्यः प्रत्ययविका-
रागमस्यः सिः पमापद्यते नुविसर्जनीयपान्तरोऽपि । पुरुषेषु । नीतकः ।
पुरुषः, पुरुषौ, पुरुषाः । हेपुरुष, हेपुरुषौ, हे पुरुषाः । पुरुषं, पुरु-
षौ, पुरुषान् । पुरुषेण, पुरुषाम्याम्, पुरुषैः । पुरुषाय, पुरुषाम्याम्,
पुरुषेभ्यः । पुरुषात्, पुरुषाम्याम्, पुरुषेभ्यः । पुरुषस्य, पुरुषयो,
पुरुषाणाम् । पुरुषे, पुरुषयोः, पुरुषेषु ॥ एवं धर्म वीर वेद वृक्ष सूर्य
सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास पक्ष शिव शैल गुह्यक घात
गण्ड कट पाट नाग शङ्कर घट पटादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति
कोऽर्थः । प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थः । प्रकृतयः काः । वृक्षादिशब्दाः ।
भूभ्रभृतयो घातवश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तयः काः । स्यादिस्त्यादि-
श्च । तयोः प्रकृतिविभक्तयोः अर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायस्य पदसंज्ञा भ-
वति । एवं विभक्त्यन्तानां सर्वत्र पदसंज्ञा भवन्ति । सर्वशब्दस्य कचि-
द्विशेषः । सर्वः सर्वौ । जसि सर्वनाम्न इति वर्तते ।

जः सर्व इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जम् सर्व इः
भवति । सर्वे । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । सर्वे सर्वौ भवन् । सर्वेण स-
र्वाभ्यां सर्वैः ॥ डयि ।

सै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ आकारान्तात्सर्वनाम्न परो डे सै
भवति । सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ डसा ।

डसि स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो डमि स्माद्
भवति । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः परः सुरागमो भव-
त्यामि परे । धुटि एत्वम् । नामिकरपरेत्यादिना पत्वम् । सर्वेषाम् । टौ ।

डिः स्मिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो डिः स्मिन्
भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु ॥ नीतकः । सर्वः । सर्वो सर्वे । हे
सर्व हे सर्वो हे सर्वे । सर्वम् । सर्वो सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्याम् । सर्वैः ।
सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य
सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम् । सर्व
विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर
यतम ततर ततम एकतर एकतम एते इतरइतमप्रत्ययान्ताः । घृत् ।
त्व नेम मम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अ-
न्तर । घृत् । त्यद् तद् यद् अदम् इदम् एतद् किम् एक द्वि । वृत् ।
युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वादि । अल्पशब्दस्य तु भेदः । अल्पः अ-
ल्पो । जसि ।

अल्पादेर्वा ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्परो जम् सर्व इर्भवति
वा । अल्पे अल्पाः । अन्यत्र पुरुषशब्दवत् । कोऽल्पादिर्गणः । अल्प
प्रथम चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय एते तयभयप्रत्ययान्ताः । क-
तिपय नेम अर्द्ध पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर ।
घृत् । इति अल्पादिः । पूर्वशब्दस्य तु भेदः । पूर्वः पूर्वी पूर्वं
पूर्वाः । हे पूर्व हे पूर्वी हे पूर्वे हे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वी पूर्वान् । पूर्वेण
पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः । ङसिङ्योः ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसि-
ङ्योः स्मान्स्मिना विभाष्येते । पूर्वस्मात् पूर्वान् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः ।
पूर्वेभ्यः पूर्वयोः पूर्वेषाम् । टौ तथैव विकल्पः । पूर्वस्मिन् पूर्वं पूर्वयोः
पूर्वेषु । कः पूर्वादिः । प्रागेवोक्तः । इत्यकारान्ताः । आकारान्तः
पुल्लिङ्गः क्षीरपाशब्दः । ततः स्याद्युत्पत्तिः । सौ । क्षीरपा । क्षीरपा

१ समासियोतको वृष्टन्द इति ॥ २ 'ङमिः स्मात्' 'दिः स्मिन्'
इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ॥

क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेष । क्षीरपाम् क्षीरपौ । शसादौ तु विशेष ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ म्यादीनामादौ पञ्चवचनानि घुट्स
ज्ञानि भवन्ति ।

आघातोरघुट् स्वरे ॥ १६० ॥ घातोराकारस्य लोपो भवति
अघुट् स्वरे परे । घातोरिति किम् । शन्तृढन्तकिञ्चनौ धातुत्व
न त्यजत । इत्येतदुपलक्षणम् । उपलक्षण कि । स्वस्य स्वसदृशस्य
च ग्राहकमुपलक्षण । तेन विजन्तमपि धातुत्व न जहाति । क्षीरप ।
क्षीरपा क्षीरपाम्याम् क्षीरपाभि । क्षीरपे क्षीरपाम्याम् क्षीरपा
भ्य । क्षीरप क्षीरपाम्याम् क्षीरपाम्य । क्षीरप क्षीरपो क्षीर
पाम् । क्षीरपि क्षीरपो क्षीरपासु । एव सोमपा सीधुपा कीलात्पा
सौवीरपा मण्डपा अग्रेगा विपम्वा अञ्जना उदधिका हाहा पुरोगा
टय । इत्याकारान्ता । इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्द । तत स्या
द्युत्पत्ति । मौ । मुनि । द्वित्वे ।

इदुदग्निः ॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निसज्ञ भवति ।
तपरकरणमसन्देहार्थ ।

औकारः पूर्वं ॥ १६२ ॥ अग्निसज्ञकात्पर औकार पूर्वम्ब-
रूपमापद्यते । सन्धि । मुनी । जसि ।

इरेदुरोज्जसि ॥ १६३ ॥ अग्निमज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओ
द्भवति जसि परे । मुनय ।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निसज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओ
द्भवति सम्बुद्धौ परत । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायान् ।
हे मुने हे मुनी हे मुनय ।

अग्रेरमोकारः ॥ १६५ ॥ अग्निसज्ञकात्परम्य अमोऽवागे
लोपमापद्यते । मुनिम् मुनी । शसादौ ।

असोऽकारः सञ्च नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निमज्ञ
कापम्य शमोऽकार पूर्वम्बग्रूपमापयते मय्य च नो भवत्यस्त्रि
यान् । मुनीन् ।

अस्त्रियां टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निमज्ञकात्परम्य टा ना
भवत्यस्त्रियाम् । मुनिना मुनिम्या मुनिभि । टयि ।

डे ॥ १६८ ॥ अग्निमज्ञकम्य इ एद्भवति उ ओद्भवति
टयि परे । मुनये मुनिम्या मुनिम्य ।

टमिडसोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निमज्ञकम्य इ एद्भवति
उ ओद्भवति टमिडमो परत तयोरकारश्च लेप्यो भवति । मुने
मुनिम्याम् मुनिम्य । मुने मुन्यो । आपि नुरागम ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १७० ॥ नाम्यन्त लिङ्ग दीर्घमापयते
मनावामि परे । मुनीनाम् ।

डिरौ सपूर्वः ॥ १७१ ॥ अग्निमज्ञकात्परो डि पूर्वम्बरेण
मह आर्भयति । मुनां मुन्यो मुनिषु । एतमग्नि गिरि रवि ऋषि यति
कवि विधि राशि शीतरश्मि शालि दानवारि दल्यारि सौरि सूरि वि
घ्नाग्नि हेमाद्रि भद्रि हरि मारि बह्नि शकुनि पारशामनि धूमयोनि
पद्मयोनि अपापनि अतिथिग्रन्थि पट्टानि मन्त्रि रलि ध्वनि पाणि कपि
अलि माणि जलधि अविषि पयोधि निधि उपाणि नीररि व्याधि शेर
श्याडय ॥ द्विशब्दम्य तु भेद । तस्य व्यर्थकचित्त्वान् द्विवचनमेव
भवति । द्वि आं शनि स्थिते ।

त्यदादीनामविभक्तौ ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्त अ
वागे भवति विभक्तां परत । मन्त्रि । द्वा । हे द्वा । द्वाभ्याम् ।
द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वये ॥ त्रिशब्दम्य तु भेद । तस्य
व्यर्थकचित्त्वान् बहुवचनमेव भवति । त्रय । हे त्रय । त्रीन् ।
तिभि । त्रिम्य । त्रिम्य ।

आमि त्रेभ्यश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दम्य त्रयादेशो भवति

नुरागमश्चामि परे । त्रयाणाम् त्रिषु । कतिशब्दस्य तु भेदः । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जस्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सम्ब्याया प्णान्ताया कतेश्च परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिम्यो लोपविधिर्वल्वान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे मतिः प्रत्ययलोपे परे यत्कृतं कार्यं प्रकृतेस्तत्र भवति । इरेदुरोज्जसीत्येतत् न भवति । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । सग्विशब्दस्य तु भेदः । सावनन्त इति वर्तते ।

सख्युश्च ॥ १७६ ॥ सख्युरन्तो नुर्भवति असम्बुद्धो सो परे । घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धो घुटि परे ।

व्यञ्जनाच्च ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच्च परः सिलोपमापद्यते ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । सखा ।

घुटि त्वैः ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धो घुटि परे । सखायौ सखायः । समुद्धो मुनिशब्दवत् । हे सखे हे सखायौ हे सखायः । सखायम् सखायो । शसि मुनिशब्दवत् । सखीन् । यदौ ।

न सखिष्ठादावग्निः ॥ १८१ ॥ सग्विशब्दष्टादो म्वरे परे नाग्निर्भवति । सग्या सखिम्याम् सखिभिः । सख्ये सग्विम्याम् सखिभ्यः ॥

डसिडसोरुमः ॥ १८२ ॥ मखिपतिभ्याः परयोर्डमिडसोरकार उमापद्यते । सख्युः सखिम्याम् मखिभ्यः । मख्युः सख्योः सखीनाम् ॥

सग्विपत्योर्डिः ॥ १८३ ॥ सग्विपतिभ्याः परो डिरेव और्भवति । पुनर्डिग्रहणं किमर्थं सपूर्वस्वरनिवृत्त्यर्थं ॥ मरयो सरयो म

ग्विपु । एव मुसाखि अतिमखि अमखि प्रभृतय । पतिशब्दस्य तु भेद ।
पति पती पतय । हे पते हे पती हे पतय । पतिम् पती पतीन् । द्यौः ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे द्यौ
म्बरे परे नाग्निर्भवति । पत्यां पतिम्याम् पतिमि । पत्ये पतिम्याम्
पतिम्य । पत्यु पतिम्याम् पतिम्य । पत्यु पत्यो पतीनाम् । पत्यौ
पत्यो पतिषु । भूपत्यादिशब्दाना समासत्वान्मुनिशब्दवन् । पन्थि-
शब्दस्य तु भेदः । पन्थिम् इति स्थिते । अमृशमोरा इति वर्त्तते ।

पन्थिमन्थिरुक्षीणां सौ ॥१८५॥ पन्थादीनामन्त
आकारो भवति सो परे । पन्था ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्थ्यात्रीनामन्तोऽन् भवति घुटि
परे । पन्थानौ । पन्थान । मन्त्रोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था हे प
न्थानौ हे पन्थान । अग्रेरमोकार इति प्राप्ते (अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तर-
ङ्गो विधिर्नल्लघान्) अल्पाश्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रित वहिरङ्गम् ।
पन्थानम् पन्थानौ ।

अधुद् स्वरे लोपम् ॥१८७॥ पन्थादीनामन्तो लोपमापद्यते
अधुद् स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषां निः ॥१८८॥ पन्थ्यादीना नकारो लेपमा
पद्यते व्यञ्जने चाद्युट् स्वरे परे । पथ । पथा पथिम्याम् पथिमि । पथे
पथिम्याम् पथिम्य । पथ पथिम्याम् पथिम्य । पथ पथो पथाम् ।
पथि पथो पथिषु । एव मन्थि ऋभुक्षि शब्दौ । इति ट्कारान्ता ।
ट्कारान्त पुल्लिङ्गो यवन्ती शब्द । तन म्याद्युत्पत्ति ॥ मौ यवन्ती
म्बरादौ । आघातोऽरिनि वर्तमाने ।

ईदृत्तोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धानोरीदृत्तोरियुवौ भवत
 निमित्तस्वरे शरे । पुनः स्वतः हणः निमित्तस्वरे दृत्तस्वरे । नतनियौ
 यवत्रिय । सम्बोधनेऽपि तद्वन् । यवत्रियम् यवत्रियौ यवत्रिय ।
 यवत्रिया यवत्रीम्याम् यवत्रीभिः । इत्यादि एव सुध्री नो प्रभृतयः ।

सेनानीशब्दस्य तु भेद । सो । सेनानी । म्वरादावीदूतोरिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्ब्यौ ॥ १९० ॥ अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोरसंयोगात्परावीदूतोय्वा भवत विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ सेनान्य । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्य । मेनान्या मेनानीभ्याम् मेनानीभि । सेनान्ये सेनानीभ्याम् मेनानीभ्य । सेनान्य सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य । मेनान्य सेनान्यो सेनान्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति किं । नियौ निय । लुबो लुब । असंयोगान्ति कि । यवत्रियो कट्प्रुवो । चै ।

नियो डिराम् ॥ १९१ ॥ निय परो डिराम् भवति । सेनान्याम् सेनान्यो सेनानीषु । एवमग्रणीग्रामणिप्रभृतय । सुधीशब्दस्य तु भेद । सो । सुधी । म्वरादावनेकाक्षरयोरिति यत्वे प्राप्ते । ईदूतोरियुवो म्वरे इति वर्त्तते ।

सुधीः ॥ १९२ ॥ सुधीशब्द इय प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियो सुधिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम् सुधियो सुधिय । सुधिया सुधीभ्याम् सुधीभि । सुधिये सुधीभ्याम् सुधीभ्य । सुधिय सुधीभ्याम् सुधीभ्य । सुधिय सुधियो सुधियाम् । सुधियि सुधियो सुधीषु ॥ इति ईकारान्ता । उकारान्त पुल्लिङ्गो भानुशब्द । स च मुनिशब्दवत् । अयं भेद । उत ओत्वमवादेशश्च । भानु भानू भानव । भानुम् भानू भानूत् । भानुना भानुभ्याम् भानुभि । भानवे भानुभ्याम् भानुभ्य । भानो भानुभ्याम् भानुभ्य । भानो भान्वो भानूनाम् । भानो भान्वो भानुषु । एवमृतु मेर गुरु नर गतु सेतु बाहु वायु बहुप्रभृतय । इत्युकारान्ता । ऊकारान्त पुल्लिङ्ग कट्प्रू शब्द । स च यवत्रीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेद । कट्प्रू कट्प्रुवो कट्प्रुव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कट्प्रुवम् कट्प्रुवा कट्प्रुव । कट्प्रुवा कट्प्रुभ्याम् कट्प्रुभि । इत्यादि । म्वल्प् शरल् काण्डट्

प्रभृतीनां सेनानांशब्दवन् । वत्त भेद । प्रतिभृशब्दस्य तु भेद ।
सौ । प्रतिभू । स्वरादौ ।

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ १९३ ॥ भूस्व प्राप्नोति विभक्ति
स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भू वर्जयित्वा । प्रतिभुवोऽप्रतिभुव । मन्त्रोऽनेऽपि
तद्वत् । एष भ्यभू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतय । व
र्षाभू पुनर्भू सेनानीतत् वत्त भेद । इत्युक्तारान्ता । स्वरागन्त पु
ष्टिज्ञ पितृशब्द । सौ ।

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तस्य णिङ्गस्य आ
भवति सौ परे मित्रोपश्च । पिना ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तस्य अद् भवति घुटि परे । पि
तरोऽपितर । सन्धुद्धौ च ।

आ च न सन्धुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तस्य आद् आ च न
भवति सन्धुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्थेति । हे पित हे पितरौ
हे पितर । पितरम् पितरौ ।

अग्निचच्छमि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तस्य अग्निवत्कार्यं भवति
शमि परे । पितृन् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम्
पितृभ्यः । टमि टमो ।

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्गमिदमोरकार
पूर्वस्मरेण सह उपाधयन् । पितु पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितु पित्रो
पितृणाम् ।

अटौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अद् भवति टौ परे । पितरि
पित्रो पितृषु । एष भ्रातृ जामातृ मातृन् प्रभृतय । वर्तृशब्दस्य तु
भेद । सौ । वर्त्ता । घुटि ।

धातोस्त्वृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्गोहिणस्य तृशब्दस्य
ऋत आर्भवति घुटि परे । वर्त्तारो वर्त्तार । हे वर्त्त हे वर्त्तारो हे
वर्त्तार । वर्त्तारम् वर्त्तारो वर्त्तार । अन्यत्र पितृशब्दवन् । धातोर्गोहि-

तस्य कि' । यातरौ यातर । यती प्रयत्ने । यते ऋत् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय ।
तृशब्दस्येति कि । ननान्दरौ ननान्दर । एवं घातृ मर्तृ ज्ञातृ वेतृ श्रोतृ
नेतृ वक्तृ भोक्तृ वसृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टा क्रो-
ष्टारौ क्रोष्टार । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च
॥ २०१ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्भवति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्ज-
ने नपुंसके च परे । अग्निसंज्ञा विधाय भानुवत्कुर्यात् । हे क्रोष्टा हे
क्रोष्टारां हे क्रोष्टार । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्वा भवति
टादौ स्वरे परे । क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुभि । क्रोष्टे क्रोष्टवे
क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुम्य । क्रोष्टु क्रोष्टो क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुम्य । क्रोष्टु
क्रोष्टो क्रोष्टो क्रोष्टो क्रोष्टुणाम् क्रोष्टुनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्टो
क्रोष्टो क्रोष्टुषु । स्वस्तृशब्दस्य तु भेदः । सौ । स्वसा । घुटि ।

स्वस्त्रादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्त्रादीनां च ऋत आर्भवति घुटि
परे । स्वसारौ स्वसार । हे स्वस्त । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवन् ।
के स्वस्त्रादयः ।

श्लोकः ।

स्वसा नसा च नेष्टा च लष्टा क्षता तथैव च ।

होता पोता मशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्त्रादयः स्मृताः ॥ १ ॥

नृशब्दस्य तु भेदः ॥ नृशब्दस्यामि विशेषः । ना नरौ नरः ।
हे न हे नरौ हे नर । नरम् नरौ नृन् । त्रा नृम्याम् नृभि । त्रे नृम्याम्
नृम्य । नु नृम्याम् नृम्य । नु त्रौ । न नामि दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृशब्दो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावापि परे ।
नृणाम् नृणाम् । नरि त्रौ नृषु ॥ इति ऋदन्ता । ऋकारलृकारलृ-
कारान्ताश्चाप्रसिद्धा । ऐकारान्तं पुष्टिङ्गं रैशब्दः । आत्वं व्यञ्जनादौ
इति वर्तते ।

रैः ॥ २०६ ॥ रैशब्दस्य आत् भवति व्यञ्जनादौ परत ।
 रा रायौ राय । हे रा हे रायो हे राय । रायम् रायो
 राय । राया राय्याम् राभि । राये राय्याम् राय्य । राय राय्याम्
 राय्य । राय रायो रायाम् । रायि रायो रासु । इत्येकारान्त ॥
 ओकागन्त पुष्टिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दम्यान्त और्भवति घुटि परे ।
 गो गावौ गाव । हे गौ हे गावो हे गाव ।

अम्शसोरः ॥ २०७ ॥ गोशब्दम्यान्त आ भवति अम्शसो
 परत । गाम् गावा गा । गवा गोम्याम् गोभि । गवे गोम्याम्
 गोम्य । ङसिङ्सोरलोपश्चेति वर्तते ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्परयोर्दमिङ्सोरकारो लोपमापद्य
 ते । गो गोम्याम् गोम्य । गो गवो गवाम् । गवि गवो गोषु ।
 इत्येकारान्त । औकारान्त पुष्टिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लो ग्लावौ ग्लाव ।
 सम्बोधनेऽपि तद्वत् । ग्लावम् ग्लानौ ग्लाव । ग्लावा ग्लोम्याम् ग्लौभि ।
 इत्यादि ॥ न्त्येकारान्त ।

इति स्वरान्ता पुष्टिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाश
 ङ । सौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकागन्त ख्याग्य श्रद्धामलो
 भवति ।

श्रद्धायाः मिलोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर मिलेप-
 मापद्यते । रम्भा ।

औरिम् ॥ २११ ॥ श्रद्धाया अरौरिमापद्यते । रम्भे रम्भा ।
 सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एव भवति सम्बुद्धौ परे ।
 हे रम्भे हे रम्भे हे रम्भा ।

दौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एव भवति दौमो परत ।
रम्भया रम्भाभ्याम् रम्भाभि । डवत्सु ।

डवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ श्रद्धाया पराणि
डवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासख्यम् । रम्भायै
रम्भाभ्याम् रम्भाभ्य । रम्भाया रम्भाभ्याम् रम्भाभ्य । रम्भाया
रम्भयो रम्भाणाम् । रम्भायाम् रम्भयो रम्भासु । एव शाला माला
दोला भार्या वान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतय । सर्वनाम्न
खिलिङ्गत्वात्खीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ त्रिया वर्तमानादकारान्तादाप्रत्य
यो भवति विभक्तिपरे । सर्वा सर्वे सर्वा । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा ।
सर्वाम् सर्वे सर्वा । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि । डवत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु सप्तचो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वना
म्न श्रद्धाया पराणि डवन्ति वचनानि ये यास् याम् याम् भवन्ति
यथासख्य सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य ।
सर्वस्या सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वयो । आमि ।
सुरामि सर्वत । सर्वासाम् । सर्वभ्याम् सर्वयो सर्वासु । एव वि
श्वादीनामेकशब्दपर्यन्ताना रूप ज्ञेयम् । अल्पादीनान्तु सप्ताना
रम्भाशब्दवत् । अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय अर्य एते
सप्त ॥ द्वितीयाशब्दस्य तु भेदः । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । हे द्वि
तीये हे द्वितीये हे द्वितीया । द्वितीयाम् द्वितीये द्वितीया । द्विती
यया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभि । डवत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीया
भ्या पराणि डवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासख्य
सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयाभ्याम् द्विती
याभ्य । द्वितीयस्या द्वितीयाया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभ्य । द्वि
तीयस्या द्वितीयाया द्वितीययो । सर्गादि अपठितत्वात् न सुरागम ।

द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् द्वितीययो द्वितीयासु ॥ एव
तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जराशब्दस्य तु भेदः ।
व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जगशब्दो जरस् वा भवति
विभक्तिस्वरे परे । जरे जरमो जरा जरम । हे जरे हे जरे हे जरमो
हे जरा हे जरम । जरा जरस जरे जरसो जरा जरस । जरसा
जरया जराभ्याम् जराभिः । जराये जरसे जराभ्याम् जराभ्यः ।
जराया जरम जराभ्या जराभ्यः । जराया जरस जग्यो जरसो
जराणाम् जरसाम् । जराया जरसि जरयो जरमो जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थानां द्विम्बराणां
प्रद्वसज्ञकानां सम्बुद्धो ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक् । हे अष्ट ।
हे अत्त । एवमादयोऽम्बार्थाः । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुम्बराणामम्बार्थानां श्रद्धाम
ज्ञकानां ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे
अम्बिके । इत्याकारान्ता । इकारान्तं श्रीलिङ्गो रचिशब्दः । रचि
रची रचय । हे रचे हे रची हे रचय । रचिम् रची । श्रीलिङ्गत्वा
त्पस्य नत्वाभावः । रची । तृतीयैववचनेऽपि तन्मात्रत्वाभावः ।
रच्या रचिम्याम् रचिभिः । इवत्सु ।

ह्रस्वश्च डवति ॥ २२१ ॥ आख्यावियुवो स्थानिनो ह्रस्व
श्च डवति परे नदीसज्ञौ वा भवतः । यत्र नदीमज्ञा तत्र ।

नद्या णे आसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसज्ञकात्पराणि डव
न्ति वचनानि ऐ आस आम् आम् भवन्ति । ययासस्यम् । नदीम
ज्ञाभावे मुनिशब्दवत् । रुच्यै रचये रचिम्याम् रचिम्यः । रच्या
रचे रचिम्याम् रचिम्यः । रच्या रुचे रच्यो रचीनाम् । रच्या
म् रचौ रच्यो रचिषु । एव बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति रुचि युक्ति
श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतयः । द्विशब्दस्य तु भेदः । त्वादित्वात् अ आटे

शः आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् द्वाभ्या-
म् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥
स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचत्वारशब्दयोः तिसृ चतसृ आदेशौ भवतः वि-
भक्तौ परतः । घुटि चेत्यरि प्राप्ते बाधकबाधनार्थोऽयं योगः ।

तौ रं स्वरे ॥ २२४ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ रं प्राप्तौ
विभक्तौ स्वरे परे । तिस्रः । हे तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृ-
भ्यः । तिसृभ्यः ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ
दीर्घत्वं न प्राप्तवतः सनावामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इका-
रान्तः ॥ ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

ईदूतौ रुपाख्यौ नदी ॥ २२६ ॥ रुपाख्यावीदूतौ नदीसं-
ज्ञौ भवतः ॥

ईकारान्तात्सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात्परः
सिल्लोपमापद्यते ॥ नदीसंज्ञादन्तग्रहणाधिन्यात्रदाद्यच्चीत्यादिना विहि-
तादीकारात्परः सिल्लोपमापद्यते । नदी नद्यौ नद्यः ॥

संवुडौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्याः संवुडौ ह्रस्वौ भवति । हे नदि
हे नद्यौ हे नद्यः ।

अम्शसोरादिल्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात्परयोः
अम्शसोरादिल्लोपमापद्यते । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् न-
दीभिः । ङवत्सु । नद्या ऐ आसासामित्यादयः ॥ नद्यै नदीभ्याम्
नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । न-
द्याम् नद्योः नदीषु । एवं गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सा-
वित्री सरस्वती गोमती गोमिनी मामिनी क्रोष्टी महिषी मही पृथ्वी सौ-
रमेयी प्रभृतयः ॥

श्लोकौ ।

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी॥

पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी ॥ १ ॥

मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी ॥

सिंही ह्रमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । सौ ।

स्त्री नदीवत् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ परतः । स्त्रीशब्दस्य प्रयत्ननदीसंज्ञाकरणं किमर्थं । ह्रस्वश्च इति वा इति सूत्रोक्तविकल्पनिषेधार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो घातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः । संबोधनेष्वेवं ।

वाम्शसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा घातुवद्भवति अम्शसोः परतः । स्त्रीम् स्त्रियम् स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रियः । स्त्रिया स्त्रीम्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीम्याम् स्त्रीम्यः । स्त्रियाः स्त्रीम्याम् स्त्रीम्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ॥ स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । श्रीः । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादावियादेशः । श्रियौ श्रियः । अनित्यनदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीम्याम् श्रीभिः । इवत्सु । नद्या ऐ आसासाम् । पश्चादीदूतोरियुवौ स्वरे । नदीपक्षे ऐ आसादयः । श्रियै श्रिये श्रीम्याम् श्रीम्यः । श्रियाः श्रियः श्रीम्याम् श्रीम्यः । श्रियां श्रियोः श्रियः । आमि ।

रुयाख्यावियुवौ वामि ॥ २३३ ॥ रुयाख्यावियुवस्थानिनौ आमि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । सिद्धे सत्वारंभो नियमाय । किं नदीवत्कार्यं । आमि च नुः इति नुरागमः । अन्यत्र “ ईदूतोरियुवौ स्वरे ” इय् । उव् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि श्रियोः श्रीषु ॥ लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

लक्ष्मेरीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्ष्मातोरीप्रत्ययो भवति
मोऽन्तश्च ॥ ईकारोऽन्ते यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्तिरिति
सेलोपो न भवति ।

श्लोकः ।

अवीलक्ष्मीतरीतत्रीहीधीश्रीणामुणादितः ।

अपि स्त्रीलिङ्गजातीनां सिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्म्य । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ता ॥
उकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चक्षुशब्द । स च रुचिशब्दवत् । विशेषस्तु
उत ओत्वमवादेशश्च । चक्षु चक्षू चक्षव । हे चक्षो हे चक्षू हे
चक्षव । चक्षुम् चक्षू चक्षू । चक्ष्वा चक्षुम्याम् चक्षुभि । ह्रस्वश्च डवतीति
वा नदीवद्भावाटैआसादय । पक्षे मानुशब्दवत् । चक्ष्वै चक्षवे चक्षुम्याम्
चक्षुम्य । चक्ष्वा चक्षो चक्षुम्याम् चक्षुम्य । चक्ष्वा चक्षो चक्षो चक्षू
नाम् । चक्ष्वा चक्षो चक्षो चक्षुः । एव उडु तनु प्रियङ्गु लायु ऊरु
करेणु धेनुप्रभृतय । इत्युकारान्ता ॥ उकारान्त स्त्रीलिङ्गो वधूश
ब्द । सौ । अनीकारान्तत्वात् ईकारान्तात्तिरिति सेलोपो न भवति ।
वधू वध्वौ वध्व । सनुद्वौ ह्रस्व । हे वधु हे वध्वौ हे वध्व । अन्यत्र
नदीवत् ॥ एव अलावू कच्छू यवागू चमू तण्डू कमण्डलू कद्रू वण्डू
कासूप्रभृतय । भ्रूशब्दस्य तु भेद । सौ । भ्रू ।

• भ्रूधातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे
परे । भ्रुवौ भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सनुद्वौ ह्रस्वो नास्ति ।
अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रू हे भ्रुवौ हे भ्रुव । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुव ।
भ्रुवा भ्रूम्याम् भ्रूभि । भ्रुवे भ्रुवै भ्रूम्याम् भ्रूम्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रू-
म्याम् भ्रूम्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रुवो भ्रूणाम् भ्रुवाम् । भ्रुवि भ्रुवाम् भ्रुवो
भ्रुः ॥ इत्युकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो मातृशब्द । माता
मातरौ मातर । हे मात हे मातरौ हे मातर । मातरम् मातरौ मातृ ।
स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वाभाव । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दु-

हितृ ननान्दप्रभृतयः । स्वस्त्रादीनां च पूर्ववत् । स्वस्त्रादयः के ?
श्लोकः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादिष्वध्यगीपत् ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ताः ॥ ऋकार लृकार लृकार
एकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गो सुरेशब्दः । स च रेशब्दव-
त् । सुराः सुरायौ सुरायः । सम्बोधनेषु तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुरा-
यः । सुराया सुराम्याम् सुराभिः । सुराये सुराम्याम् सुराम्यः । सुरायः
सुराम्याम् सुराम्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः
सुरासु । इत्यैकारान्ताः । ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गोशब्दः । स च पूर्ववत् ।
औकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नौशब्दः । स च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ताः ।
इति स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कुलशब्दः । सौ ।

अकारादसम्बुद्धौ शुभ्र ॥ २३६ ॥ अकारान्ता नपुंसकलि-
ङ्गात्परयोः स्मोल्लेपो भवति मुरागमश्चासम्बुद्धौ । कुलं ।

औरीम् ॥ २३७ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परः औरीमापद्यते । कुले ।

जशशसौ नपुंसके ॥ २३८ ॥ जशशसौ नपुंसकलिङ्गे
घुदसङ्गौ भवतः ।

जशशसोः शिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः
शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

धुदस्वराद्धुटि नुः ॥ २४० ॥ धुदः पूर्वात्स्वरात्परो नपुंसक-
लिङ्गे घुटि परे मुरागमो भवति । घुटि चासम्बुद्धौ इति दीर्घः । कुलानि ।
हे कुल हे कुले हे कुलानि । पुनरपि । कुलम् कुले कुलानि । कुलेन
कुलाम्याम् कुलैः । अतः परं पुरुषशब्दवत् ॥ एवं दान धन धान्य
मित्र वस्त्र वसन वेदन नयन पुष्प पाप सुख दुःखादयः । सर्वनाम्नः

प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत् । अन्यत्र । पुल्लिङ्गवत् । सर्वम् सर्वे सर्वाणि । पुनरपि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । अन्यशब्दस्य तु भेदः ।

अन्यादेस्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तुरागमश्च । द्वितीयस्तुशब्दः किमर्थम् । असम्बुद्धधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे ध्रुवं त्रितीयो वा भवति । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । हे अन्यद् हे अन्यत् हे अन्ये हे अन्यानि । पुनरपि । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि ॥ शेषं पुंवत् । एवमेकतरं वर्जयित्वान्यतरप्रभृतयः ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकतरशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे तुरागमो न भवति । एकतरम् एकतरे एकतराणि । हे एकतर हे एकतरे हे एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ताः । आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः ।

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ २४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानः स्वरो ह्रस्वो भवति । सोमपम् सोमपे सोमपानि । हे सोमप हे सोमपे हे सोमपानि । पुनरपि । सोमपं सोमपे सोमपानि । शेषं पुल्लिङ्गवत् । इत्याकारान्ताः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । सौ ।

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तं ॥ २४५ ॥ नपुंसकात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तदुक्तं कार्यं न भवति । वारि ।

नामिनः स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्ताच्चपुंसकलिङ्गात् तुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्वणत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् । तुरागमः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

१ पर्जन्यवत्क्षणप्रकृत्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः । काण्डे कुञ्चे काण्डाभूत कुलमित्यत्र नपुंसके इति लिङ्गोपादानात् भवति । युगवरजाय युगवरजार्यमित्यत्रासिद्धाद्विद्वद्भ्रमन्तरद्भे इति न भवति ॥

श्लोकः ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।

परेण पूर्ववाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

युद् स्वराद्धटि नुः इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूप्न
अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति नपुंसकलिङ्गे अश्शसोरादेशे
शौ चासम्बुद्धौ सौ च परे । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरां वां ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्ग-
स्य चत्वारशब्दस्य च यदुक्तं कार्यं तदुक्तं वा भवति । सम्बुद्धौ
परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति इति न्यायात् । हे वारि
हे वारे हे वारिणी हे वारीणि । पुनरपि वारि वारिणी वारीणि ।
वारिणा वारिन्याम् वारिभिः । वारिणे वारिम्याम् वारिम्यः । वारिणः
इत्यादि । आमि । नामिनः स्वरे प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो वि-
धिर्बलवान् इति न्यायात् आमि नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि
सनौ । वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिणु ॥ अस्मि दधि सक्रिय
अक्षिशब्दानां प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अस्मि अस्थिनी अ-
स्थीनि । पुनरपि अस्मि अस्थिनी अस्थीनि । टादौ—

अस्थिदधिसक्ध्यक्षणामनन्तष्टादौ ॥ २४९ ॥ न-
पुंसकलिङ्गानामस्त्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे परे ।

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ २५०
अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अघुटि स्वरे परे
सचालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्मा अस्मिन्याम्
अस्मिभिः । अस्मे अस्मिन्याम् अस्मिम्यः । अस्मः अस्मिन्याम् अस्मि-
न्यः । अस्मः अस्मोः अस्माम् ।

१ तदुक्तं च कार्यं किं ? हेवारे इत्यत्र "संबुद्धौ च" इति सूत्रेण एवं विकल्पेन
भवति ॥ २ संयोगादेर्बुट इति सस्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अलुप्तवदिति
वचन ।

ईङ्योर्वा ॥ २५१ ॥ अवमसयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति वाईङ्यो. नपुंसकलिङ्गे औकारादेशे ईकारे सप्तम्येकवचने परत. स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्मि अस्थनि अस्मो अस्थिषु । एवं दधि सक्थि अस्मिन्बद्धा । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि । सम्बुद्धावविशेषः । पुनरपि शुचि शुचिनी शुचीनि ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्भा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति ।

श्लोकौ ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्तते ।

क्लीबट्ठौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंसकम् ॥ १ ॥

शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्भारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्याम् शुचिभ्य । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । तदाद्यत्वं औरीमिति ईत्वं च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वान्याम् । द्वाम्याम् । द्वाम्याम् । द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य जश्शसोर्वारिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि । त्रिभिः । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । इति इकारान्ता । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् । टादौ भाषितपुस्कं पुंवद्भावो भवति विकल्पेन । ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । पुनरपि ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यौ इति यत्वम् । ग्रामण्या ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि । आमि नुरागम् । दीर्घमामिसनौ इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् ।

१ एक एव हि यः शब्दः द्विषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धिभाषितपुंसकम् । २ अत्र । त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धिभाषितपुंसकम् ।

पाठोस्ति । उत्तरपद्यस्थोदाहरणैरयमेव समीचानो भाति ।

पुंवद्भावे । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । पुल्लिङ्गे । नियोडिराम् इति
 आम् । यत्नं पूर्ववत् । ग्रामण्याम् ग्रामणिनोः ग्रामण्योः ग्रामणिषु । सम्बो-
 धने । नाम्यन्तचतुरां वा । हे ग्रामणिनी हे ग्रामणि हे ग्रामणीनि । एवमग्रणी
 सेनानी प्रभृतयः ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तु-
 शब्दः । स च वारिशब्दवत् । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । सम्बोधने । हे
 वस्तु हे वस्तो हे वस्तुनी हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नित्य-
 नपुंसकं । आमि परे । आमि च नुः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । वस्तूनां ।
 वस्तूनि वस्तुनोः वस्तुषु । मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् ।
 मृदु मृदुनी मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंसकं पुंवद्भा
 इति विकल्पेन । पुंवद्भावः शुचिवत् । मृदुना मृदुभ्यां मृदुभिः । इत्या-
 दि । एवं पटु लघु गुरु प्रभृतयः । इत्युकारान्ताः । ऊकारान्तो नपुं-
 सकलिङ्गः खलपूशब्दः । तस्य स्यरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे सेना-
 नीशब्दवत् । खलपु खलपुनी खलपूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंसक-
 मिति विकल्पेन यत्र पुंवद्भावः । तत्र सेनानीशब्दवत् । खलपुना
 खलप्या खलपूभ्यां खलपूभिः । इत्यादि । एवं सरल काण्डलू प्रभृतयः ।
 इत्यूकारान्ताः । ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः । तस्य प्रथमाद्वि-
 तीययोर्वारिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरपि । टादौ पुंव-
 द्भावात्पुल्लिङ्गवत् । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्यां
 कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः ।
 आमि परे नुरागमः । कर्तृणाम् । कर्तृणि कर्तरि कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृ-
 षु । सम्बोधने । हे कर्तृ हे कर्तः हे कर्तृणी हे कर्तृणि ॥ बहुकोट्ट-
 शब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ इत्यादिना उर्भवति । शप्ति
 व्यञ्जने नपुंसके च इति ऋत उकारः । बहुक्रोष्टु बहुक्रोष्टुनी बहुक्रोष्टु-
 नि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंसकं पुंवद्भा इति विकल्पेन पुंवद्भावः ।
 अयमेकविकल्पः ।

* टादौ स्वरे वा ॥२५३॥ क्रोष्टुशब्दस्य ऋत उर्वा भवति

टादौ स्वरे परे । इति द्वितीयविकल्पः । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुक्रोष्टुना बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टुभ्यां बहुक्रोष्टुभिः । इत्यादि । सम्बोधने । हे बहुक्रोष्टु हे बहुक्रोष्टो हे बहुक्रोष्टुनी हेबहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । ऋकार लकार लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्दः । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ऋस्वादेशे ॥ २५४ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति इदुतौ भवतः । तपरकरणमसन्देशार्थं । इति एकारैकारस्य च ह्रस्व इकारः । ओकारौकारस्य ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिनः स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिणा अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं कुतः । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराम्यां अतिराभिः । अतिरिणे अतिराये अतिराम्यां अतिराम्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु चित्रगुणी चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा चित्रगवा इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्दः । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना अतिनावा इत्यादि । इत्यौकारान्तः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुलिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ताः पुलिङ्गशब्दा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः पुलिङ्गः सुवाचशब्दः । सौ । व्यञ्जनाच्चेति सिलोपः । दादेर्हस्य ग इत्यनुवर्तते ।

चवर्गदृगादीनां च ॥ २५५ ॥ चवर्गान्तस्य दृश् इत्येवमादीनां च गो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।

* पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ २५६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । अघोषे प्रथम इत्यनुवर्तते ।

* वा विरामे ॥ २५७ ॥ विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा भवति । सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाचः । एवं सम्बुद्धौ । सुवाचं सुवाचौ सुवाचः । सुवाचा सुवाग्यां सुवाग्भिः । सुवाचे सुवाग्यां सुवाग्यः । सुवाचः सुवाग्यां सुवाग्यः । सुवाचः सुवाचोः सुवाचां । सुवाचि सुवाचोः । सुपि । गत्वं ।

अघोषे प्रथमः ॥ २५८ ॥ अघोषे परे धुटां प्रथमो भवति । इति कत्वं । नामि करेत्यादिना सस्य पत्वं ।

कषयोगे क्षः ॥ २५९ ॥ ककारपकारयोर्योगेक्षो भवति । सुवाक्षु ।

कवर्गप्रथमः शपसेषु द्वितीयो वा ॥ २६० ॥ कवर्गप्रथमस्य द्वितीयो भवति शपसेषु परतो वा । सुवाक्सु । प्रत्यक्षशब्दस्य तु भेदः । चवर्गदृगादीनां चेत्यत्र चवर्गग्रहणमलादश्च युञ् कृच्चां प्रागेव गत्वं ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २६१ ॥ अनन्त्ययोर्मकारनकारयोरनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्तः ॥ २६२ ॥ अनुस्वारो वर्गे परे वर्गान्तो भवति ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २६३ ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यङ् प्रत्यङ्यौ प्रत्यङ्यः । प्रत्यङ्यं प्रत्यङ्यौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुपङ्गः ॥ २६४ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽनुपङ्गसंज्ञो भवति । अघुट् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने चैषां निरीति च ।

अनुपङ्गश्चाकुमेत् ॥ २६५ ॥ कुपेरिदनुबन्धवर्जितस्यानुपङ्गो लोपमापद्यते अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अधेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६६ ॥ अधेरलोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अघुट् स्वरादौ । प्रतीचः । प्रतीचा प्रत्यग्न्यां प्रत्यग्भिः । इत्यादि । एवं प्राञ्च सम्यञ्च प्रभृतयः । अकुञ्चेरिति किं । कुञ्च् कुञ्चौ कुञ्चः । कुञ्चं कुञ्चौ कुञ्चः । कुञ्चा कुञ्चम्यां कुञ्चभिः । सप्तम्यां तु ।

ङात् ॥ २६७ ॥ ङात्परस्य सस्य पो भवति । कुङ्पु इत्यादिः । इदनुबन्धवर्जितस्येति किं । सुकन्स्रशब्दः । कसि गतिशासनयोः । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्तीति । सुपूर्वकः सुष्ठु कंस्ते किप् । किप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमैकवचनं । सि । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोपः । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायात् संयोगान्तस्य लोप इति नित्यं सकारलोपः स्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति अनुस्वारः । सुकन् । महत्साहचर्याद्धातोर्दीर्घो न स्यात् । सुकंसौ सुकंसः । सुकंसं सुकंसौ सुकंसः । सुकंसा सुकन्म्यां सुकन्भिः । इत्यादि । सम्बोधनेऽपि तद्धत् ।

नाञ्चेः पूजायां ॥ २६८ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अधेरनुपङ्गस्य लोपो भवति अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । हे प्राङ् हे प्राञ्चौ हे प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्म्याम् प्राङ्भिः । इत्यादि । सुपि विशेषः । ङात्परस्य सस्य पो भवति । प्राङ्पु । अञ्चु गति पूजनयोः । प्रपूर्वकः प्राञ्चतीति किप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इत्यनुपङ्गलोपः । यत्र पूजार्थस्तत्र नाञ्चेः पूजायामिति अघुट् स्वरे व्यञ्जने अनुपङ्गलोपो न भवति । अदद्यञ्चशब्दस्य तु भेदः । अञ्चुगतिपूजनयोः । अञ्चु अदसपूर्वः । अमुमञ्चतीति किप् चेति किप् प्रत्ययः । किपि सति ।

विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्रथश्चतौ कौ ॥ २६९ ॥
विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतौ क्विबन्ते परेऽद्विरादे-

शो भवति । इति सकारमहितस्य अकारस्य अद्रिआदेशः इवर्णो यत्वं ।
अदृश्च इति स्थिते सति ।

अदृश्चो दस्य बहुलं ॥ २७० ॥ अदृश्चो दकारस्य ब-
हुलं मकारो भवति मान् परस्य रस्य उत्वं । अदमुयद् अदमुयच्चौ
अदमुयच्चः । एवं मन्नुद्धौ । अदमुयच्चं अदमुयच्चौ ।

नोतो वः ॥ २७१ ॥ अदृश्च् इत्येतस्य उतो वत्वं न
भवति । अनुपङ्गश्चाकृञ्चेत् इति नलोपः । अक्षेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः
इति अकारलोपः पूर्वस्य च दीर्घो भवति । अदमुर्देचः । अदमुर्देचा ।
अनुपङ्गश्चाकृञ्चेत् नलोपः । चवर्गदृगादीनां च गत्वं । अदमुयग्न्यां
अदमुयग्भिः । पूर्ववत् अनुपङ्गलोपो गत्वं च । अद्योपे प्रथमः । कृ ।
नामिकरेत्यादिना पत्वं । अदमुयसु । अमुयद् अमुयच्चौ अमुयच्चः ।
अमुयच्चं अमुयच्चौ अमुद्रीचः । अमुद्रीचा अमुयग्न्यां अमुयग्भिः ।
अमुयसु ॥ अमुययद् अमुययच्चौ अमुययच्चः । अमुययच्चं अमुययच्चौ
अमुयर्देचः । अमुयर्देचा अमुयग्न्यां अमुयग्भिः । अमुययसु ।
अदृश्च् अदृश्च्चौ अदृश्च्चः । अदृश्च्चं अदृश्च्चौ अदृद्रीचः ।
अदृद्रीचा अदृयग्न्यां अदृयग्भिः । अदृयसु ॥

श्लोकः ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ १ ॥

उदृश्चशब्दस्य तु भेदः । उदृश्च् उदृच्चौ उदृश्चः । उदृश्चं उद-
ृच्चौ । शमार्द्रा ।

उदृश्च् उदीचिः ॥ २७२ ॥ उदृश्च् उदीचिर्भवति अमुद् स्त-
रार्द्रा । उदीचः । उदीचा उदृग्न्यां उदृग्भिः । इत्यादिः । निर्यद्
शब्दस्य तु भेदः । निर्यद् निर्यच्चौ निर्यश्चः । निर्यच्चं निर्यच्चौ । शमार्द्रा-

निर्यद् निरश्चिः ॥ २७३ ॥ निर्यद्शब्दः निरश्चिर्भवति
अमुद् स्तार्द्रा । निरश्चः । निरश्चा निर्यग्न्यां निर्यग्भिः । इत्यादि ।

छकारान्तः पुल्लिङ्गः प्राच्छशब्दः । सौ । विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

हसपछान्तेजादीनां डः ॥ २७४ ॥ हसपछान्तानां य-
जादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट् प्राङ् द्विर्भावं स्वर-
परश्छकारः । प्राच्छौ प्राच्छः । संबोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं प्राच्छौ
प्राच्छः । प्राच्छा प्राङ्म्यां प्राङ्भिः । इत्यादि । इति छकारान्ताः ।
जकारान्तः पुल्लिङ्गो युज्शब्दः ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७५ ॥ युज्शब्दस्य असमासे
नुरागमो भवति घुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७६ ॥ उद-
नुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवदागमः । अथवा प्रकृ-
तिप्रत्यययोरनुपधाती आगम उच्यते । शत्रुवदादेशः । युङ् युञ्जौ
युज्जः । संबोधनेऽपि तद्वत् । युज्जं युञ्जौ युजः । युजा युङ्म्यां युङ्भिः
इत्यादि ॥ अश्वयुजादीनां समासत्वान्नुरागमो नास्ति । अश्वयुग् अश्व-
युक् अश्वयुजौ अश्वयुजः । संबोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि एवं ऋत्विज्
गुणभान् प्रभृतयः । साधुमस्ज् शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्घुटः ॥ २७७ ॥ संयोगादेर्घुटो लोपो भवति विरामे
व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गदृगादीनां च गकारककारौ ।
साधुमक् साधुमग् ।

* धुटां तृतीयः ॥ २७८ ॥ धुटां तृतीयो भवति घोषवति सा-
मान्ये इति सस्य तृतीयत्वे प्राप्ते लृवर्णतवर्गलसादन्त्या इति न्याया-
त् । सकारस्य दकारः । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ इति दकारस्य ज-
कारः साधुमज्जौ इत्यादि । देवेज्शब्दस्य तु भेदः । सौ । हसपछान्ते
इत्यादिना डत्वं । देवेट् देवेज् देवेजौ देवेजः । संबोधनेऽपि तद्वत् । देवेजम्
देवेजौ देवेजः । देवेजा देवेङ्म्यां देवेङ्भिः ।

टात् सुसादिर्वा ॥ २७९ ॥ टकारात्परः सुसादिर्वा भवति ।
तेन देवेट्सु देवेट्सु । एवंसंभ्राज्प्रभृतयः । ब्रजटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः ।

तकारान्तः पुल्लिङ्गो मरुत्शब्दः । मरुत् मरुद् मरुतौ मरुतः । संबो-
धनेऽपि तद्वत् । मरुतं मरुतौ मरुतः । मरुता । ध्रुवां तृतीयः इत्यनेन
दत्त्वे मरुद्भ्यामित्यादि । उदनुबन्धस्य भवन्तशब्दस्य तु भेदः ।
दीर्घमामि सनौ इति वर्तते ।

अन्त्वसन्तस्य चाधातोस्सौ ॥२८०॥ अन्तु अस् इ-
त्येवमन्तस्य धातोरस्य दीर्घो भवति सौ असम्बुद्धौ । लिङ्गान्तन-
कारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥२८१॥ नकारसं-
योगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवतः पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्त्तव्ये । नका-
रग्रहणं राजन्शब्दार्थम् । भवान् भवन्तौ भवन्तः ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २८२ ॥ उदनुबन्धस्य भ-
वन्तशब्दस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । सन्निपातलक्षण-
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । योयमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः ।
हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तं भवन्तौ भवतः । भवता
भवद्भ्यां भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन् अववन् शब्दौ । सम्बुद्धि
विना गोमन् धनवन् यावन् तावन् एतावन् इयन् कियन् प्र-
भृतयः । एते शब्दाः केन प्रकारेण सिद्धाः । भगं ज्ञानं भगमस्यास्तीति
भगवान् । अघं पापमस्यास्तीति अववान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् ।
धनमस्यास्तीति धनवान् । तदस्यास्तीति तत्त्वंत्विन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तादेतेभ्यो टावन्तुः ॥२८३॥ यद् तद् एतद् इत्येते-
भ्यः परतः टावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकारः ।

हानुचन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८४ ॥ उकार इति अ-
न्त्यस्वरादेर्लोपार्थः । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । त-
त्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

१ यं सउद्धे सकारमाश्रित्योत्पन्नं स उकारस्तं गउद्धे गकारं प्रति सन्नि-
पातः अयं सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विधातस्य संबुद्धिसिलोपस्य आनिमित्तं हेतुर्न
भवतीत्यर्थः । वाम्बुधोरिति सूत्राद्वा इति वर्तते ॥

इदमो ङियन्तुः ॥२८५॥ इदमः परो ङियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो ङियन्तुः ॥२८६॥ किमः शब्दात्परो ङियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् । पूर्वमन्त्यस्वरादेशेऽर्धे कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवादिति न्यायात् । तत्रेदमिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्रकारेण सिद्धा भवन्ति । नीतिकम् । भगवान् भगवन्तौ भगवन्तः । भगवन्तं भगवन्तौ भगवतः । भगवता भगवद्भ्यां भगवद्भिः । सुपि । भगवत्सु । एवं सर्वत्र । सम्बोधने ।

भगवदधवत्तोश्च ॥२८७॥ भगवदधवत्तोश्च वादेस्वयवस्य उत्वं वा भवति सम्बुद्धौ सौ परे । एवं संबुद्धिं विना गोमन् धनवन् यावन् तावन् एतावन् इयन् कियन् प्रभृतयः । यत्प्रमाणमस्य यावन् । हे भगो हे भगवन् । हे अपो हे अधवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तृढन्तक्चिन्तानां धातुत्वं न त्यजति । शन्तृढन्तस्य क्चिन्तानां च । भवन्तशब्दस्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् भवन्तौ भवन्तः । इत्यादि । एवं पचन् पठन् प्रभृतयः । ददन्तशब्दस्य तु भेदः । युजेरसमासे लुघुटि इत्यनुवर्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८८ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो भवति घुटि परे । ददत् ददद् ददतौ ददतः । इत्यादि । एवं दधन् जक्षन् आग्रन् प्रभृतयः । महन्तशब्दस्य तु भेदः । दीर्घमामि सनौ घुटि चासम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहर्तानोपधायाः ॥ २८९ ॥ सान्त् महन्त् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । महान् म-

हान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तं महान्तौ मह-
हतः । महता महद्भ्यां महद्भिः इत्यादि ॥ इति तकारान्ताः ॥ थकारान्तो-
ऽग्निमप् शब्दः । अग्निमन् अग्निमद् अग्निमयौ अग्निमयः । संवोधनेऽ-
पि तद्वत् । अग्निमथं अग्निमयौ अग्निमयः । अग्निमया अग्निमद्भ्यां अग्निमद्भिः
इत्यादि ॥ इति थकारान्तः ॥ दकारान्तः पुष्टिज्ञस्तत्त्वविद्शब्दः । तत्त्व-
वित् तत्त्वविद् तत्त्वविदौ तत्त्वविदः । इत्यादि । द्विपाद्शब्दस्य तु भेदः ।
द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । संवोधनेऽपि तद्वत् । द्विपादं द्विपादौ ।
सशादौ ।

पात्पदं समासान्तः ॥ २९० ॥ समामान्तः पाच्छब्दः प-
दमापद्यते अघुटि स्वरे व्यञ्जने च परे । द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्भ्यामि-
त्यादि । एवं चतुष्पाद् व्याघ्रपाद् प्रभृतयः । त्वद्शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

तस्य च ॥ २९१ ॥ तस्य त्यदादीनां तकारस्य सकारो भवति
सौ परे । स्यः स्यौ स्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एवं यत् तद् शब्दौ ।
यः यौ ये । एषः एतौ एते इत्यादि । सः सौ ते इत्यादि ।

एतस्य चान्वादेशो छितीयायां चैनः ॥ २९२ ॥ ए-
तस्य इदमथ्य द्यैसोर्द्वितीयायां च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथन-
विषये । एनं एनौ एनान् । एनेन एनयोः । इति दकारान्ताः ॥ थकारान्तः
पुष्टिज्ञस्तत्त्वबुद्शब्दः । विरामव्यञ्जनादिष्विति वर्त्तने ।

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि चतुर्थत्वम-
कृतवत् ॥ २९३ ॥ हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेर्धातोर्गदि चतुर्थत्वं
भवति विराभे व्यञ्जनादौ च सचाकृतम् । तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् तत्त्वबु-
धौ तत्त्वबुधः । संवोधनेऽपि तद्वत् । तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्यां तत्त्वभुद्भिः
इत्यादि । इति थकारान्ताः ॥ नकारान्तः पुष्टिज्ञः राजन् शब्दः । घुटि च

सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोप । राजा राजानौ राजान ।

न सम्बुद्धौ ॥ २०४ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजान राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसयोगादनो इत्यादिना लोप)

तत्त्वर्गश्चट्वर्गयोगे चट्वर्गा ॥ २०५ ॥ अनन्त्यस्तवर्गश्चट्वर्गयोगे चट्वर्गो प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घं प्राप्ते नस्यो गान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधो इति नकारो लुप्तवद्भवति । राजम्या राजभि । राज्ञे राजम्या राजम्य । डो । ईडचोर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञो राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मन्शब्दस्य तु भेद । आत्मा आत्मानो आत्मान । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मान आत्मानो । अघुट्स्वरे । अवमसयोगादिति प्रतिषेधादनोऽलोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय ॥ करिन् शब्दस्य तु भेद । सो । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी करिणो करिण । हे करिन् इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमन् तपस्विन् प्रभृतय ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेद ॥ वृत्रहा वृत्रहणो वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । अस्मादेव हन उपधाया सावेव दीर्घं क्तिपि न दीर्घ ॥

हनेर्हेर्धिरुपधालोपे ॥ २०६ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने निर्भवति । धत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना वृत्रहम्या वृत्रहमि इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा पूषणौ पूषण । हे पूषन् । पूषण पूषणो ।

हन्मासदोषपूषां शसादौ स्वरे वा ॥ २०७ ॥ हन् मास दोष पूषन् इत्येतेषा उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति । पूष ।

पूष्णा पूषम्या पूषभि । इत्यादि । एव अयमन् शब्द । अर्वन्शब्द-
स्य तु भेद । सौ ।

अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ् ॥ २९८ ॥ अर्वन्शब्दोऽर्वन्तिर्भवति
असावनञ् परश्चेति । अर्वा अर्वन्तो अर्वन्त । हे अर्वन् हे अर्वन्तौ
हे अर्वन्त । अर्वन्नम् अर्वन्तौ अर्वन्त । अर्वता अर्वच्याम् अर्वद्भि ।
इत्यादि । नञ्परश्चेत् आत्मन्शब्दवन् । अनर्वा अनर्वाणो अनर्वाण ।
इत्यादि । श्वन् शब्दस्य तु भेद । मा । श्वा श्वानां श्वान । हे श्वन् ।
श्वान श्वानौ । अघुत्स्वराद्यै सेट्स्वम्याप्यनुवर्तते ।

श्वयुवमघोनां च ॥ २९९ ॥ श्वन् युवन् मयवन् एषा
वशब्दस्योत्त्व भवति अघुत् स्वरं परे । शुन । श्वना श्वम्या श्वभि ।
इत्यादि । एष युवन्शब्द । युवा । युवानौ युवान । हे युवन् । यु-
वान युवानो यून् । यूना युवम्या युवभि । इत्यादि ॥ मयवन्शब्द-
स्य तु भेद । सां । अर्वन्नर्वन्तिरित्यनुवर्तते ।

सौ च मघवान्मघवा वा ॥ ३०० ॥ विभक्तौ सौ च
परे मयवन् शब्दो मयवन् भवति वा ॥ अन्त्वसन्तस्येति टीये प्राप्ते नि-
पातनाद्दीर्घ । मयवान् मयवन्तौ मयवन्त । सरोधनेऽपि तद्वत् । मयवन्तं
मयवन्तौ मयवन् । मयवन्ता मयवन्त्या मयवद्भि । इत्यादि । पक्षे । मय-
वा मयवानो मयवान । मयवान मयवानौ मयोन । मयोना मयवम्या
मयवभि । इत्यादि । श्वानमाचष्टे । तत्करोति तदाचष्टे इन् । इनि
लिङ्गस्थानेनाक्षरम्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लोपे प्राप्ते ।

न शुनः ॥ ३०१ ॥ श्वन् इत्येतस्य अन्त्यस्वरादेरेणौ न
भवति इनि परे । श्वानयति । मयवानमाचष्टे मयवयति ।

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादेर्लोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ३०२ ॥ स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषामन्त्यम्यादेर्लो-
पो भवति नामिना गुणश्च इनि परे । स्थूमाचष्टे मयवयति । दूरमा-
चष्टे दययति । युवानमाचष्टे यवयति । क्षिप्रमाचष्टे क्षेपयति । क्षुद्र-

माचष्टे क्षोद्यति । इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेशो
प । अनि च विकरणे गुण सर्वत्र ॥ पञ्चन् शब्दस्य तु भेद ।
तस्य बहुवचनमेव । क्तेश्च जश्शसोर्लुक् । पञ्च । पञ्च । पञ्चमि ।
पञ्चम्य । पञ्चम्य । आमि च नुरित्यनुवर्तते ।

संख्यायाः षण्णान्तायाः ॥ ३०३ ॥ पकारनकारान्ता
या संख्याया नुरागमो भवति आमि परे । दीर्घमामि सनौ इति
अनुवर्तते ।

नान्तस्य चोपधायाः ॥ ३०४ ॥ नान्तस्य चोपधाया
दीर्घो भवति सनावामि परे । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एव सप्तन् नवन्
दशन् प्रभृतय ॥ अष्टन्शब्दस्य तु भेद । तस्यापि बहुवचनमेव ।

अष्टनः सर्वासु ॥ ३०५ ॥ अष्टन्शब्दान्तस्य आ भवति
सर्वासु विभक्तिषु । येन विधिल्लदन्तस्य इति नकारस्य आकार ।
सर्वे दीर्घे ।

औ तस्माद्जश्शसोः ॥ ३०६ ॥ तस्मादष्टन कृताकारात्प
र्योर्जश्शसो म्याने और्भवति । अष्टो । अष्टो । तस्माद्ग्रहण विमर्धम् ।
आत्वस्यानित्यार्थ । तेन औत्वाभावे जश्शसोर्लुक् इत्यनेन जश्शसो
र्लोप । अष्ट । अष्ट । अष्टाभि अष्टभि । अष्टाम्य अष्टम्य ।
अष्टाम्य अष्टम्य । आमि आत्व संख्याया षण्णान्ताया इति अत्र
अन्तग्रहणाधिक्यात् । भूतपूर्वनान्ताया अपि आमि नुरागम । अष्टा-
नाम् । अष्टसु अष्टासु । इति नकारान्त ॥ पञ्चभान्ता अप्रसिद्धा ।
मकारान्त पुष्टिङ्ग किम् शब्द ।

किं कः ॥ ३०७ ॥ किश्च को भवति विभक्तौ परत । क
को के । क कौ कान् । केन काम्या कै । इत्यादि । इदम् शब्दस्य
तु भेद ।

इदमियमयं पुंसि ॥ ३०८ ॥ इदम्शब्दस्य इय भवति
स्त्रियामय च पुंसि इद नपुसके सो परे । अयम् । अन्यत्र त्यदाद्यत्वम् ।

दोऽहेर्मः ॥ ३०० ॥ त्यडादीना टकारस्य मो भवति अहे-
विभक्तो । इमो इमे । इम इमो इमान् ।

टोसोरनः ॥ ३१० ॥ अग्वर्जिनस्य इदशब्दस्य अनाटे-
शो भवति शमो परत । अनेन ।

अद्व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३११ ॥ अग्वर्जिनस्य इदशब्दस्य अद्व-
वति व्यञ्जनादो विभक्तो परत । आन्याम् ।

तस्माद्विसृभिर् ॥ ३१२ ॥ तस्मात्तृताकाराद्विम परो
विम् भिर् भवति । एभि । अन्ने आन्याम् एन्य । अस्मात् आन्याम्
एन्य । अस्य अनयो एषाम् । अस्मिन् अनयो एषु । अन्वा-
देशे पूर्ववत् । इति मकारान्त ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुष्टिज्ञ-
श्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वा शब्दस्योत्त्वम् ॥ ३१३ ॥ चत्वार इत्येतस्य वा-
शब्दस्य उत्त्व भवति अधुस्यरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषवति ॥ ३१४ ॥ रेफस्य घोषवति परे विम-
र्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्म्य । चतुर्न्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१५ ॥ चत्वारशब्दस्य नुरागमो भवति
आमि परे । चतुर्णा । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१६ ॥ रो रकारस्य विमर्जनीय सुपि परे न भवति ।
इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्त ॥ लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त
पुष्टिज्ञ सुदिशब्द । सो ।

औ सौ ॥ ३१७ ॥ द्विवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ
सुद्विवौ सुद्विव ।

चान्याः ॥ ३१८ ॥ त्रिवो वकारस्य वा आकारो भवति आमि
परे । सुद्या सुद्विव सुद्विवौ सुद्विव । सुद्विवा ।

दिव उद्व्यञ्जने ॥ ३१९ ॥ द्विवो वकारस्य उत् भवति व्य-

जने परे । सुद्युम्या सुद्युमि । इत्यादि । इति वकारान्त ॥ शकारान्त पु-
 लिङ्गो विश् शब्द । हशपञ्चान्ते इत्यादिना डत्वम् । विट् विट् विशौ विश ।
 सवोधनेऽपि तद्वत् इत्यादि । तादृश् शब्दस्य तु भेद । चवर्गद्वगादीना
 चेति गत्वम् । तादृक् तादृग् तादृशो तादृश । एव सदृश् यादृश् एता
 दृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतय । इति शकारान्ता ॥ पकारान्त
 पुलिङ्गो रत्नमुप् शब्द । रत्नमुद् रत्नमुद् रत्नमुपो रत्नमुप । रत्नमुप
 रत्नमुपौ रत्नमुप । रत्नमुपा रत्नमुद्भ्या रत्नमुद्भि इत्यादि । साधुतश्च
 शब्दस्य तु भेद ।

* संयोगादेर्धुट् ॥ ३२० ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति वि-
 रामे व्यञ्जनादो च । व्यञ्जनाच्च सेर्लेप ।

* हशपञ्चान्तेजादीनां डः ॥ ३२१ ॥ हशपञ्चान्ताना
 यनादीना च डो भवति विरामे व्यञ्जनादो च । इति डत्व साधुतद् साधु-
 तद् साधुतसौ साधुतस । सवोधनेऽपि तद्वत् । साधुतस साधुतसौ साधु-
 तस । साधुतसा साधुतद्भ्या साधुतद्भि इत्यादि । शप्शब्दस्य तु
 भेद । तस्य बहुवचनेव । जश्शसोर्लुक् । पट् पड् पड्भि । पड्-
 व्य । आमि नुरागमो डत्व च ।

पडो णो ने ॥ ३२२ ॥ सख्याया पणान्ताया पडो णो भवति विभ-
 तौ ने परे । पण्णा । पट्सु पट्सु इत्यादि ॥ सकारान्त पुलिङ्ग सुवचस्
 शब्द । सौ । अन्वसन्तस्येत्यादिना दीर्घ । सुवचा सुवचसौ सुवचस ।
 हे सुवच हे सुवचसो हे सुवचस । सुवचस सुवचसो सुवचस ।
 सुवचसा सुवचोभ्या सुवचोभि । इत्यादि । एव चन्द्रमस् । पीतवासस् ।
 स्थूलशिरस् । हिरण्यरेतस् । सुश्रोतस् । प्रभृतय । उशनस् शब्दस्य
 तु भेद ।

उशनस्पुरुदंसोऽनेहसां सावनन्तः ॥ ३२३ ॥ उश

* सपददत्त इति तादृक् ॥ २ तन्त्रयजादय यज्ञस्यसृज माश्वराश पी-
 माश्व इति यनादय ॥ ३ अकार विमथ उत्तरार्थ सख्युरत अन्ववर्तीत्यत्र
 अन्वप्रयानम् ॥

नस् पुरुषसस् अनेहस् इत्येतेषामन्तोऽन् भवति सो परे अमम्बुद्वौ ।
उशना उशनसौ उशनस । नवा निर्दिष्टमनित्यम् ।

श्लोकः ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरुपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
श्रीव्याघ्रभूतिप्रतिपन्नमेतं नवापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥
हे उशन हे उशनन् हे उशन हे उशनसो हे उशनस ।
उशनस उशनसौ उशनस । उशनमा उशनोम्या उशनोमि । इत्या-
दि । एव पुरुषसस् अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धि विना । विद्वन्स् शब्दस्य
तु भेद । सौ । सान्तमहतो नोपधाया इति दीर्घ । विद्वान् विद्वसौ
विद्वस । हे विद्वन् हे विद्वमौ हे विद्वस । विद्वस विद्वसौ ।

अघुहस्वरादौ सेदकस्यापि चर्त्तसेर्वशब्दस्योत्वम्
॥ ३२४ ॥ सेदकस्याप्यसेदकस्यापि चर्त्तसेर्वशब्दस्योत्व भवति
अघुह् स्वरादौ । विदुष विदुषा ।

विरामव्यञ्जनादिष्वनङ्गहिवन्सीनां च ॥ ३२५ ॥
विरामे व्यञ्जनादौ च अनङ्गाहन् हिवन्सीनामन्तम्य दो भवति । वि-
द्वञ्चा विद्वद्भि । इत्यादि । पेचिवान् पेचिवासो पेचिवास । पेचिवास
पेचिवासौ । निमित्ताभावे नेमिस्तिङ्स्याप्यभाव । इतीडमाव । अघुह् स्-
वरादौ सेदकस्येति उत्त्वम् । पेचुष पेचुषा पेचिवञ्चा पेचिवद्भि । पेचुपे
पेचिवञ्चा पेचिवद्ध्य । एव तेनिवन्म् प्रभृतय । इत्यादि । उग्राश्रस्
शब्दस्य तु भेद । सौ ।

असिध्वमोश्च ॥ ३२६ ॥ अस्तिध्वमोर्ङ्गिह्योरन्तम्य दो
भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । उग्राश्रत् उग्राश्रद् ।

युद् स्वरे नुः ॥ ३२७ ॥ अस्तिध्वसोर्ङ्गिह्योर्नुरागमो भवति
युद् स्वरे परे । उग्राश्रसौ उग्राश्रम् । मन्त्रोपनेऽपि तद्वत् । उग्राश्रम्

१ गदकस्य इडागमन माहितस्य ॥ २ य-र्गातिविद्वन्निर्वादिस्थद रूपम् ॥

३ आगम उदनुन-ध-स्वरादन्त्यापर ॥

उखाश्रसो उखाश्रस । उखाश्रसा उखाश्रज्याम् उखाश्रद्धि । उखा
श्रत्सु । एवर्णध्वस् शब्द । अदस् शब्दस्य तु भेद । तदाद्यत्वम् ।

सौ सः ॥ ३२८ ॥ त्यदादीना टकारस्य मकारो भवति सो णे ।

सावौ सिलोपश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽन्तस्य और्भवति म्
रे परे सिलोपश्च । अमौ । द्वित्वे ॥

अदसः पदे मः ॥ ३३० ॥ अदस पदे सति टस्य मौ भवति ।

उत्वं मात् ॥ ३३१ ॥ अदसो मात्परो वर्णमात्रस्योत्वं भवति
आन्तरतम्यात् । अमू । जसि ॥

एद्वहुत्वे त्वी ॥ ३३२ ॥ अदसो मात्परो बहुत्वे निष्पन्ने ए
टीर्भवति । अमी । अमु अमू अमून् ।

अदो मुश्च ॥ ३३३ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावन्ननस्य च
नादेशो अन्नियाम् । अमुना अमून्याम् ।

अदसश्च ॥ ३३४ ॥ अदसोऽग्वर्णितात्परो भिम् भिर् भवति ।
धुट्येत्वम् अमीभि । अमुप्ते अमून्याम् अमीभ्य । अमुप्मात् अमून्या
अमीभ्य । अमुप्य अमुयो अमीषाम् । अमुप्मिन् अमुयो अमीषु ॥
श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् श्रेयासौ सेयाम् ॥ हे श्रेयान् ।
हे श्रेयासौ हे श्रेयास । श्रेयास श्रेयासो श्रेयाम् । श्रेयसा श्रेयो
न्या श्रेयोभि । इत्यादि । पुमन्स् शब्दस्य तु भेद । पुमान् पुमामो
पुमाम् । हे पुमन् । पुमास पुमामौ ।

पुंसोऽन्शब्दलोपः ॥ ३३५ ॥ पुमान् इत्येनस्य अन्श
ब्दस्य लोपो भवति अघुर् म्वरे व्यञ्जने च परे । पुम । पुमा ।

स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ ३३६ ॥ म्यादिधुटि परे
पदान्तवत्कार्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुन्या
पुभि । इत्यादि । इति सकारान्ता ॥ हनारान्त पुटिङ्गो मधुलिह् शब्द ।
मधुलिर् मधुलिद् मधुलिहौ मधुलिह । सवोधनेऽपि तद्वन् । मधुलिङ्गु ।

एवं पुष्पलिह इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेदः । हचतुर्थान्तस्य धा-
तोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य गः ॥ ३३७ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति विरामे
व्यञ्जनादौ च । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । संबोधनेऽपि तद्वत् ।
गोदुहं गोदुहौ गोदुहः । गोदुहा गोधुग्म्यां गोधुग्भिः इत्यादि ।
मुहशब्दस्य तु भेदः ।

मुहादीनां वा ॥ ३३८ ॥ मुहादीनां हकारस्य गकारो
भवति वा विरामे व्यञ्जनादौ च । मुक् मुग् मुद् मुइ मुहौ
मुहः । मुहं मुहौ मुहः । मुहा मुग्म्यां मुइम्यां मुग्भिः मुइभिः ।
इत्यादि । एवं द्रुह् शुह् लिह् प्रभृतयः । प्रष्ठवाह्शब्दस्य तु भेदः ।
प्रष्ठवाद् प्रष्ठवाइ प्रष्ठवाहौ प्रष्ठवाहः । प्रष्ठवाहं प्रष्ठवाहौ ।

वाहेर्वाशब्दस्यौत्वं ॥ ३३९ ॥ वाहेर्वाशब्दस्यौत्वं भवति
अघुट् स्वरे परे । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा प्रष्ठवाइम्यां । प्रष्ठवाइभिः ।
प्रष्ठवाइसु । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

सौ तुः ॥ ३४० ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ
परे । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ।

सम्बुद्धाबुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३४१ ॥ चतुरनडुहोरुभयोः
सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अनड्वन् । अनड्वाहं अनड्वाहौ ।

अनडुहश्च ॥ ३४२ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य वाशब्दस्यौत्वं
भवति अघुट् स्वरे परे व्यञ्जने च परे । अनडुहः । अनडुहा । विराम-
व्यञ्जनेत्यादिना दत्वं । अनडुद्म्यां । अनडुद्भिः ॥ अनडुत्सु ।
इत्यादि इति हकारान्तः ॥ प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः प्रियचत्वा-
रौ प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वः ३ । प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रिय-
तुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्म्यां प्रियचतुर्भिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुष्टिज्ञाः ।

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वक्षु । इत्यादि । एवं वाच् शब्दप्रभृतयः ॥ छकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्त्रन् शब्दः । स्त्रक् स्त्रन् स्त्रजौ स्त्रजः । स्त्रक्षु । इत्यादि । झनटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः । विद्युत् । विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि ॥ थकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शरद् शब्दः । शरत् शरद् शरदौ शरदः । एवं संविद् विपद् परिपद् प्रभृतयः ॥ त्यद्शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । स्त्रियामादेत्यादिना आप्रत्ययः । सौ । तस्य चेति सकारः । स्या त्ते त्याः । त्यां त्ते त्याः । त्याया त्याभ्यां त्याभिः । त्यस्यै त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्ययोः त्यासां । तस्यां त्ययोः त्यासु । एवं तद्शब्दः । सा ते ता इत्यादि त्यद् शब्दवद्द्रष्टुं । एवं यद् एतद् शब्दौ । धकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वीरुध् शब्दः । वीरुत् वीरुद् वीरुभौ वीरुधः । इत्यादि ॥ एवं समिध् प्रभृतयः ॥ इति धकारान्ताः ॥ नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सीमन्शब्दः । सीमा सीमानौ सीमानः । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना अलोपः । सीम्नः ॥ इत्यादि ॥ एवं पचन् शब्दादीनां पूर्ववन् । इति नकारान्ताः । पकारान्तः स्त्रीलिङ्गोऽपूशब्दः । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥ ३४३ ॥ अप् इत्येतस्य उपधायाः दीर्घा भवति असन्नुद्धौ घुटि परे । आपः । अपः ।

अपां भेदः ॥ ३४४ ॥ अपां दो मति विभक्तौ भे परे । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपां । अप्सु । इति पकारान्तः । फकारवर्णान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ककुभ्शब्दः । ककुप् ककुन् ककुर्भा ककुभः । इत्यादि । इति भकारान्तः । मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः किम्नशब्दः । नम्यवादेशः । आप्रत्ययः का के काः । कां के का । कया

काम्यां काभिः । कस्यै काम्यां काम्यः । कस्याः काम्यां काम्यः । कस्याः
कयोः कासाम् । कस्यां कयोः कासु । इत्यादि । इदंशब्दस्य तु भेदः ।
सौ । इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्म इति दस्य मत्वं । स्त्रियामादे-
त्याप्रत्ययः । इमे इमाः । इमां इमे इमाः । यैसोरन इति अनादेशः । अ-
नया ॥ अद्वचज्जनेऽनक् इत्यत्वे । आम्त्यां आभिः । भाविनि भू-
तवदुपचारः । अस्त्यै आम्त्यां आम्यः । अस्याः आम्त्यां आम्यः ।
अस्याः अनयोः आसाम् । अस्यां अनयोः आसु । अन्वादेशे पूर्ववत् ।
एनां एने एनाः । एनया । एनयोः ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्धः ।
इत्यादि । रकारान्तः स्त्रीलिङ्गश्चत्वाद्शब्दः । तस्य बहुवचनमेव । त्रिच-
तुरोरित्यादिना चतस्रादेशः । तौरं स्वरे इति रत्वं । चतस्रः । चतस्रः ।
चतस्रभिः । चतस्रम्यः । चतस्रम्यः । न नामिदीर्घमिति दीर्घो न भवति ।
चतस्रणां । चतस्रषु । इत्यादि । गिदशब्दस्य तु भेदः । सौ ।

* इरुरोरीरुरौ ॥ ३४५ ॥ धातोरिरुरोरीरुरौ भवतः विरामे
व्यञ्जनान्तौ च । गीः गिरौ गिरः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिरं गिरौ गिरः ।
गिरा गीर्म्यां गीर्भिः । गिरे गीर्म्यां गीर्म्यः । गिरः गीर्म्यां गीर्म्यः । गिरः
गिरोः गिरां । गिरि गिरोः । वाधिकाराद्विभक्तिव्यञ्जने रेफस्य विसर्गो न
स्यात् । गीर्षु । एवं पुर धुर प्रभृतयः । इति रकारान्ताः ॥ लकारान्तोऽप्रसि-
द्धः । वकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्दः । च सुदिव्शब्दवत् । द्यौः दिवौ
दिवः । दिवं दिवौ दिवः । दिवा । दिव उद्यज्जने । द्युम्यां द्युभिः । इत्यादि ।
इति वकारान्तः ॥ शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दृश् शब्दः । दृक् दृग् दृशौ
दृशः । इत्यादि । इति शकारान्तः ॥ पकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विप्रुशब्दः ।
विप्रुट् विप्रुद् विप्रुषौ विप्रुषः । इत्यादि । पकारान्तो दधृप्शब्दस्य तु भे-
दः । चवर्गदृगादीनां च गत्वं । दधृक् दधृग् । दधृशु । इत्यादि । सकारान्तः
स्त्रीलिङ्गः सुवचस् शब्दः । स च पूर्ववत् । सुवचाः सुवचसौ सुवचसः ।
इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । असा । अन्यत्र आप्र-
त्ययः । अदसः पदे म इति मत्वं । उत्त्वमादीनि पूर्ववत् । अमू अमूः । अमूं

अमू अमू । अमुया अमूम्या अमूभि । अमुप्ये अमूम्या अमूम्य ।
 अमुप्या अमूम्या अमूम्य । अमुप्या अमुयो अमूपा । अमुप्या
 अमुयो अमूपु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह् शब्द ।
 विरामव्यञ्जनादिषु हस्य ढ । उपानत् उपानद् उपानहो उपानह ।
 इत्यादि । अनङ्गाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४६ ॥ अनङ्गाह् इत्येतस्य वाशब्दस्य
 उत्त्व वा भवति स्त्रीकारे परे । अनङ्गुही अनङ्गाही । नदाद्य च इति
 ईप्रत्यय । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

क्वर्गान्ता अप्रसिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्चशब्द
 विरामव्यञ्जनादायुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि
 ॥ ३४७ ॥ विरामे व्यञ्जनादो च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयो स्य
 मोर्लोपेऽपि तद्भवति । इति गत्व । अनुपङ्गश्चाङ्गुच्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राग्
 प्राची प्राञ्चि । पुनरप्येव । प्राचा प्राग्न्या प्राग्भि । प्राक्षु । अन्यत्र
 पुहिङ्गवन् । एव प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतय । छन
 ज्ञनङ्गान्ता अप्रसिद्धा । इत्यादि । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सकृत्
 शब्द । सकृत् सकृद् सकृती सकृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददन्त्
 शब्दस्य तु भेद । ददत् ददद् ददती ।

वा नपुंसके ॥ ३४८ ॥ अम्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको वा
 भवति नपुंसकलिङ्गे घुटि परे । ददति ददन्ति । पुनरपि । ददन् ददद्
 ददती ददति ददन्ति । ददता ददन्त्या ददन्ति । इत्यादि । थकारान्तो
 ऽप्रसिद्ध । दकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्स्यमोर्लोपो
 न च तदुत्तमिनि वचनात् । त्यदाद्यत्वं न भवति । तत् तद् ते तानि ।
 पुनरप्येव । अन्यत्र पुहिङ्गवन् । एव यद् शब्द । धकारान्तोऽप्रसिद्ध ।

इत्यादि । नकारान्तो नपुसकलिङ्ग सामन् शब्द । साम साक्षी सामनी सामानि । पृथक्करणान्नपुमन्म्य वा । हे साम हे सामन् हे साक्षी हे सामनी हे सामानि । पुनरप्येव । इत्यादि । एव मर्मन् लोमन् व्योमन् भूमन् प्रभृतय । चर्मन् शब्दस्य तु भेद । चर्म चर्मणी चर्माणि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एव वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतय । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु भेद । सो ।

अहः सः ॥ ३४९ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सो भवति विरामे व्यञ्जनाद्यै च । अह । ईदचोर्वा । अह्नी अहनी अहानि । हे अह ३ । पुनरपि । अह्ना अहोम्या अहोभि । अह सु । इत्यादि । पफव भान्ता अप्रसिद्धा । मकारान्तो नपुसकलिङ्ग किम् शब्द । कि के कानि । अन्यत्र । पुलिङ्गवत् ॥ इड शब्दस्य तु भेद । इडमियमय पुसि ।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥ ३५० ॥ नपुसकलिङ्गे स्यमि च परे इडम् शब्दस्य इडमादेशो भवति । इड इमे इमानि । इड इमे इमानि । पुनरप्येव । इत्यादि ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रकारान्तो नपुसकलिङ्गो वार शब्द । वा वारी वारि । पुनरप्येव । इत्यादि ॥ चत्वाद शब्दस्य तु भेद । जदशसो शि । चत्वारि । चत्वारि । इत्यादि ॥ ल्वशकारान्ता अप्रसिद्धा । पकारान्तस्य पपुशब्दस्य पूर्ववत् । स कारान्तो नपुसकलिङ्गो यशस् शब्द । यश यशसी । सान्तमहतोरित्यादिना दीर्घ । यशासि । पुनरपि । यशसा यशोम्या यशोभि । एव वचस् ओजस् पयस् तपस् वयस् प्रभृतय । इत्यादि ॥ सर्पिस् शब्दस्य तु भेद । सर्पि सर्पिणी सर्पीणि । पुनरप्येव । सर्पिषा ।

इसुसदोपां घोषवति रः ॥ ३५१ ॥ इसुस् दोप् इत्येतेषा मन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिम्यां सर्पिभि । सर्पि पु सर्पिष्पु । एव धनुस् दोस् प्रभृतय । इत्यादि । अटस् शब्दस्य तु भेद ।

अदः अम् अमूनि । पुनरप्येवं अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् ॥ हकारान्तोऽप्र-
सिद्धः । इत्यादि ॥

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्तेष्वलिङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मदसि अस्मदसि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ३५२ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदौ
स्थाने त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्तयोः ॥ ३५३ ॥ युष्मदस्मदोः सवि-
भक्तयोस्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ३५४ ॥ युष्मदस्मदोः युवावौ द्वि-
वाचिषु भवतः । अन्तलोपे सति ।

अमौ चाम् ॥ ३५५ ॥ युष्मदादिभ्यः परः अम् औ च आम्
भवति । सवर्णदीर्घः । युवां । आवां ।

यूयं वयं जसि ॥ ३५६ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोर्यूयं व-
यमित्येतौ भवतः जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरेकत्वे इति त्वत्
अम् । मत् अम् इति स्थिते ।

एपां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५७ ॥ एपां युष्मदादीनां
अन्तस्य लोपो भवति विभक्तौ परतः । सवर्णे दीर्घः । त्वां । मां ।
युवां आवां ।

आन् शसः ॥ ३५८ ॥ युष्मदादिभ्यः परस्य शसः आन्
भवति । युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५९ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं भव-
त्यस्थानिनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३६० ॥ युष्मदादीनामन्तस्य आत्वं

भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जिते प्रत्यये परे । युवाम्यां । आवाम्यां । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यं मह्यं ङयि ॥ ३६१ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोः तुभ्यं मह्यमित्येतौ भवतो ङयि परे । तुभ्यं मह्यं । युवाम्यां । आवाम्यां ।

भ्यस्तभ्यम् ॥ ३६२ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परो भ्यस् अभ्यं भवति । युष्मभ्यं । अस्मभ्यं ।

श्लोकः ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ॥

विभक्तिपदवर्णानां दृश्यते शार्ववर्मिके ॥ १ ॥

अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ ३६३ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परा अद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वन् । मत् । युवाम्यां । आवाम्यां । युष्मन् । अस्मत् ।

तव मम ङसि ॥ ३६४ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोस्तव मम इत्येतौ भवतो ङसि परे । तव मम । युवयोः । आवयोः ।

सामाकम् ॥ ३६५ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परः सागमयुक्त आम् आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु । एवं नीतकः । त्वं युवां यूयं । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाम्यां युष्माभिः । तुभ्यं युवाम्यां युष्मभ्यं । त्वत् युवाम्यां युष्मन् । तव युवयोः युष्माकं । त्वयि युवयोः युष्मासु ॥ अहं आवां वयं । मां आवां अस्मान् । मया आवाम्यां अस्माभिः । मह्यं आवाम्यां अस्मभ्यं । मत् आवाम्यां अस्मन् । मम आवयोः अस्माकं । मयि आवयोः अस्मासु ॥ ग्रामो युष्माकं । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्यं दीयते । ग्रामोऽस्मभ्यं दीयते । ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते ।

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वसूनसौ ॥ ३६६ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वि-

तीयासु बहुत्वे निष्पन्नं वसूनसावापद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं । ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो दीयते । ग्रामो नो दीयते । ग्रामो वो रक्षति । ग्रामो नो रक्षति । इति सिद्धं ॥ ग्रामः युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं । ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाम्भ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति । ग्राम आवान् रक्षति । इति स्थिते ।

वाञ्मौ द्वित्वे ॥ ३६७ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठी-
चतुर्थोद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाञ्मौ आपद्यते । यथासंख्यं । ग्रामो
वां स्वं । ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां
रक्षति । ग्रामो नौ रक्षति ॥ ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मम स्वं । ग्रामस्तुभ्यं
दीयते । ग्रामो मह्यं दीयते । ग्रामस्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति ।
इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे तेमे त्वामा तु द्वितीयायां ॥ ३६८ ॥
युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं पष्ठीचतुर्थोद्विती-
यासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते
स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्ष-
ति । ग्रामो मा रक्षति । इति सिद्धं ।

न पादादौ ॥ ३६९ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादी-
नां पदमेतानादेशात् प्राप्नोति ।

श्लोकः ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः ।

सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादाविति, किं । णन्तु वः पार्श्वतीनाथमालिचन्द्रमरीचयः ।

आमन्त्रणात् ॥ ३७० ॥ आमन्त्रणात्परं युष्मदादीनां पदमे-
तानादेशात् प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिदं । हे पुत्र मम स्वमिदं ।

हे पुत्र तुभ्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र मह्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र त्वां रक्षति । हे पुत्र मां रक्षति ।

चादियोगे च ॥ ३७१ ॥ चादीनां योगे युष्मदादीनां पद-
मेतानादेशाच्च प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्म-
भ्यं च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्यं च दीयते । पुत्रो युष्मांश्च रक्षति । पुत्रोऽ-
स्मांश्च रक्षति । चादयः कति । पञ्च । ते के । च वा ह अह एव
इति चादयः ।

दृश्यार्थश्चानालोचने ॥ ३७२ ॥ अचक्षुरालोचने वर्त-
मानैर्दृश्यार्थैर्धातुभिर्योगे युष्मदस्मत्त्वन्मदादीनां वसूनसादयो न भवन्ति ।
अनालोचनमिति किम् । आलोचनं चक्षुर्ज्ञानालोचनं मनसा ज्ञानं । ग्रा-
मस्त्वां समीक्षते । ग्रामो मां समीक्षते । ग्रामो युष्मभ्यं दीयमानः समीक्षते ।
ग्रामोऽस्मभ्यं दीयमानः समीक्षते । ग्रामस्त्वां मनसा विलोकयति वाञ्छ-
तीत्यर्थः । मनसेति किं । ग्रामो वः पश्यति । ग्रामो नः पश्यति चक्षुषेत्यर्थः ।

इत्यलिङ्गाः ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

अव्ययमसंख्यं । तानि कानि । स्वर प्रातश् पुनश् अन्तश् बहिर्, च,
वा, ह, अह, एव, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव्, निश्, दुर, वि,
आङ्, नि, अति, अपि, अधि, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप,
इत्यादि, प्रादयो विशतिः । विना, नाना, अन्तश्, नो, अथ, अथो,
अहो, पृथक्, यावत्, तावत्, मनाक्, वपद्, ईषत्, हि, यदि, खलु,
ननु, तिर्यक्, मिथ्या, किल, हन्त, वै, तु ।

अव्ययाच्च ॥ ३७३ ॥ अव्ययाच्च परासां विभक्तीनां लुम्भवति ।

श्लोकः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वामु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदन्यथम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्यात्पूर्वोऽक्षः ॥ ३७४ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्ना चान्यात्स्वरात्पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुल । बहुलमिति किं ।

श्लोकः ।

कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः
कचिदिभ्राषा कचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य
चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ १ ॥

उच्चैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्व सर्वक । विश्व विश्वक । युष्मकाभि । अस्मकाभि । एभि । इमकैः । अमीभि । अमुकैः । भवन्त भवन्तक ।

विभक्तेश्च पूर्व इष्यते ॥ ३७५ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ ३७६ ॥ आख्यातस्य चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा भवति । पचति पचतकि । भवन्ति भवन्तकि । गच्छन्ति गच्छन्तकि । इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावक । यामर । मणिक । वत्सव । पुत्रक । अश्वक । वृक्षक । देवदत्त । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ३७७
के प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽकार इकास्मापद्यते । सार्वका । विश्विका । उष्ट्रिका । पूर्विका । पाचिका । मृषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।

नदाद्यञ् वाहव्यंसन्तुसखिनान्तेभ्य ई ॥ ३७८ ॥
स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नदादि अञ् वाह उ इ अंस् अन्त् ऋ सखि ना-
न्तेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७९ ॥ स्त्रियां वर्तमाने ई प्रत्यये
परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही मपी ध्रुवी कुमारी किन्नरी
किशोरी प्रभृतयः । अञ् । प्राची प्रतीची समीची उदीची तिरश्ची-
त्यादि । वाह । अनडुही वास्त्रीकारे अनड्वाही प्रघौही इत्यादि । उ ।
तन्वी । उर्वी । पृथ्वी । पट्वी । इ । दासी । देवदत्ती । धूली । अंस् ।
श्रेयन्त् । श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त् ।

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३८० ॥ तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च
परोऽन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । तुदती तुदन्ती स्त्री । भाती
भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३८१ ॥ स्यात्परोऽन्तिरनकारको वा भवति ई प्रत्य-
ये परे । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनङ्यां ॥ ३८२ ॥ यन् अन् विकरणाम्यां परोऽन्तिरन-
कारको न भवति ईकारे परे । दीव्यन्ती सीव्यन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री
इत्यादि । न यनङ्यामिति किं । मुन्वती तन्वती क्रीणती सती आयुष्मती
घनवती इत्यादि । ऋ । कर्त्री हर्त्री भर्त्री क्रोष्टी इत्यादि । सखि ।
सखी । नान्तात् । दण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः ।

स्त्रीकारे नित्यमवमसंयोगादनोऽलोपोऽल्लुप्तवच्च
पूर्वविधौ ॥ ३८३ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे
परे । राज्ञी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः ।

वरुणेन्द्रमृदभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३८४ ॥ एभ्यः परो आन्

१ स्त्रीकारे नित्यं ॥ ३८३ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे
परे सवालुप्तवद्भवति पूर्वस्ववर्णस्य विधां कर्तव्ये । राज्ञी । इति समीचीनं दृश्यते ।

प्रत्ययो भवति । तेभ्यश्च ई प्रत्यय । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी
इत्यादि ।

नान्तसंख्यास्वस्त्रादिभ्यो न ॥ ३८७ ॥ नान्तेभ्य सरयादि
भ्य स्वस्त्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिस्र । चतस्र । आ
दिशब्दात् सीमा दामा । बहवो राजानो यस्या पुर्या सा बहुराजा ।
स्वसा माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ता ॥

अथ कारकं किञ्चिदुच्यते ।

कि कारक ? करोति क्रिया निर्वर्तयतीति कारक । कस्मिन्नर्थे प्रथमा
विभक्ति । कर्तरि प्रथमा । क कर्ता ।

यः करोति स कर्ता ॥ ३८६ ॥ य क्रिया करोति स कर्तृ
सज्ञो भवति । देवदत्त करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीत ।
यती पठत । विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि ।
कस्मिन्नर्थे द्वितीया ? कर्मणि द्वितीया । कि कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८७ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारक
कर्मसज्ञ भवति । कुम्भ करोति । काष्ठ छिनत्ति । मार्गं रणद्धि । स्तनौ
पिबति । गुरुन् वन्दते । इत्यादि ।

छितीयैनेन ॥ ३८८ ॥ एन प्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८९ ॥ अदूराथे
दिग्वाचिन पर एनप्रत्ययो भवति अपञ्चम्या । अपञ्चम्या इति
कोऽर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया भवतीत्यर्थः । इवर्णावर्णयोर्लोप स्वरे प्र
त्यये ये च इत्यवर्णलोप । अदूरवर्तिन्या पूर्वस्या दिशीत्यर्थः ॥ पूवेण
ग्राम । उत्तरेण गिरि । दक्षिणेन नदी । पश्चिमेन केदारमित्यादि ।
चक्रराज्विषासमयाहाविमन्तरान्तरेसमुक्तात् लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।
निकृपा ग्राम । समया वनम् । हा देवदत्तम् । धिक् यज्ञदत्त । अन्त
रा गार्हपत्यमाहवनीय च वेदि । अन्तरेण पुरपाकार न किञ्चिदुच्यते ।

सर्वोभयाभिपरिभिस्तसन्तैः ॥ ३९० ॥ तसन्तै सर्वादि-
भिर्योगे लिङ्गादिनीया भवति । सर्वतो ग्रामवनानि । उभयतो ग्राम क्र-
मुकवनानि । अभितोग्राम पत्रवनानि । परितोग्राम रभावनानि ।

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ ३९१ ॥ कर्मप्रवचनीयेयोगे लिङ्गाद्
द्वितीया भवति । के कर्मप्रवचनीया ।

श्लोकः ।

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती ।

अनुरेषु सहायै च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्यभूतार्थे अभिशब्द कर्मप्रवचनी-
यो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत ॥ चशब्दा-
त् । लक्षणार्थे वीप्साथे इत्यभूतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत ।
अनुशब्द एषु पूर्वोक्तेषु अथेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहायै च ।
चशब्द समुच्चयार्थे । हीनार्थे उपशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ च
शब्दात् हीनार्थे अनुशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षम-
भि विद्योतते विद्युत् । वीप्साथे वृक्ष वृक्षमभितिष्ठति विद्युत् । इत्य
भूतार्थे साधुदेवदत्तो मातरमभि । वृक्ष परि विद्योतते विद्युत् । वृक्ष
प्रति तिष्ठति । वृक्ष वृक्ष प्रति तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातर परि ।
साधु देवदत्तो मातर प्रति । यदत्र मा परि स्यात् । तदत्र मा प्रति
स्यात् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । वृक्ष वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो
मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् । पर्वतमनु वसते सेना । अन्वर्जुन
योद्धार । उपार्जुन योद्धार । अर्जुनादन्ये योद्धारो निकृष्टा इत्यर्थे ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि
॥ ३९२ ॥ चेष्टाक्रियाणा गत्यर्थाना घातूना प्रयोगेऽध्वनि यज्जते
कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत । ग्राम गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।

१ कमन्या प्राक्भवत कमकारकमभिधीयमाना इत्यर्थः ।

नगरं व्रजति । नगराथ व्रजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं । मनसा मेहं गच्छति । मनसा स्वर्गं गच्छति । अनध्वनीति किं । अध्वानं गच्छति । गत्यर्थानामिति किं । पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३९३ ॥ प्राणि-
गणवर्जिते मन्यतेः कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यो भवतः अनादरे गम्य-
माने । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां वुषं मन्ये । न
त्वां वुषाय मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं । अश्मानं दृपदं मन्ये ।
पाषाणं रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं । न त्वा नावं मन्ये । न त्वामन्नं
मन्ये । न त्वां काकं मन्ये । न त्वां शुकं मन्ये । न त्वां शृगालं मन्ये ।
नौ अन्न काक शुक शृगाला एते प्राणिनो वैयाकरणजनानां । इह
स्यादेव न त्वां श्वानं मन्ये । न त्वां शुने मन्ये ॥ कस्मिन्नर्थे तृतीया !
करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३९४ ॥ येन क्रियते तत्कारकं
करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । कराम्भ्यां हन्ति । बाणैर्विध्यति ।

दिचः कर्म च ॥ ३९५ ॥ दिवधातोः प्रयोगे करणे द्वितीया
भवति । अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया सहयोगे ॥ ३९६ ॥ सहायेन योगे लिङ्गात्तृतीया
भवति । पुत्रेण सह आगतः । त्यागसत्ताभ्यां सार्धं विराजते । सौर्य-
गुणैः साकमेधते यशः । इत्यादि

हेत्वर्थे ॥ ३९७ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति
अन्नेन सेवते । धनेन कुलं । विद्यया यशः ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९८ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया
भवति । अक्षणा काणः । पादेन सज्जः । अक्षि काणमस्येति प्रधानत्वा-
त्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९९ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।

श्लोकः ।

शिखया बहुमद्राधीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।

केशवं शंखचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥

कर्तारि च ॥ ४०० ॥ कर्तारि च कारके वर्तमानाह्निह्ना-

तृतीया भवति । देवदत्तेन कृतं । यज्ञदत्तेन भुक्तं । छत्रेण हन्यते । सुरा-
भ्यां युध्यते । सुजनैः क्रियते ।

तुल्यार्थं पृष्ठी च ॥ ४०१ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् पृष्ठी

तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्यः । देवदत्तेन तुल्यः । देवदत्तस्य
समानः । देवदत्तेन समानः । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदा-
नकारके चतुर्थी । किं सम्प्रदानं ?

यस्मै दित्ता रोचते धारयते वा नत्सम्प्रदानम्

॥ ४०२ ॥ यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारकं
सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते मो-
दकः । यज्ञदत्ताय धारयते शनं । विष्णुमित्रः यतिभ्यो दानं ददाति ।
देवाय रोचते हविः । मोक्षाय ज्ञानं धारयते । पुण्यार्थे चतुर्थी भवति
नान्यत्र । राज्ञो दण्डं ददाति न तत्र पुण्यं । पुनरागमने पृष्ठी । रज-
कस्य वस्त्रं ददाति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबपट्टयोगे चतुर्थी ॥ ४०३ ॥

नम आदिभियोगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते ।
स्वाहा हुताशनाय । नमो पितृभ्यः । अलं मह्नाय प्रतिमहः । श-
क्तो मह्नाय प्रतिमहः । वपडिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वपट्टदाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ४०४ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति ।

मोक्षाय तत्त्वज्ञानं भुक्तिप्रदानाभ्यां धनं । गुणैः सत्संगतिः ।

श्लोकः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्म मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ४०५ ॥ तुमःसमानार्थाद्भा-
ववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति ।
पाकाय व्रजति । पक्ये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्य-
र्थः ॥ कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०६ ॥ यस्मा-
दपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भ-
वति । वृक्षात्पणं पतति । व्याघ्राद्विभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां ।
इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०७ ॥ रक्षार्थानां धातूनां
प्रयोगे ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवे-
भ्यो गां रक्षति । गौः यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापा-
त्पातु भगवान् । रोगकोपाम्यां निवारयति मनः । अहिभ्य आत्मानं
रक्षति ।

पर्यपादयोगे पञ्चमी ॥ ४०८ ॥ परि अप आद् योगे, लि-
ङ्गात्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आद् मर्यादाभिविध्योः ।
परिपाठलिपुत्राद्गृष्टो देवः । अपत्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आपाठ-
लिपुत्राद्गृष्टो देवः ।

दिगितरार्तान्यैश्च ॥ ४०९ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य ए-
भिर्येगि वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वोग्रामत् । उत्तरोग्रामात् ।
इतरोदेवदत्तात् । ऋते धर्मात् कृतः सुखं । अन्योदेवदत्तात् ।

पृथक्नानाविनाभिस्तृतीया वा ॥ ४१० ॥ पृथक्
नाना विना एभिर्येगि लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । पृथक् देवदत्तेन ।
पृथग्देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देव-
दत्तेन विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४११ ॥ हेतौ च वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति ।
कस्माद्देतोः समागतः । अग्निमानयं धूमत्वात् । अनित्योऽयं कृतक-

त्वात् । कस्मिन्नर्थे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादयः ? स्वामी
सम्बन्धः समीपः समूहः विकारः अवयवः स्व इति स्वाम्यादयः ।
देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्रं । पर्वतस्य समीपं । हंसानां समू-
हः । क्षीरस्य विकारः । देवदत्तस्य बाहू । यज्ञदत्तस्य शिरः । वि-
ष्णुमित्रस्य स्वं ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ष-
ष्ठी च ॥ ४१२ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति ।
गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोप्वीश्वरः । गवामधिपतिः ।
गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु
साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।

निर्धारणे च ॥ ४१३ ॥ निर्धारणे चार्थे लिङ्गात्षष्ठी सप्त-
मी च भवति । जातिगुणक्रियाभिः समुदायस्य एकदेशावृत्त्यकरणं
निर्धारणं । पुरुषाणां क्षत्रियः शूरतमः । पुरुषेषु क्षत्रियः शूरतमः ।
गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गच्छ-
तां धावन्तः शीघ्राः । गच्छत्सु धावन्तः शीघ्राः । इत्यादि ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४१४ ॥ हेतोः प्रयोगे लिङ्गात्षष्ठी भव-
ति । अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४१५ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे
वर्तमानालिङ्गात् कर्मणि षष्ठी भवति । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विक-
स्यो लभ्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्ये-
ति । इत्यादि ।

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१६ ॥ करोतेः प्रतियत्ने गम्यमाने
लिङ्गात्कर्मणि षष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रनियतः । एषोदकस्यो-
पस्कुरुते । एषोदकमुपस्कुरुते । इत्यादि ॥

हिंसार्थानामज्वरी ॥ ४१७ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जिनानां
धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौर-

स्योत्क्राययति । चौरमुत्क्राययति । चोरस्य पिनाष्टि । चौरं पिनाष्टि । रुजो भङ्गे । चौरस्य रुजति । चौरं रुजति । इत्यादि । अञ्जरीति कि । चौरं ज्वरयति कर्कटी । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१८ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयो-
नित्यं पट्टी भवति कृतप्रत्यययोगे । भवत आसिका । भवतः शायिका ।
भुवनस्य स्रष्टा । पर्वतानां भेत्ता । तत्त्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१९ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोः पट्टी न भ-
वति निष्ठादिषु परतः । के निष्ठादयः । चक्रवत् । शन्तृद् । आन-
श् । वृंस् कान कि कंस् उदन्त् उकङ् क्त्वा तुम् भविष्यदर्धे वृष्
आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिन् अव्यय तृष् इत्येवमादयः । देवदत्तेन भुक्त-
मोदनं । त्वया कृतः कटः । देवदत्त ओदनं भुक्त्वान्) देवदत्त
कृतवान् कटं । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । कि-
मधिकरणं ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४२० ॥ य आधारल-
त्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । स आधारस्त्रिविधः । औपश्लेषिको वै-
पयिकोऽभिव्यापकश्चेति । कटे आले काकः । औपश्लेषिकोऽयं ।
करयोः कङ्कणं । दिवि देवाः । वैपयिकोऽयम् । तिलेषु तैलं । अभि-
व्यापकोऽयं ।

कालभावयोः सप्तमी ॥ ४२१ ॥ कालभावयोर्वर्तमाना-
द्विज्ञात्सप्तमी भवति । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः । भावे गोष्ठे
दुह्यमानासु गतः ।

अधिगृहीत्स्यासां कर्म ॥ ४२२ ॥ अधिपूर्वाणां शीङ्स्या
आसु इत्येतेषां प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममधिशेने ।
ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । ग्रामे आम्त इत्यर्थः ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४२३ ॥ उप अनु अधि आङ्

पूर्वम्यः वनु निवास इत्येतस्य धातोः प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति । ग्रामे वसनीत्यर्थः ।

सति च ॥ ४२४ ॥ सत्यये वर्तमानाद्धिद्धात्मसमी भवति । दाने सति योगः । ज्ञाने सति मोक्षः । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४२५ ॥ निमित्तभूताद्धिद्धात्मसमी भवति कर्मणि परे ।

श्लोकाः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्दन्ति कुञ्जरम् ।
 केशेषु चमरीं हन्ति सीमन्निं पुष्कलको हतः ॥ १ ॥
 मुक्तां चित्तसमध्येति स्वमुत्तयोर्जिनमर्षति ।
 गुणेषु गुरुमानोति गोपः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥
 संमदानमपादानं करणाधिकरणे तथा ।
 स्वाम्यादिकर्म कर्ता च सेयं पट् कारिकी मता ॥ ३ ॥
 इति कारकप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु नो नेमिनायस्य पादपद्मार्णवांशरः ।
 यस्य पादौ समानम्य दीतीभूता जगज्जनाः ॥ १ ॥
 समामः कः ।

नाम्नां समामो युक्तार्थः ॥ ४२६ ॥ नाम्नां युक्तार्थः समामो भवति ।

श्लोकत्रयमाह ।

वस्तुवार्चीनि नामानि मिन्दितायुक्तमुच्यते ।
 समामाम्यं तदेतन्स्यात्तदितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥

चकारबहुलो द्वन्द्वः सचासौ कर्मधारयः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥

पदयोस्तु पदानां वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।

स समासस्तु विज्ञेयः कविभिः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥

स चतुर्विधः । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वान्वयीभावभेदात् । पुनरु-
त्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । सर्वपदा-
र्थप्रधानो द्वन्द्वः । पूर्वान्वयपदार्थप्रधानोऽन्वयीभावः । इति चतुर्विधः ।
स च यथाक्रमं प्रदर्श्यते । सुखं प्राप्तः । गुणान् आश्रित इति स्थिते ॥

श्लोकः ।

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादि विभक्त्यन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यते
स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।

तत्स्थ्या लोप्या विभक्तयः ॥ ४२७ ॥ तस्मिन् समासे
स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२८ ॥ लुप्तास्तु विभक्तिषु स्व-
रान्तस्य व्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकारात्कचित्स-
न्धिर्भवति ।

कृतद्धितसमासाश्च ॥ ४२९ ॥ कृतद्धितसमासाश्च
शब्दा लिङ्गसंज्ञा भवन्ति । सुखप्राप्तः । गुणाश्रितः । एवं आमं गतः ।
आमगतः । एवं स्वर्गं गतः । स्वर्गगतः । तृतीया-दध्ना संसृष्टः । दधि-
संसृष्टः । धान्येन अर्यः । धान्यार्यः । यत्नेन कृतं । यत्नकृतं । चतुर्थी-कुवे-
राय बलिः । कुवेरबलिः । यूपाय दारुः । यूपदारुः । देवाय सुखं । देवसुखं । प-
द्ममी-चौराद्भयं चौरभयं । आमाल्लिर्गतः । आमनिर्गतः । पृष्ठी-चन्दनस्य
गन्धः । चन्दनगन्धः । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । फलानां रसः । फलरसः ।
सप्तमी-व्यवहारे कुशलः । व्यवहारकुशलः । काम्पिल्ये सिद्धः । का-

नित्यसिद्धः । धर्मनियनः । धर्मनियनः । एवं मोक्षसुखम् । संसारसुखमित्यादि । विश्वमनिक्रान्तः । इति विग्रहे ।

अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥४३०॥ अत्यादयः शब्दाः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । उक्तार्थानामप्रयोगः । अन्ययानां पूर्वनिपातः । अनिविश्चः । कोकिल्या अवकृष्टं वनमिति विग्रहः ।

अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४३१ ॥ अवादयः शब्दाः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र योगविभागात् ।

गौरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥४३२॥ अप्रधानस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीनां च ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्वः । अवकोकिलं वनं । अवमयूरं । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रहः ।

पर्यादयोग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४३३ ॥ पर्यादयः शब्दा ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्यव्ययनः । कौशाम्ब्या निर्गतः । मथुराया निर्गत इति विग्रहः ।

निरादयो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥४३४॥ निरादयः शब्दा निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गौरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्वः । एवं निर्मयूरः । निष्कौशाम्बिः । दीर्घश्चारायणः । व्यासः पाराशर्यः । रामो जामदग्न्यः । सेमंकरः । शुभंकरः । प्रियंकरः । श्रियंमन्यः । भुवंमन्यः । ओजसाकृतं । अम्भसाकृतं । तमसाकृतं । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । लोकान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । अन्त्यकादागनः । दूरादागनः । वानोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । शुनःपुच्छः । शुनो लाङ्गूलः । सरसिजं । पङ्केजं । स्तंबैरमः । कर्णेनपः ।

उरसिलोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते तत्स्था लोप्या विभक्तयः । इत्यत्रस्यग्रहणाधिव्यालोपः कचिन्न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृतिबहुलम् ॥ ४३५ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्यास्तत्पुरुषे समासे बहुलमलुम्भवति । गेहे नदी । गेहे क्षेडा । प्रवाहे मृत्रितं । भस्मनि हुतं । कचिद्विकल्पः । खेचरः । खचरः । वनेचरः । वनचरः । पङ्केरुहं । पङ्करुहं । सरसिजं । सरोजं ॥ विदुषां गमनं । दिवंगतः । इत्यादौ समासे कृते ।

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३६ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु व्यञ्जनान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्भ्रमनं । द्युगतः । इत्यादि । नीलं च तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्दः समुच्चयद्योतनार्थः । तच्छब्द एकाधिकरणद्योतनार्थः ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३७ ॥ यस्मिन् समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो भवति ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशस्तुल्याधिकरणं । उक्तार्थानामप्रयोग इति तत् च शब्दनिवृत्तिः । विभक्तिलोपः । अत्र नीलं किमित्यपेक्षते उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते नीलमपेक्षते । नीलोत्पलं । रक्तोत्पलं । एवं वीरश्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुषः । शुरुश्चासौ षट्श्च शुरुषट् । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४३८ ॥ इति ह्रस्वः । इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३९ ॥ स एव कर्मधारयः संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेयः । स च त्रिविधः । उत्तरपदतद्धितार्थसमाहारभेदान् । पञ्चमु कपालेषु संस्कृत ओदनः । पञ्चरूपाल ओदनः । दशमु गृहेषु प्रविष्टः । दशगृहप्रविष्टः । अष्टमु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४४० ॥ अष्टन् शब्दस्य आ-
 त्वं भवति कपाले परे हविष्यभिनेये । अष्टकपालः पुरोडाशः । अग-
 मुत्तरपदद्विगुः । पञ्च च ते गावश्च पञ्चगावः । समासान्तर्गतानां वा
 राजादीनामदन्तता इति चत्वारश्च ते पन्यानश्च चतुष्पथाः । इति तद्धि-
 तपदार्थः । पञ्चानां फलानां समाहारः पञ्चफली । एवं त्रिलोकी । अ-
 कारान्तो द्विगुममाहारो नदादौ पठ्यते पात्रादिगणं वर्जयित्वा । पा-
 त्रादिगण इति किं । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं । समाहार-
 द्विगुरयं । त्रिभुवनं । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् । त्रिभुवनस्य त्रिभु-
 वने । सर्वश्रेयकवचनं ।

तत्पुरुषाद्युभौ ॥ ४४१ ॥ उभौ द्विगुर्मधारयौ तत्पुरु-
 षौ भवतः । इति तत्पुरुषसमासः । अत्राक्षणः । अनजः । कदश्च इत्या-
 दि । इति कर्मधारयः । आरूढो वानरोऽयं वृक्षं । ऊढो रथो येन ।
 उपहतः पशुर्यस्मै । पतितं पर्णं यस्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीराः पु-
 रुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ कर्णौ यस्य । दीर्यौ बाहू यस्य । धीराः पुरुषा
 यस्मिन् देशे । इति स्थिते ।

स्यातां यदि पदे द्वे यदि वा स्युर्वह्न्यपि ॥ ४४२ ॥
 यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्यातां बह्वनि पदानि वा स्युरन्यपदार्थे स-
 मस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानरः । ऊढरथः । उप-
 हृतपशुः । पतितपर्णः । चित्रगुः । वीरपुरुषोद्देशः । लम्बकर्णः । दीर्घबा-
 हुः । धीरपुरुषः । बहुपदानामपि । बहवो मत्ताः मातङ्गा यस्मिन्
 वने तत् बहुमत्तमातङ्गं वनं । बह्वनि रसवन्ति फलानि यस्मिन् वृ-
 क्षे स बहुरसवत्फलो वृक्षः । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनु-
 पङ्गलोपः । उपगता दश येषां ते उपगतदशाः । एवमासन्ना दश येषां ते
 आसन्नदशाः । अदूरा दश येषां ते अदूरदशाः । अधिका दश येषां
 ते अधिकदशाः । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सहपुत्रः ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४४३ ॥ सहशब्दस्य सो

वा भवति बहुव्रीहौ समासे । जनकेन सह वर्तते इति सजनकः ।
एवं सधर्मः । जनन्या सहवर्तते इति स जननिः । एवं सबधुः । गोर-
प्रधानस्येत्यादिना ह्रस्वः । अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४४४ ॥ ग्रहणप्रहरण-
बाधके युद्धे क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इच्छपूर्वपदस्याकारः ॥ ४४५ ॥ इचि परे पूर्वपदस्याका-
रो भवति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्तं युद्धं । दण्डादण्डि । एवं गदाग-
दि । खड्गाखड्गि । केशाकेशि । मुष्टामुष्टि । कचाकचि । दक्षिणस्या
पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा विदिक् ।

विदिक् तथा ॥ ४४६ ॥ तथा विदिग्भिधेये बहुव्रीहिर्द्वैयः ।
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंषद्भावः । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा ।
दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि । शुकश्च मयूरश्च । धवश्च
खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थिते ।

द्वन्द्वः समुच्चयोर्नाम्नोर्वह्नां वाऽपि यो भवेत्
॥ ४४७ ॥ द्वयोर्नाम्नोर्वह्नां वापि समुच्चयोर्द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरे-
तरयोगः । समाहारश्चेति द्विप्रकारः ।

श्लोकः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं स च द्वन्द्व इतरेतरः ।

समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वेद्विवचनं । बहुत्वे बहुवचनं । शुकमयूरौ ॥ धवखदिरपलाशाः ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ ४४८ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे अ-
ल्पस्वरतरं पदं पूर्वं निपात्यते । हस्तश्च न्यग्रोधश्च । हस्तन्यग्रोधौ । एवं
रथपदाती । तरग्रहणं द्विपदग्रहणार्थोऽन्यत्र शंखदुन्दुमिवीणाः ।

यच्चार्यं द्वयोः ॥ ४४९ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यद्वचनं
तत्पूर्वं निपात्यते । वामुदेवार्जुनौ । शुककामौ । हंसचक्रौ । देवदैत्यौ ।
कनिष्ठभिचरति च । तथाहि ।

न नरनारायणादिषु ॥ ४५० ॥ नरनारायणादिषु य-
द्वचिनं पदं तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ ।
उमामहेश्वरौ । काकमयूरौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यरश्च ॥ ४५१ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उ-
त्तरपदे मातृशब्दस्य ऋत अरादेशो भवति चकारादा च । माता
च पिता च मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४५२ ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वविषये विद्यायोनि-
सम्बन्धिन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ ।
एवं होतापुत्रौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥ कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य
अभावः ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४५३ ॥
यस्य समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव- इष्यते ।
अव्ययानां स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रहः । इति वचनाद् उपनि-
रादेशौ भवतः । समीपस्य उपादेशः । अभावस्य निरादेशः । समासे
कृते सति अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४५४ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो
नपुंसकलिङ्गः स्यात् । अव्ययप्रधानत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्तादिभक्तीनामपञ्चम्याः
॥ ४५५ ॥ अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या
अम् भवति । उपकुम्भं । निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उप-
गजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं । उपनगं । उपदेवं । उपमार्यं ।
उपशालं । वादस्याभावो निर्वादं । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं ।
शीतस्यातिक्रमः अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनंदिनं प्रति प्रतिदिनं ।
एवं प्रतिगृहं । प्रतिवृक्षं । प्रतिपुरुषं । प्रतिवनितं । प्रतिमासं । प्रति-
वर्षं । प्रतिग्रामं । प्रतितटं । पुरुषस्य अनुगमः । अनुपुरुषं । एवमनु-
तटं । ग्रामस्यान्तः अन्तर्ग्रामं । अन्तर्घटं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये

मध्येग्राम । एव मध्येवन । मध्येदिन । मध्येकृप । ग्रामस्य बहिर्वहि
ग्राम । उपरिपर्वत । एव बहिर्वेण अन्तर्वेण ।

चा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५६ ॥ अकारान्तादव्ययीभावा
त्परयोस्तृतीयासप्तम्यो म्याने अम् वा भवति । उपकुम् । उपकुमेन ।
उपकुम् । उपकुम्भ्यामित्यादि । निरन्तराय निरन्तरायेण । उपकुम्
उपकुमे । उपकुम्भयो । इत्यादि । निरन्तराय निरन्तराये । अपञ्चम्या
इति किं । उपकुम्भात् । निरन्तरायात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य
अधिकृत्यम्याधिरादेश । शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रमस्य यथा देश ।
इत्यादिषु समासे कृते ।

अन्यस्माद्धुक् ॥ ४५७ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभा
वात्परासा विभक्तीना लुक् भवति । अधिस्रिय । यथाशक्ति । एवम
धिगायत्रि । अधिसरस्यति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि
अध्यात्म । गुरोरनतिक्रमेण यथागुरु । बध्वा अनतिक्रमेण । यथावधु
चम्वा अनतिक्रमेण । यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण । यथागिरि ।
बध्वा अनुगम । अनुवधु । अनुवण्डु । अनुनदि । अनुस्त्रि । अनु
पटु । अनुत्रायु । अनुगुर । अनुपितृ । अनुमातृ । अनुकर्तृ । क
र्तु समीपमुपकर्तृ एवमुपगिरि । उपरवि । उपयति । उपगुरु । उपतरु ।
उपवधु । उपचमु । उपनदि । उपस्त्रि । उपगु । उपनु । कर्तु
रतिक्रम । अतिकर्तृ । एवमतिरि । अतिगु । अतिनु । ;

समं भूमिपदात्योः ॥ ४५८ ॥ भूमिपदात्यो परयो सम
त्व इत्येतस्य समित्यादेशो भवति । भूमे समत्व समभूमि । पदातीना
समत्व सम पदाति ।

सुविनिर्दुर्म्यः स्वपि सतिसमानाम् ॥ ४५९ ॥ सुविनि
र्दुर्म्य परस्य स्वपि सति समाना सकारस्य पञ्जरो भवति । सुपम
विपम निष्पम दुष्पम । अपरसम । इत्यादि ।

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ ४६० ॥ समाहारद्वन्द्वम्येकत्वं नपुंसकलिङ्ग

स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ । तयोः समाहारः । अर्काश्व-
मेधं । एवं तक्षायस्कारं हंसमयूरं । मथुरापाटलिपुत्रं । पाणिपादं । व-
दरामलकं । सुखदुःखं । शुकश्च हंसश्च मयूरश्च कौकिलश्च शुकहंसम-
यूरकौकिलं । इत्यादि ।

तथा द्विगोः ॥ ४६१ ॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्वं नपुंस-
कलिङ्गं च स्यात् ।

समासान्तर्गतानां वा राजादीनामदन्तता ४६२
समासान्तर्गतानां राजादीनामदन्तता अप्रत्ययो भवति वा समुच्चये ।
पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं । चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं ।

न सूत्रे क्वचित् ॥ ४६३ ॥ कचित्सूत्रे द्वन्द्वैकत्वं भवति
नपुंसकलिङ्गत्वं न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एवं पचि वचि मिचि
रुचि मुचि । इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्या-
धिकरणे ॥ ४६४ ॥ स्त्रियां वर्तमानं भाषितपुंस्कं अनूङन्तं पूर्व-
पदभूतं पुंवद्भवति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे । पूरण्यादिगणवर्जिते
उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्यः । एवं दीर्घ-
नक्षभार्यः । इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति कि । द्रोणीभार्यः । अनूङ्
इति किम् । ब्रह्मवधूभार्यः । अपूरण्यादिष्विति कि । कल्याणी पञ्चमी
यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । के पूरण्यादयः । पूरणी पञ्च-
मी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा वामना इत्यादि ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४६५ ॥ स्त्रियां वर्तमाना
भाषितपुंस्कादनूङन्ताः संज्ञाः पूरणीप्रत्ययान्ताः कोपधा पूर्वपदभूताः
पुंवद्भाषा न भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगण-
वर्जित उत्तरपदे परे । दत्ताभार्या यस्यासौ दत्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः ।
पात्रिकाभार्यः । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्वः । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४६६ ॥ त्रि-

यां वर्तमाना भाषितपुंस्का अनूडन्ताः संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ताः—कोष-
धा अपि कर्मधारयसमासे तु पुंवद्भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिक-
रणे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च
शोभनभार्या । एवं दत्तभार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि ।
भाषितपुंस्कमिति कि । खट्वावृन्दारिका । अनूडिति कि ब्रह्मवन्धूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥४६७॥
महत आकारः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महांश्चासौ देवश्च
महादेवः । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायादनुपङ्ग-
लोपश्च । प्रथमतोऽनुपङ्गस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विधिस्तद-
न्तस्येति न्यायात् तकारस्याकारः । सर्वत्र सवर्णे दीर्घः । एवं महा-
पुरुषः । महापर्वतः । महादेशः ।

नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥४६८॥ तत्पुरुषसमासे नस्य नकार-
मात्रस्य लोप्यो भवति । न सवर्णः असवर्णः । न ब्राह्मणः अब्राह्म-
णः । एतद्वक्षणं तत्पुरुषस्यैव अन्येषां समासानां कथमिदं लक्षणं ।
न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते अघोषाः । तथा तत्पुरुषे इहोपलक्षणं ।
उपलक्षणं किम् । स्वस्य स्वमदशस्य च ग्राहकमुपलक्षणं । सर्पि-
काकेभ्यो रक्षति ।

स्यरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६९ ॥ तत्पुरुषे समामे नम्य-अ-
क्षरविपर्ययो भवति स्यरे परे । न अनः अननः । एवमनर्थः । अ-
नर्थः । अनकारः । अनिन्द्रः । अनुदकमित्यादि ।

कोः कत् ॥ ४७० ॥ कुशब्दस्य कद्भवति तत्पुरुषे स्यरे परे ।
स्वपदविपदविग्रहो नाम्नीत्यन्यपदविग्रहः । कुत्तिमश्वार्मा अश्वश्च
कदश्च । कदश्च । कदुष्टः । तत्पुरुष इति किम् । कुत्तिना उष्ट्रा
यस्मिन्देशे स कृष्टो देशः ।

का त्वीपदर्थेऽक्षे ॥ ४७१ ॥ ईपदर्थं वर्तमानस्य कुशब्दस्य
आदेशो भवति तत्पुरुषे समामे अक्षशब्दे च परे । कु ईपद्वर्णं का-

लवणं । कान्ठं । कामधुरं । काज्यं । काक्षीरं । कादधि । कु ईपत् तन्त्रं
कातन्त्रम् । काक्षेण वीक्षते ।

कचश्चोष्णे ॥ ४७२ ॥ ईपदर्थे वर्णमानस्य कुशब्दस्य कवा-
देशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थः । कु
ईपच्च तत् उष्णं च कचोष्णं । कोष्णं । कु ईपदुष्णं ।

पथि च ॥ ४७३ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति
पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्वासौ पन्थाश्च कापथः । समासान्त-
गतेत्यादिना अप्रत्ययः । नस्तु कचिन्नलोपः । इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे
प्रत्यये ये च । इति इकारलोपः ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४७४ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति
वा. तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्वासौ पुरुषश्च कापुरुषः । कुपुरुषः ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ कचित् ॥ ४७५ ॥ ईकारश्च
आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः समासे कचि-
ल्लक्षानुरोधात् । रेवत्याः मित्रं रेवतिमित्रं । एवं रोहिणिमित्रं । इष्टका-
नां चितं इष्टकचितं । इषीकाणां तूलं इषीकतूलं । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७६ ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे
कचिल्लक्ष्यांनुरोधात् । दाश्राकारौ कर्णौ यस्मासौ दाश्राकर्णः ।
द्विगुणाकर्णः ॥

नहि वृत्तिवृत्तिपिठ्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्रियन्ते-
षु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७७ ॥ प्रादीनां कारकाणामेषु क्रिय-
न्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परतः । उपानत् । उपावृत् ।
प्रावृट् । कर्मावित् । नीरुक् । प्रतीपट् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७८ ॥
अनव्ययपतिस्सृष्टस्तु सकारमाक्यते, कपवर्गयोः पतः । अयस्कल्पः ।
अयस्कल्पः । अयस्पाशः । अयस्काम्यति । अयस्काम इत्यादि । कार-
कल्पपाशकाम्यकेषु सकारो दृश्यते ।

श्लोकः ।

बहुव्रीह्ययीभावौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ द्विगुः ।

कर्मधारय इत्येते समासाः पद प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

इति समासः समाप्तः ।

अथ तद्धितः किञ्चिदुच्यते ॥

कपटोरपत्यं । भृगोरपत्यं । विदेहस्यापत्यं । उपगोरपत्यं । इति स्थिते ।

वाणपत्ये ॥ ४७९ ॥ पष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽण्प्रत्ययो भवति वा अपत्ये अभिधेये । तस्येत्यादिना विभक्तिलोपः ।

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४८० ॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धिः ।

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥ ४८१ ॥ अवर्णं ऋवर्णं इवर्णं उवर्णनामा आरुत्तरे ऐ औ च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धयो भवन्ति । प्रयोगात् । अवर्णस्य आकारवृद्धिः । ऋवर्णस्य आरु वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य च ऐकारवृद्धिः । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारवृद्धिः ।

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४८२ ॥ उवर्णस्तु औत्वमापादनीयस्तद्धिते स्वरे ये च परे ।

कार्याववावादेऽगायोकारौकारयोरपि ॥ ४८३ ॥ ओकारऔकारयोरवावौ आदेशौ कार्यौ भवन्तस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापट्यः । भार्गवः । वैदेहः । औपगवः औपगवौ औपगवाः । इति पुरुषशब्दवत् । एवं यास्कः यास्कौ । वैदः वैदौ । आद्विरमः । कौत्सः । वामिष्ठः । गौतमः । ब्राह्मणः । ऐदम इत्यादि । पञ्चानस्यापत्यं ।

रुदादण् ॥ ४८४ ॥ जनपदममाननामानः क्षत्रिया रुदा रुदशब्दात्परो अण् प्रत्ययो भवति । अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४८५ ॥ इव-
र्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाद्यालः । पद्यालस्याप-
त्ये पाद्यालः । बहुत्वम् ।

रुदानां बहुत्वेऽग्नियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८६ ॥ रु-
दानां बहुत्वे निहितम्याग्न्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुम्भरानि निमि-
त्ताभावे निमित्तिराभाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पाद्यालः । एवं
विदेहाः । मगधाः । अद्वाः । अग्नियामिति किं । पाद्याल्यः । विदेह्यः ।
यागव्य इत्यादि । भृगोरपत्यं ।

ऋषिभ्योऽण् ॥ ४८७ ॥ ऋषिरान्वयः परोऽण् भवति
अपत्येऽण् । भार्गवः । भार्गवी । बहुत्वे ।

भृग्वज्यद्विरस्कुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८८ ॥
भृगवादिभ्यो बहुत्वे निहितम्याग्न्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुम्भर-
ानि । भृगव । अत्रय । अद्विरम् । गोतमा इत्यादि । अग्नियामिति रि ।
भार्गव । णट्टरागनुषगादिति नडादित्याद्रीप्रत्यय । गर्गस्यापत्यं ।
इति णिन् ।

एव गर्गादेः ॥ ४८९ ॥ गर्गादेर्गगान् ल्यो भवति अपत्ये-
ऽभिधेयम् ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४९० ॥
इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्यः । गार्ग्यी । व-
त्सस्यापत्यं वत्स्य । वत्स्यी । गौत्स्य । गौत्स्यी । बहुत्वे ।

गर्गयस्कबिदादीनां च ॥ ४९१ ॥ गर्गादीनां गम्गादी-
नां बिदादीनां च बहुत्वे निहितम्य अभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य
लुम्भरानि । गर्गा । वत्सा । गृत्सा । उषयश्च ल्योऽण् । उषा ।
गदा । बिदा । अणोऽण् । इत्यादि ।

गुत्तादेर्गायनण् मृत्नः ॥ ४९२ ॥ गुत्तादेर्गगान् भायनन्
प्रत्ययो भवति अपत्येऽण् नन्नेऽण्यश्च मृत्न । अर्धानशादिवहुत्वे गुत्ता

एतत् स्मृतग्रहणाधिक्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्य. कौञ्जायन्यौ ।
 एवं ब्राधायन्यः ब्राधायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु ।
 नाडायनः । चारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायनः । बहुत्वे । कौञ्जा-
 यनाः कुञ्जस्यापत्यानि । एवं ब्राधायनाः ।

रुयञ्यादेरेयण् ॥ ४९३ ॥ स्त्रियामदादिभ्योऽञ्यादेश्च ए-
 यण् भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेयः । एवं सौ-
 पर्णेयः । योधवेयः । कौन्तेयः । अत्रेरपत्यं आत्रेयः आत्रेयौ । बहुत्वे ।
 अग्निसंज्ञायामेत्वमियादेशश्च । अत्रयः भृग्वञ्यङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्र-
 त्ययस्य लुक् । सत्यामग्निसंज्ञायां इरेदुरोज्जसि । इत्येत्वं अयि । एवं
 सौभ्रेयः । गाङ्गेयः । भद्रबाहोरपत्यं ।

ण्येऽकट्वादिस्तु लुप्यते ॥ ४९४ ॥ ण्ये प्रत्यये परे उ-
 वर्णो लुप्यते नतु कट्शब्दस्य । भाद्रबाहेयः । कामण्डलेयः । अकट्
 इति किम् । काट्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४९५ ॥
 सर्वनाम्न परः संज्ञाविषये रेयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्वा काशि-
 त् स्त्री । सर्वाया अपत्यं सार्वेयः । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९६ ॥ अकारान्ताङ्गाम्न इण् प्रत्ययो भवति अ-
 पत्येऽभिधेये । दक्षम्यापत्यं दाक्षिः । एवं दाशरथिः । आर्जुनिः । दै-
 वदत्तिः । अम्यापत्यं इः इत्यादि ।

बाहादेश्च विधीयते ॥ ४९७ ॥ बाहादेर्गणादिण् प्रत्ययो
 भवति अपत्येऽभिधेये । उपबाहोरपत्यमौपन्नाहविः । भाद्रबाहविः ।

नस्तु कचित् ॥ ४९८ ॥ नस्य लोपो भवति कचिन् लक्ष्या-
 नुरोधात् ॥ उडुलोमोऽपत्यं औडुलोमिः । एवमाग्निशर्मिः ।

मनोः पण्प्यौ ॥ ४९९ ॥ पञ्चन्तान्मनुशब्दात्परौ पण्प्यौ
 प्रत्ययो भवतः अपत्यार्थे । मनोरपत्यं मानुषः । मनुप्यः । मानवः ।
 वाणपत्ये इति अण् भवति ।

कुर्वादेर्यण् ॥ ५०० ॥ कुर्वादेर्गणात् यण् प्रत्ययो भवति
अपत्येय । कुरोरपत्य कौरय । बाणपत्ये इतिअण् भवति । कौरव ।
ल्हम्यापत्य लंह्य ।

क्षत्रादियः ॥ ५०१ ॥ पष्ठ्यन्नान् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्य-
यो भवति अपत्यर्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीनः ॥ ५०२ ॥ कुशब्दात्पर ईन प्रत्ययो भवति
मातार्थे । कुले जात कुलीन । इत्यादि ।

रागाक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता ।

तद्वैत्यपीते तस्येदमेवमादेरणिप्यते ॥ १ ॥

रागान् अण् । उमुम्मेन रक्त कौमुये । एव हारिद्र वक्त्र । कौकुम्भ ।
माञ्जिष्ठ । रापाय । नक्षत्रयोगान् । पुप्येण चन्द्रपुत्तेन युक्तं शब्द ।

पुप्यनिप्ययोर्नक्षत्रे ॥ ५०३ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयो पु-
प्यनिप्ययोर्यकारस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोप ।

* मत्स्यस्य यम्य स्त्रीकारे ईये आगस्त्यसूर्ययोः ॥
॥ ५०४ ॥ इति सूत्राय इति अनुवर्तन । पौष शब्द । पौषो माम् ।
पौषी रानि । पौषमह । एव नैषो माम् । नैषी रानि । नैषमह । नि
श्रया चन्द्रयुक्तया युक्तं वाच नैत्र । विशाख । एत्र ज्येष्ठ । आ
पाद । ध्रावण । भाद्रपद । आश्वयुज । कार्तिर । मार्गशिर्ष ।
मार । फाल्गुन । एवमर्षत्र । ममूहान् । युवतीना ममूहो यौरन । एव
हाम । शर । क्षात्र । शीघ्र । आपे । मार्ग । माम्य देवता । जिनो दे-
वता अम्य इति जैन । एत्र शैव । ऐप्यव । ब्राह्मण । भौद्र । रा
षि । मार । ऐन्द्र । तद्वेत्ति । जिनवेत्तीति जैन इत्यादि । उन्द्रो
वेत्त्यपीति वा छान्दम । व्याकरण वेत्त्यपीति वा वैयाकरण । भारत ।
तस्येद । मृगस्य इदं मास्य मास्ये । सौरर । कौमार । पुत्रस्येदं पौत्र ।
नैत्र । पौरुष । यून इदं यौवन । एवमादिर्यस्येति गणो मृद्वने । वसुधा
मृद्वने वासुध रूप । एव ध्रावण शब्द । गमनोरम । स्पर्शनं स्पर्श ।

दृष्टदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उत्सृखलेन क्षुण्णा औत्सृखलास्तण्डुलाः ।
अश्वैरुह्यते रथः आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं । चतुर्दश्यां
दृष्टश्चातुर्दशो राक्षसः । त्रिविद्य एव त्रैविद्यः । पटोर्भातः पाटवं । लाघवं
कौशल्यमित्यादि ।

तेन दीव्यति संस्पृष्टं तरतीकण्चरत्यपि । पण्या-
च्छिल्पात्रियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥ .

तेन दीव्यति तेन संस्पृष्टं तेन तरति तेन चरत्यपि पण्यात् शिल्पात् नि-
योगाच्च क्रीतादेरायुधादपि । इतीकण् प्रत्ययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र
इकण् । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दाण्डि-
कः । तेन संस्पृष्टमित्यादि । दध्नां संस्पृष्टं दाधिकमौदनं । एवं क्षैरिकः ।
तात्रिकः । धार्मिकः । शार्ङ्गवेरिकः । सार्षपिकः । लवणिकः । मारि-
चिकः । तेन तरतीत्यत्रापि । उडुपेन तरतीति औडुपिकः । एवं वाहित्रिकः ।
द्रोण्या तरतीति द्रौणिकः । गौपुच्छिकः । नावा तरतीति नाविकः ।
चरतीत्यत्रापि । शिविकया चरतीति शैविकिकः । एवं आक्षिकः । औष्ट्रि-
कः । शृङ्गवेरेण चरतीति शार्ङ्गवेरिकः । पण्यात् । ताम्बूलं पण्यमस्य
ताम्बूलिकः । एवममिशब्दग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोग्यं भवति । गन्धः
पण्योऽस्येति गान्धिकः । एवं सार्षपिकः । वाल्विकः । राजतिकः ।
लौहितिकः । शिल्पात् । मृदङ्गं शिल्पमस्येति मार्दङ्गिकः । एवं पाण-
विकः । शाष्टिकः । काहल्विकः । वैणिकः । त्रैवलिकः । वांशिकः ।
तालिकः । नियोगात् । शुल्कं नयोगो यस्येति शौल्किकः । एवं भा-
ण्डागारिकः । माहानसिकः । प्रातीहारिकः । क्रीतादेः । सहस्रेण क्रीतं
साहस्रिकं । एवं शातिकं । लाक्षिकं । सुवर्णेन क्रीतं सौवर्णिकं । आदि-
शब्दान् । लक्षेण युक्तो लाक्षिकः । दैवेन प्रवृत्तो दैविकः । कर्पापणेन
अर्हतीति कार्पाषणिकः । आयुधादपि । चक्रमायुधमस्येति चात्रिकः ।
एवं कौन्तिकः । तौमरिकः । म्वाङ्गिकः । क्रीतादेरित्यत्र ग्रहणात्तस्येति
पष्टचन्ताच्चात्तः परो वापये तम्मित्रये इकण् प्रत्ययो भवति । प्रष्टस्य

वापः प्राष्टिकं क्षेत्रं । वाप इति कोऽर्थः । कुम्भस्य वापः कौम्भिकमित्यादि ।

नावस्तार्ये विपादध्ये तुलया सम्मितेऽपि च तत्र साधौ यः ॥ ५०५ ॥ नावस्तृतीयान्तात्तार्येऽर्थे विपात्तृतीयान्ता-
द्व्यर्थे तुलया तृतीयान्तात्समितेऽर्थेऽपि च तत्रेति सप्तम्यन्तात्मावा-
वर्थे यः प्रत्ययो भवति । नावां तार्यमिदं ज्ञान्यं । विपेण बध्यो विप्यः ।
तुलया सम्पिनं तुल्यं । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । अपि चेति वचनात् गि-
रिणा तुल्यो हस्ती गिरितुल्यः । तुल्यः सदृशः कुशलो योग्यो हितश्चेति
साधुरुच्यते ।

ईयस्तु हिने ॥ ५०६ ॥ हितार्थे ईयः प्रत्ययो भवति । वन्से-
म्यो हितो वल्मीयो गोबुक् । एवमर्भीयः । जनकैर्म्यो हितो जनकीयः ।
जननीयः । त्वदीयः । मदीयः । युष्मदीयः ।

तत्र जानस्तत आगतः ॥ ५०७ ॥ इत्यादिषु च ईयः
प्रत्ययो भवति । शाल्यायां जातः शालीयः । शालया आगतः शालीयः ।

यदुगवादिनः ॥ ५०८ ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च हितार्थे य-
द्ववति । कृकवाकुभ्यो हिनः कृकवाकृभ्यः । वधूम्यो हितो वध-
व्यः । गोभ्यो हितो गव्यः । पटुभ्यो हितः पटव्यः । हविभ्यो हितो
हविष्यास्तण्डुलाः । गवादय इति के । गो हविस् अष्टका बर्हिम्
मेधा सन् इति गवादिगुणः ।

उपमाने वतिः ॥ ५०९ ॥ उपमानेऽर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
रामेव वर्तते रामान् । ब्राह्मणैरेव वृत्तमस्येति ब्राह्मणान् । मथुराया-
मिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावन् । देवमिव त्वां पदयामि देवान् । इ-
त्यादि । सर्वत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः साम्यमुपमानमस्तीति वत् भवितव्यम् ।
द्रव्ये । देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवन् । एवं कुबेरवन् । बलिवन् । गुणे ।
‘धीमतिर’ गुणवान् ‘धीनवन्’ । ‘जग्दीमध’ शाले जग्दीवन् । ‘जीम्रीरध’ जीमन्-
मात्रिवन् । ‘श्रीमण्ड’ इव सुरभिः श्रीतण्डवन् । क्रियायां । ब्राह्मण
इव वर्तते ब्राह्मणवन् । एवं पिशाचवन् ।

तत्त्वौ भावे ॥ ५१० ॥ भावेऽभिधेये तत्त्वौ भवतः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावो भवति । तत्प्रत्ययस्य स्त्रियां वृत्तिः । तत्प्रत्ययस्य नपुंसके वृत्तिः । पटस्य भावः पटता पटत्वं । एवं अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्वं । इति द्रव्यभावः । शुक्लस्य भावः शुक्लता शुक्लत्वं । रूपता रूपत्वं । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्वं । सुखता सुखत्वं । इति गुणभावः । उत्क्षेपणता उत्क्षेपणत्वं । गमनता गमनत्वं । इति क्रियाभावः ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५११ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वौ च । जडस्य भावो जाड्यं जडता जडत्वं । एवं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं ।

अघुह स्वरतद्धिते ये ॥ ५१२ ॥ तद्धिते ये परे अघुहस्वरवत्कार्यं भवति । अघुहस्वरादौ सेट्कस्यापि वन्त्सेर्वशब्दस्योत्पत्तित्वं । विदुषां भावो वैदुष्यं । प्रकीर्तितग्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वौ च भवतः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं । पुनः पुनर्भावः पौनःपुन्यं ।

तदस्यास्तीति मन्स्वन्स्वीन् ॥ ५१३ ॥ तद्विति प्रथमान्तादस्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवक्षार्थत्वात् । अवर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुडन्तात् अशिडन्तात् परो वन्त् प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचनं सामान्यमेव । तत्र ह्कारो वर्जनीयः । अवर्णान्तात् । वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षवान् । शालास्यास्तीति शालावान् । इत्यादि । अवर्णोपधात् । तक्षास्यास्तीति तक्षवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । कचिन्नकारलोपः । मकारान्तात् । इदमस्यास्तीति इदवान् । किमस्यास्तीति हितवान् । इत्यादि । मकारोपधात् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् ।

एवं धर्मवान् । इत्यादि । धुङ्न्तान् । विद्युदस्यास्तीति विद्युत्त्वान् । व-
र्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे इत्य-
नेन सूत्रेण तृतीयत्वं न भवति । अशिङन्तादिति किं । आयुरस्यास्ती-
ति आयुष्मान् ।

असन्तमायामेधास्त्रग्नयो वा विन् ॥५१४॥ एभ्यः
परो विन् प्रत्ययो वा भवति । यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । पक्षे वन्त्
यशस्वान् । अत्र सकारस्य दकारो विसर्गश्च न भवति । तपोऽस्यास्ती-
ति तपस्वी । तपस्थान् । एवं तेजस्वी तेजस्थान् । पुटां तृतीयः । धु-
टां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । लृवर्णनवर्गलसा दन्त्या इति
न्यायान् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति ।

तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥५१५॥ तकारमकारयोस्तृतीयो
मत्वर्थे न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थः । अमृत्यर्थे । पश्चात् रेकसोर्विसर्जनीये
प्राप्ते सकृद्वाधितो विधिर्बाधित एव सत्पुरुषवत् । मायास्यास्तीति मायावी
मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । अग्नस्यास्तीति अग्नी-
मवान् । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायान् चवर्गद्विगदीनां चेति ग-
त्वमेनेन न्यायेन अघोषे प्रथमः । वर्गप्रथमास्तृतीयान् ।

बहुलमिन् भवति ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डो यस्यास्तीति दण्डी ।
शिवास्यास्तीति शिम्बी । देवोऽस्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

नदस्य संजातं तारकादेरितच् ॥५१६॥ तदिति प्रथ-
मान्तात्तदस्य संजातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादेराकृतिगणात् परः इतच्
प्रत्ययो भवति । तारका संजाता अस्येति तारकितं नभः । एवं कण्ट-
किनः करः । पल्लवितः वृक्षः ।

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ ५१७ ॥ संख्यायाः पूरणे
डमौ भवति । 'एकादशययमं संख्या' । 'तत्तत्परमसंख्या' । 'असंख्याद्वे-
र्नान्ताया मो भवति तत्कथं वाशब्दात् । वाशब्दः क्वाप्ते । वाण-
पत्ये इत्यत्र ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१८ ॥ डानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशानां पूरण एकादश एकादशी एकादशं । द्वादश । अत्र आत्वं निपातः । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपातः । चतुर्दशः । पञ्चदशः । पञ्चमः । पञ्चमी । पञ्चमं । एवं सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ॥ इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ॥ ५१९ ॥ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीया । द्वितीयं ।

त्रेस्तृ च ॥ ५२० ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूर्णेऽर्थे । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । तृतीया तृतीयं ।

अन्तस्थो डे पौः ॥ ५२१ ॥ रेफपकारयोरन्तस्थो भवति डे परे । चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः । चतुर्थी चतुर्थं ।

तवर्गस्य षट्त्वर्गाद्वर्गः ॥ ५२२ ॥ पकारट्त्वर्गान्तात्पस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णां पूरणः षष्ठः षष्ठी षष्ठं ।

कतिपयात्कतेः ॥ ५२३ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे भवति डे परे । कतिपयानां पूरणः कतिपयथः । कतीनां पूर्णः कतिथ कतिपयथी । कतिथी । कतिपयथं । कतिथं ।

विंशत्यादेस्तमद् ॥ ५२४ ॥ विंशत्यादेस्तमद् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितमः । विंशतेः पूरणी विंशतितमी । विंशतितमं । त्रिशतः पूरणः त्रिशत्तमः । त्रिशत्तमी । त्रिशत्तमं । चत्वारिंशत्तमः । पञ्चाशत्तमः । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विरुल्लपो लभ्यते उत्तरत्र नित्यग्रहणं क्वास्ते नित्यं शनादेरित्यत्र । यत्र संख्या विद्यते तत्र विरुल्लेपेन तमद् भवति ।

तेविंशतेरपि ॥ ५२५ ॥ विंशतेरपि तेल्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्यये परे । अपिशब्दान् । अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिशः । चत्वारिंशः । पञ्चाशः ।

नित्यं शनादेः ॥ ५२६ ॥ शनादेर्गणान् पूरणेऽर्थे नित्यं तमः

ग्रामात् ग्रामतः । प्रयोगात् प्रयोगतः । एवं वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५३० ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इ-
दम् इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५३१ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्ति-
संज्ञकेषु परत एतद् शब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः ।
तकारादिष्विति किं । एतेन प्रकारेण एतथा ।

तहोः कुः ॥ ५३२ ॥ तकारहकारयोः परयोः किशब्दः कुर्भ-
वति । कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५३३ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्व्यादिवर्जितात्सर्वना-
म्नो बहोश्च परतः प्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र ।
कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । व
हुषु बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं । द्वयोः । त्वयि मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५३४ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य
आद्यादिभ्यश्च परस्तत् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये
मध्यतः । अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः ।
पार्श्वे पार्श्वतः । पूर्वे पूर्वतः । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५३५ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति प्राप-
वादः । अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५३६ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।
अत् क च ॥ ५३७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् अद् भवति क्देश-
श्च । कस्मिन् क ।

काले किं सर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५३८ ॥ काले
वर्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा ।
एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं । सर्वत्र देशे ।

सदा इति निपातः ॥ ५३९ ॥ सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो
भवति । सर्वस्य सभावश्च । सर्वस्मिन्काले सदा ।

इदमोर्ध्वधुनादानीम् ॥ ५४० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्य-
न्तादिदमः परा हि अधुना दानीम् एते प्रत्यया भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५४१ ॥ रथोः पुरत इदमशब्द एत इत् इत्येतौ
प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णोवर्णयोर्लेपः । अधुना । इदानीम् ।
इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५४२ ॥ काले वर्तमानात्सप्त-
म्यन्तात्तदः परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५४३ ॥ सद्यआद्याः शब्दाः
कालेऽभिधेये निपात्यन्ते । लक्षणमूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपो-
च्चारणं निपातनं । समाने अहनि सद्यः । समानस्य सभावो द्यश्च पर-
विधिः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५४४ ॥
पूर्वपरयोः परौ उदारी च भवतः । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेर्धे ।

इदमः समसण् ॥ ५४५ ॥ सप्तम्यन्तादिदमः समसण् प्रत्य-
यो भवति संवत्सरेर्धे । अस्मिन्संवत्सरे ऐपमः ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५४६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादेर्गणात् पर एद्युस्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । एवं परेद्युः । अन्येद्युः । अ-
न्यतरेद्युः । इतरेद्युः । कतरेद्युः । अपरेद्युः ।

उभयाद्द्युश्च ॥ ५४७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस्
भवति । चकारात् एद्युस् भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः । उभयद्युः ।

परादेरेद्यविस्र ॥ ५४८ ॥ परादेर्गणात्पर एद्यविस्र प्रत्ययो
भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यविः । एवमन्येद्यविः । अन्यतमेद्यविः । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु या ॥ ५४९ ॥ अद्वयादेः सर्वनाम्नः प्रकार-
वचने तु या भवति । प्रकारशब्दः सदृशार्थो विशेषार्थश्च सामान्यभे-
दकः प्रकारः । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा ।
उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण ..

ज्ञेयः थाप्रत्ययः । सर्वस्मै प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे स-
र्वथा इत्यादि ।

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ५५० ॥ संख्यायाः परः प्रकार-
वचने धा भवति । चतुर्भिः प्रकारैः चतुर्धा । एवं द्विधा । एकधा ।
बहुभिः प्रकारैर्बहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारस्य इति विग्रहः ।

षप् उत्वम् ॥ ५५१ ॥ षप्शब्दस्यान्त उत्वं भवति । सप्तधा । अ-
ष्टधा । नवधा । दशधा । शतधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्यां धमणे धा च ॥ ५५२ ॥ द्वित्रिभ्यां परो धमण-
ए धा च प्रत्ययौ भवतः प्रकारवचने । द्वैधं त्रैधं । द्वेधा त्रैधा ।

इदं किंभ्यां धमुः कार्यः ॥ ५५३ ॥ इदं किंभ्यां परः धमु-
कार्यः प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थं । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५५४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परा-
स्तमादयः प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५५५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भ-
वन्ति । प्रकृष्टः आढ्यः आढ्यतरः आढ्यतमः आढ्यरूपः । एवं
वैयाकरणतमः वैयाकरणतरः वैयाकरणरूपः । पचतितमः पच-
तितरः पचतिरूपः । एतौ अव्ययौ पुल्लिङ्गौ । अयं नपुंसकलिङ्गः ।
पचतिरूपं ।

ईषदसमासौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५५६ ॥ ईषदप-
रिसमासौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरि-
समासः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः पटुदेशीयः । पचतिकल्पः । पच-
तिदेश्यः । पचतिदेशीयः ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५५७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः
परः पाशः प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ।

भृतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५५८ ॥ भृतपूर्ववृत्तेर्नाम्नः पर-
श्चरट् प्रत्ययो भवति । चकारः पण्टकारानुबन्धादिति विशेषणार्थः ।

भूतपूर्व आढ्यः आढ्यचरः । भूतपूर्वा आट्या आट्यचरी । भूतपूर्व-
माढ्यं आढ्यचरं । भूतपूर्वो राजा राजचरः । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी ।
एवं देवचरः । देवचरी ।

बहुल्पाधात्कारकाच्छस्वा मङ्गले गम्यमाने
॥ ५५९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च परः शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले
गम्यमाने । बहून् देहि बहुशो देहि । एवं अल्पशो देहि अल्पं-
देहि । श्लोकशो देहि स्तोत्रं देहि । शतशो देहि शतं देहि । सहस्रशो
देहि सहस्रं देहि । लक्षशो याचने लक्षं याचते ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५६० ॥ वारस्य संबन्धि-
न्याः संख्यायाः परः कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः ।
कृत्वसुच् प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्युः । पञ्चवारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । एवं
गणकृत्वः । कतिकृत्वः । बहुकृत्वः । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दश-
कृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचने । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५६१ ॥ वारस्य संबन्धिभ्यो द्वित्रिच-
तुर्भ्यः परः सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारी भुङ्क्ते द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते ।
चतुर्भुङ्क्ते ।

संख्याया अवयवान्ते तयद् ॥ ५६२ ॥ संख्याया अ-
वयवान्तार्थे तयद् प्रत्ययो भवति । द्वौ अवयवौ यस्य असौ द्वितयः ।
त्रितयः । चतुष्टयः । पञ्चतयः । सप्ततयः ।

परिमाणे तयद् ॥ ५६३ ॥ परिमाणेऽर्थे तयद् प्रत्ययो भवति ।
चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टयं । एवं द्वितयं त्रितयं ।

द्वित्रिभ्यामयद् ॥ ५६४ ॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां परोऽयद् प्रत्ययो
भवति समूहेऽर्थे । द्वयोः समूहः द्वयं । त्रयाणां समूहः त्रयं । उत्से-
धमानं तिर्यग्मानमिति द्विविधं ।

माने मात्रद् ॥ ५६५ ॥ परिमाणे मात्रद् प्रत्ययो ।
उरुः प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदकं । ऊरुमात्री परिष्ठा ।

यत्तदेतद्व्यो डावन्तु ॥५६६॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्य
परो डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थः । यत्प-
रिमाणमस्य यावान् । एवं तावान् एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५६७ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो
भवति परिमाणेऽर्थे । किंपरिमाणमस्य कियान् ।

इदमः ॥५६८॥ इदमः परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे ।
इदं परिमाणमस्य इयान् ।

अभूत्तद्भावे कृम्बस्तिपु विकारात् च्विः ॥ ५६९ ॥
अभूत्तद्भावे विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृम्बस्तिपु परतः ।

च्वौ च्वावर्णस्य ईत्वम् ॥५७०॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ
परे । सर्वापह्नी प्रत्ययस्य लोपः । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घः ।
शुक्लीकरोति । दीर्घाभवति । पुत्रीस्यात् । पट्टस्यात् । कवीकरोति ।
कवीभवति । कवीस्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीस्यात् ।

ऊर्ध्वं दध्नद्वयसदौ च ॥५७१॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽर्थे
दध्नद्वयसदौ प्रत्ययौ भवतः । चशब्दान्मात्रद् भवति । ऊरुः प्रमाण-
मस्य ऊरुदध्नं । ऊरुद्वयसं । ऊरुमात्रमुदकं ।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ५७२ ॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्यां
मानेर्थेऽण् भवति । चशब्दान्मात्रद् दध्नद् द्वयसद् च भवति । हस्तीप्र-
माणमस्य हास्तिनं । हस्तिमात्रं । हस्तिदध्नं । हस्तिद्वयसी । पुरुष-
प्रमाणमस्य पौरुषं । पुरुषमात्रं । पुरुषदध्नं । पुरुषद्वयसमुदकमित्यर्थः ।

प्रसृतवृते मयद् ॥५७३॥ प्रसृतवृते नाम्नः परो मयद् प्रत्य-
यो भवति । सुवर्णं प्रसृतं सुवर्णमयं । एवमन्नं प्रसृतमन्नमयं । भस्म-
मयं । यदि वा अन्नं प्रसृतमन्न अन्नमयः कायः । अन्नं प्रसृतमन्न अन्नमयं
जीवनं । भस्म प्रसृतमन्न भस्ममयं तपः । एवं भस्ममयो मठः । भस्ममयी
तपस्विनी । भस्ममयी तनुः ।

नट्वोः^१ पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥ ५७४ ॥ इश्च उश्च यू
तयोर्व्योः स्वरणामाद्योः स्वरत्पूर्वयोरिकारोकारयोर्वृद्धिर्न भवति तयो-
रादौ वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धप्रत्यये परे । व्याकरणं वेत्ति अ-
र्थाते वा वैयाकरणः । द्वारे नियोगो यस्येति दौवारिकः । चोरेति किं ।
महानमे नियोगोऽस्येति माहानसिकः । इत्यादि ।

श्लोकः ।

सन्धिर्नाम समासश्च तद्धितश्चेति नामतः ।
चतुष्कमिति तत्रोक्तमित्येतच्छर्व्वर्मणा ॥ १ ॥
भावसेनत्रिविधेन वादिपर्वतवज्जिणा ।
कृतायां रूपमालायां चतुष्कः परिपूर्यते ॥ २ ॥
इति प्रथमा वृत्तिः समाप्ता ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

द्वितीया वृत्तिः ।

श्लोकः ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याथ बल्लभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥ १ ॥
अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च
दशविधा भवन्ति । कास्ताः । वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अ-
द्यननी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशीः । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।
वर्त्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ ।
मि वग् मग् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इमानि
अष्टादश वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

१ पदस्याद्योर्व्यकारवकारयो समासे वृद्धिर्न भवति तयोश्चादौ वृद्धिरागमो
भवति मणकारानुबन्धे तद्धिते परे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद्
दकारस्योकारः ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां याव याम् । ईत् ईयातां ईरन् । ईयास् ईयायां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि, इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम, तां आतां अन्तां, स्व आयां ध्वं, ऐ आवहै, आमहै, इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि तां अन्, सि तं त, अम् व म, त आतां अन्त, थास् आयां ध्वं, इद् वहि महि, इमानि वचनानि ह्यस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ एवमेवाद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्ष्वा ॥ ७ ॥ अद् अतुस् उत्, थल् अधुस् अ, अद् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, एवहे महे, इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्यस् तास्थं, तास्मि तास्यस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे, इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्तां यासुम्, यास् यास्तं यास्त, यासं यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्तां सीरन्, सीष्टास् सीयास्थां सीध्वं, सीय सीवहि सीमहि, इमानि वचनानि आशीःसंज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, म्ये स्यावहे स्यामहे, स्येन संहितानि त्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसंज्ञानि भवन्ति ॥

त्यादीनि क्रियापत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यतां स्यन्, स्यस् स्यतं स्यत, स्यं स्याव स्याम, स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् स्येथां

स्यध्वं, स्ये स्यावहि स्यामहि, स्येन संहितानि यादीनि क्रियातिपत्ति-
संज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सावधातुकम् ॥ १२ ॥ पण्णां विभक्तीनां आ-
द्याध्वतस्रो विभक्तयः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीनां आदौ
नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणा-
च्चेह पूर्वाणीति नवेति अवगन्तव्यं । ति तस् अन्ति । सि थस् थ ।
मि वस् मस् । एवं सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीनां पराणि नव-
वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति । ते आत्ते अन्ते । ते आथे
ध्वे । ए वहे महे । एवं सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मै-
पदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपु-
रुषसंज्ञानि भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः । सि थस् थ
इति मध्यमपुरुषः । मि वस् मस् इत्युत्तमपुरुषः । ते आत्ते अन्ते इति
प्रथमपुरुषः । ते आथे ध्वे इति मध्यमपुरुषः । ए वहे महे इत्युत्तमपुरुषः ।
एवं सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्योग्यन्ते । को धातुः ।

क्रियाभावो धातुः ॥ १६ ॥ यः शब्दः क्रियां भाव-
यति संपादयति स धातुसंज्ञो भवति । इति स्वादीनां धातुसंज्ञायां । भू स-
त्तायां । भू इति स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्थः स प्रत्ययः । वि-
कसितार्थ इत्यर्थः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रसङ्गः ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतभाविष्यद्वक्षणः कालः । काल
इत्यधिकृत्यात्मनेपदात् वेदितव्यः ।

सम्प्रतिवर्तमाना ॥ १९ ॥ प्रारब्धपरिसमाप्तक्रिया-
लक्षणः सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति
आपि युगपदष्टादशवचनप्राप्तौ ।

शेषात्कर्त्तरि परसौपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्घातोः कर्त्तरि परसौपदं भवति । तत्रापि ।

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं ति ।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणसंज्ञकोऽन् भवति कर्त्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे ॥ २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधायाश्च गुणो भवत्यन्विकरणे परे । को गुणः ।

अः पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ र्यूणां (ऋवर्णइवर्ण उवर्णानां) अःपूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो गुणः । सन्धिः । स भवति । तथैव द्वित्वविवक्षायां प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् इति स्थिते ।

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति । तौ भवतः ॥ तथैव बहुत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषबहुवचनं अन्ति भू अन्ति इति स्थिते ।

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह धातुप्रस्तावे अकारसन्ध्यक्षरयोः परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो भवति । त्वं भवसि । युवां भवथ । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमः पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमोः परतः । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । अप्रयुज्यमानेऽपि ।

भवति, भवनः, भवन्ति । भवसि, भवयः, भवय । भवामि, भवावः, भवामः । भावकर्मविवक्षार्या ।

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ घातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । अकर्मकाद्घातोर्भावे सकर्मकात्कर्मणि च ।

श्लोकः ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिसयभयजीवितपरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्था घातव एते कर्मविहीनाः ॥ १ ॥

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं
व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षां ।
सकर्मकन्तं मुधियो वदन्ति
शेषस्ततो घातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भावः ।

श्लोकः ।

सन्मात्रं भावलिक्रं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः ।
घात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव । किं कर्म । क्रियाविषयं कर्म । तत्र द्विवचनबहुवचनम् । मध्यमोत्तमपुरुषावपि ॥

सार्वधातुके यण् ॥ ३१ ॥ घातोर्यणू भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे ।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते ।

नणकारानुबन्धचेक्रीयतयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्तानां ना-

म्युपधानां च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रियतयोः परतः । भू-
यते । कर्मणि ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादयः क्रिया
योगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादयः ।

श्लोकः ।

प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुसभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥

उपआङितिर्विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥१॥

अकर्मका अपि घातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्परयोराते आथे
इत्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयते अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे
अनुभूयध्वे । अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एवं सर्वधानूनां ।
एधङ् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो
टानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । ए-
धसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । भावे । एध्यते एध्यन्ते
एध्यन्ते इत्यादि । अकारः समाहारानुबन्धे । डुपचपुञ् पाके ।

इनञ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इञन्तात् आनुबन्धाद्यजादेश्च
कर्त्तर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचथः प-
चथ । पचामि पचावः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे प-
चध्वे । पचे पचावहे पचामहे ॥ भावे ॥ पच्यते । अविवाक्षितसकर्म-
कोऽकर्मको भवति ॥ कर्मणि । पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे ।
पच्येथे पच्यध्वे ॥ पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन संयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना वि-
भक्तिर्भवति । भवतिस्म ॥ एधतेस्म । पचतिस्म पचनेस्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमीच ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्वा-
तोः सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादयः । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा-

ध्येषणमम्प्रश्नप्रार्थनादयः । को विधिः । विधिः कर्त्तव्योपदेशः ।
अथवा अज्ञातज्ञापको विधिः । देवान् यूजेत् । यजतु । यजतां । होमं
जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह
श्राद्धे न भुङ्गीत न भुङ्क्तां भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति
तदामन्त्रणं । इहासीत । आस्तां भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येष-
णं । यूयं माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्नः । अहो किं
व्याकरणमधियीय उत वेदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहो-
स्विदलङ्कारमध्ययै । याच्त्रा प्रार्थना । भिक्षां मे दध्याः । क्षेत्रं मे दधीयाः ।
कन्यां मे देहि । मम सुवर्णं दस्त्व इ० । आदिशब्दात्प्रेषणविज्ञापनाज्ञाप-
नादयः । क्षीणं प्रतिकर्मप्रतिपादनं प्रेषणं । गृहीतवेतनस्त्वं । कर्माणि कु-
र्याः । कुर्वीथाः । कुरु । कुरुष्व । अधिकं प्रति स्वकार्यसूचनं विज्ञापनं ।
अहो देव इदं कार्यमवधारयेः । अवधारय । सर्वेषां स्वस्वकार्य-
नियमप्रतिपादनमाज्ञापनं । विप्रा एवं प्रवर्तेरन् प्रवर्तेन्ताम् । यतय
एवं चरेयुः ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ याशब्दो या चासौ श-
ब्दश्च याशब्दस्तस्य याशब्दस्य च सप्तम्या अकारात्परस्य सप्तमी
याशब्दस्य इर्भवति । भवेत् भवेतां ।

याम्युसोरियमियुसौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परयोर्याम्युसो-
रियमियुसौ भवतः । भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । भवेयं भवेव भवेमा ॥
भावे ॥ भूयेत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयेयातां अनुभूयेरन् ।
एधेत एधेयातां एधेरन् । एधेयाः एधेयायां एधेध्वं । एधेय एधेवहि
एधेमहि ॥ भावे ॥ एध्येत ॥ पचेत् पचेतां पचेयुः । पचे पचेतं पचेत ।
पचेयं पचेव पचेम । पचेत पचेयातां पचेरन् ॥ भावे । पच्येत । क-
र्मणि । पच्येत । पच्येयातां पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमतिः । अनुमितौ
पञ्चमी भवति ।

समर्थनाशिपोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु प्रोत्साहः समर्थ-
ना । इष्टस्यार्थस्य आशंसनं आशीः । समर्थनाशिपोरर्थयोश्च पञ्चमी
भवति । भवतु । आशिपि । आशिपि तुल्योऽस्मात्तन् वा वक्तव्यः । भवताम्
भवतां भवन्तु ।

हेरकारादहन्तेः ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेर्लोपो भवति
अहन्तेः । भव भवतात् भवताद् भवतं भवत । भवानि भवाव भवाम्
भावे ॥ भूयतां । कर्मणि । अनुभूयतां ।

आदातामाधामादेरिः ॥ ४५ ॥ अकारात्परयोः आतां
आथां इत्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेतां । अनुभूयन्तां । अनुभूयस्व
अनुभूयेथां अनुभूयध्वं । अनुभूयै अनुभूयावहै अनुभूयामहै । एष
तां एधेतां एधन्तां । एधस्व एधेथां एधध्वं । एधै एधावहै एधामहै ।
भावे । एध्यतां । कर्मणि । एध्यतां एध्येतां एध्यन्तां । पचतु पचताम्
पचताद् पचतां पचन्तु । पचतां पचेतां पचन्तां । भावे । पच्यतां ।
कर्मणि । पच्यतां पच्येतां पच्यन्तां ॥

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमनीतं करणं क्रिया यस्य
तद्भूतकरणं साधनं तद्विद्यते यासां ता भूतकरणवत्यः । भूतकरणवत्यो
ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तयोऽस्तीति काले भवन्ति । ह्यो भवः कालो ह्यस्त-
नः तत्र ह्यस्तनी भवति ॥

अङ्घ्रात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ४७
धातोरादावडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परतः ।

* पदान्ते घुटां प्रथमः ॥ २५ ॥ पदान्ते वर्तमानानां घुटां
अन्तरतमः प्रथमो भवति । अभवत् अभवतां अभवन् । अभयः अभय-
तं अभवत । अभवं अभयाव अभवाम् ॥ भावे । अभूयत ॥ कर्मणि ।
अन्वभूयत अन्वभूयेतां अन्वभूयन् । अङ्घ्रात्वादिसूत्रवाधनार्थ-
मुत्तरयोगः ।

स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीनां धातूनां आ-
दिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परतः । ऐधत ऐधेतां ऐधन्त । ऐ-
धयाः ऐधेयां ऐधध्वं । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । भावे । ऐध्यत । क-
र्मणि । ऐध्यत ऐध्येतां । ऐध्यन्त । अपचत् अपचतां अपचन् । अ-
पचत अपचेतां अपचन्त । भावे अपच्यत । कर्मणि । अपच्यत
अपच्येतां अपच्यन्त ।

मास्ययोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्ययोगे ह्यस्तन्यघतनी
च भवति ।

न मामास्ययोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्ययोगे च धातो-
रादावडागमो न भवति । मास्यभवत् मास्यभवतां मास्यभवन् ॥
मास्यैधत मास्यैधेतां मास्यैधन्त ॥ मास्यपचत् मास्यपचनां
मास्यपचन् ॥ मास्यपचत मास्यपचेतां मास्यपचन्त । भावे । मास्यभू-
यत । कर्मणि । मास्मानुभूयत मास्मानुभूयेतां मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रवणे ।

श्रुचः शृ च ॥ ५१ ॥ श्रुवो धातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्व-
धातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति । अन्विकरणः
कर्त्तरीति निर्देशात् द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्यां च हि वचने च
गुणो न भवति । उत्तरत्र प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयातां शृणुयुः ।
शृणोतु । नणकारानुबन्धवेक्रीयितयेति श्रुवस्तातण्प्रत्ययो गुणनिषेधः ।
शणुतात् शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असंयोगात् पू-
र्वानुविकरणात् परस्य हेल्लोपो भवति ॥ शृणु शृणुतात् शृणुतं शृणुत ।
शृणवानि शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुतां अशृण्वन् । कर्मणि ।

नाम्यन्तानां यणायियिन्नाशीश्चिचेक्रीयितेषु ये-
दीर्घः ॥ ५३ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादिषु
ये च्चौ च परे । श्रूयेत । श्रूयतां । अश्रूयत । इत्यादि । पिधु गत्यां ।
पिधू शास्त्रे माद्गल्ये च ।

धात्वादेः पः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादेः पस्य सो भवति ।
सेधति । स्थासेनयसेधतिसिचसज्जिष्वज्जां । अडभ्यासान्तरश्चेति
सस्य पत्वं । प्रतिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतौ न पत्वं ।
परिसेधति । सेधतः । सेधन्ति । सेधेत् सेधतु । असेधत् । णीङ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयन
नयन्ति । नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयतां । अनयत्
अनयत । भावे । नीयते कर्मण्येवं । खंस् भ्रंस् अवखंसने । ध्वंस्
गतौ च । मनोरनुस्वारो ध्रुटि इति नकारस्यानुस्वारः । खंसते खंसते
खंसन्ते । भ्रंसते । ध्वंसते ॥

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः ॥ ५६ ॥ इद-
नुबन्धवर्जितानां धातूनां अनुपङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे ।
कर्मणि । खस्यते खस्येते खस्यन्ते । एवं भ्रस्यते । ध्वस्यते । अत-
एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे ।
ग्रथिवकि कौटिल्ये । शकि शङ्कयां । ग्रन्थते वङ्कते । शङ्कते । ग्रन्थ्यते
ग्रन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । वङ्क्यते । वङ्क्येते । वङ्क्यन्ते ।
दुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दतः नन्दन्ति । नन्थते । वदि अभिवा-
दनस्तुत्योः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि । वन्थने । दंश
दशने । पञ्ज सङ्गे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिपञ्जि प्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेपामनि वि-
करणे परेऽनुपङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । भावे ।
दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिप्वजने ।
रजति रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनिमृगरमणार्थं वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थं रञ्जेर-
नुपङ्गलोपो वा भवति इति परे । रजति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्गे । धातो-
श्च हेतौ इति इन् भवति । रजयति । पसे । रजयति । छिबु सिबु
निरमने । ह्रमु ग्यनौ । चमु छमु जमु जिमु अदने ।

ष्टिवुक्लमाचामामनि ॥६९॥ ष्टिवुक्लमाचम् इत्येतेपा-
मुपवाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनिपरे । क्रियायोगे प्राद्व्य उप-
सर्गो भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति । निष्ठीव्यते । क्लाम-
ति । मावे । क्लम्यते । आचामति । आचम्यते । आडिति किं । चमति
विचमति । क्रमु पादविशेषे ।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रमः दीर्घो भवति परस्मैपदे अ-
निपरे । क्रामति । परस्मै इति किं ।

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षणं व्यभिच-
रन्त्याचार्याः । प्रोपाभ्यां परः क्रम् आरम्भेऽर्थ आत्मनेपदी भवति ।
प्रक्रमने । उपक्रमने । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुष्पद्रुप्रुक्छगम्लसृष्ट-
गनौ । इषु इच्छार्या । यमु उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥ ६२ ॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्य-
निपरे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते इष्यते यम्यते । पा पाने ।

पः पिबः ॥ ६३ ॥ पाघातोः पिबादेशो भवत्यनिपरे ।
पिबति । दामागायनि पिबति स्वास्पति जहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ
चेत्याकारस्य ईकारः । पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥ ६४ ॥ घ्राघातोर्निघ्रादेशो भवत्यनिपरे । जिघ्रति ।
घ्रायते । ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः ।

ध्रमो ध्रमः ॥ ६५ ॥ ध्माघानोर्ध्रमादेशो भवत्यनिपरे ।
धमति । ध्मायते । स्था गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाघानोस्तिष्ठादेशो भवत्यनिपरे ।
तिष्ठति । स्थायते । स्ना अभ्यासे ।

स्नो मनः ॥ ६७ ॥ स्नाघानोर्मनादेशो भवत्यनिपरे । मन-
ति । स्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्वाणोर्यच्छादेशो भवत्यनि-
परे । प्रयच्छति प्रदीयते । दक्षिण प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातोः पश्यादेशो भवत्यनि परे ।
पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । ऋ सृ गतौ ।

अर्त्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्त्तेः ऋच्छादेशो भवत्यनि परे ।
ऋच्छति ।

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्त्तेः संयोगादेश्च धतोर्गुणो
भवति । यकारादौ प्रत्यये परे । अर्ग्यते ।

सर्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धा-
वति । यणाशिपोर्य्ये इति इकारागमः । स्त्रियते । ननु धावुगतावप्यस्ति ।
जवानिधाने यथा स्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शङ्खु शान्ते ।

शदेः शीयः ॥ ७३ ॥ शदेः शीयादेशो भवत्यनि परे ।
शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपदं भवति ।
शदि धातुः रुचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्म-
णि । शद्यते । पक्षे कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते । शादयति । पृष्टु विशरण-
त्यवसादनेषु ।

सदेः सीदः ॥ ७५ ॥ सदेः सीदादेशो भवत्यनि परे ।
सीदति सीदतः सीदन्ति । इति म्वादयः ॥

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीनां ।

अदादेर्लृग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य
लृग्भवति ।

अघोपेप्वशिटां प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोपेषु प्रत्ययेषु
परे अशिटां धुटां प्रथमो भवति । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति
अत्यः अत्य् । अग्नि अद्गः अग्नः । शीद् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीटो गुणो भवति सार्वधा-
तुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥
अन्नेर्नसारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिरि-
भवति । शेते । शेपे । शयाथे शेष्णे । शये शेवहे शेमहे । ब्रू-
व्यंकायां वाचि ।

ब्रुव ईद्वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईद्व भवति-वचनादिर्भूत्वा
व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाम्यन्तयोरिति गुणः । ब्रवीति ।

द्वित्वयद्बहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां वि-
करणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्वित्वयद्बहुत्वयो-
श्च गुणो न भवति । ब्रूतः ।

स्वरादाद्यिषणोचर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥
इवर्ण उपर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवनः स्वरादावगुणे । ब्रुवन्ति । ब्रवीपि ।
ब्रूयः । ब्रूय । ब्रवीमि ब्रूयः ब्रूमः ।

ब्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ ब्रूधातोः परेषां
त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति अद् अतुम् उम् थल् अथुम् इत्येते
वक्तव्याः ।

तत्सन्निधौ ब्रुव आह ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ
ब्रूधानोराहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहुः ।

थल्याहो हस्य धकारः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहृत्येतस्य
हकारस्य धकारो भवति । आत्य आहतुः ।

सर्वेषामात्मनेमाव्यधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥
सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चमु-
त्तमवर्जिते गुणो न भवति । ब्रूते ब्रुयाने ब्रुयि । ब्रूषे ब्रुयाने ब्रूषे । ब्रूषे
ब्रूषे ब्रूषे । अद्यान् अद्यानां अद्युः । अद्याः अद्यानं अद्यान । अद्यां
अद्यान् अद्याम् । शयीन् शयीयानां शयीरन् । शयीणाः शयीयायां
शयीनं । शयीय शयीरहि शयीमहि ।

सप्तम्यां च ॥ ८८ ॥ सर्वेषां धातुविकरणानां गुणो न भवति
मनम्यां च परस्मैपदे परे । ब्रूयान् ब्रूयानां ब्रूयुः । ब्रूयाः ब्रूयानं ब्रूयान ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधा-
तुके परे । सः सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे ।
असि स्यः स्य । असि स्यः सः । स्यात् स्यातां स्युः । स्याः स्यातं
स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृ-
तमन्यवत् ।

दास्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासंदाकस्य अस्तेर-
न्त्यस्य ए भवति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्तेः परस्य रेधिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स
स्थानी इतर आदेशः । एधि स्तात् स्तं स्त । असाणि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरादिरीद्ववति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिषु प-
रतः । आसीत् आस्तां आसन् । आसीः आस्तं आस्त । आसम् आ-
स्य आस ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति
असार्वधातुके परे । भूयते । रुदिद् अश्रुविमोचने ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातु-
कस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धानूनां उ-
पधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदितः रुद-
न्ति । रोदिषि रुदियः रुदिय । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।

श्लोकः ।

रोदितिः स्वपितिर्येव श्वसितिः प्राणितिस्त्वथा ।

जसितिर्येति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

ब्रूयां ब्रूयाव ब्रूयाम् । ब्रुवीत ब्रुवीयातां ब्रुवीरन् । ब्रुवीथाः ब्रुवीयाथां
ब्रुवीध्वं । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अचु अत्तात् अत्तां अदन्तु ।

हुधुद्भ्यां हेर्धिः ॥ ८९ ॥ हुधुद्भ्यां परस्य हेर्धिर्भवति ।
अद्धि अत्तात् अत्तं अत्त । अदानि अदाव अदाम् । शेतां शयातां शे-
रतां । शेप्व शयाथां शेध्वं । शयै शयावहै शयामहै । ब्रूतीतु ब्रूतात्
ब्रूतां ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति हौ च परे ।
ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूतं ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम् । ब्रूतां ब्रुवातां ब्रुवतां ।
ब्रूप्व ब्रुवाथां ब्रूध्वं । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोद् ॥ ९१ ॥ अदः परयोर्दिस्वोरादेरद्ध भवति ।

अवर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरवर्णस्याकारो भवति
ह्यस्तन्यादिपरतः । आदत् आत्तां आदन् । आदः आत्तं आत्त ।
आदं आद्ध आद्म । अशेत अशेयातां अशेरत । अशेथाः अशेयाथां
अशेध्वं । अशयि अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूतां अब्रुवन् । अ-
ब्रवीः अब्रूतं अब्रूत । अब्रुवं अब्रूव अब्रूम् । अब्रूत अब्रुवातां अब्रुवत । अ-
ब्रूथाः अब्रुवाथां अब्रूध्वं । अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणोः ।
अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेतेः ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते
शय्येते शय्यन्ते । निष्वप्शये । “धात्वादेः प. सः” ।

ब्रुवो वचिः ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।
स्वपिवचियजादीनां यण् परोक्षाशीः पु ॥ ९५ ॥
स्वपिवचियजादीनामन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति यण् परोक्षाशी-
पुपरतः । किं सम्प्रसारणं ।

सम्प्रसारणं घृतोन्तस्थानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अन्त-
स्था निमित्ता डउञ्जतः सम्प्रसारणसंज्ञा यवन्ति । सुप्यते सुप्येते सु-
प्यन्ते । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । असु-
भुवि । अस्ति ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधा-
तुके परे । सः सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे ।
असि स्यः स्य । अस्मि स्वः सः । स्यात् स्यातां स्युः । स्याः स्यान्
स्यात् । स्याम् स्वाय स्याम । अस्तु स्यात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृ-
तमनन्यवत् ।

दास्त्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासंज्ञकस्य अस्तेर-
न्त्यस्य ए भवति अन्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्तेः परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिचदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स
स्थानी इतर आदेशः । एधि स्नात् स्तं स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरादिरीद्ववति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिपु प-
रतः । आसीत् आस्तां आसन् । आसीः आस्तं आस्त । आसम् आ-
स्य आस ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति
असार्वधातुके परे । भूयते । रुदिद् अश्रुविमोचने ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातु-
कस्य व्यञ्जनादेरयमरादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनां उ-
पधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिनि रुदिनः रुद-
न्ति । रोदिपि रुदियः रुदिय । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।

श्लोकः ।

रोदितिः स्वपितिश्वेन श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जसितिश्चेति चिन्नेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १०७ ॥

रुधात् रुधातां रुधुः । रोदितुं रुदितात् रुदितां रुदन्तु । हौ चेति
गुणनिषेधः । रुदिहि रुदितात् रुदितं रुदित । रोद्वानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्सोरादिरी-
द्भवति । अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्सोरादिरद्भवति । अ-
रोदत् अरुदितां अरुदन् । अरोदीः अरोदः अरुदितं अरुदित । अ-
रोदं अरुदिव अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । जिप्वप् शये । स्वपिति
स्वपितः स्वपन्ति । स्वपिपि । स्वप्यात् स्वप्यातां स्वप्युः । स्वपितु
स्वपितात् स्वपितां स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपतां अस्वपन् ।
श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् ।
अनपि च । प्राणिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् ।
जक्ष भक्ष हसनयोः ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसंज्ञा भवति । ज-
क्षिति जक्षतः ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अ-
न्तेर्नकारस्य लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्यातां जक्ष्युः । जक्षितु
जक्षितात् जक्षितां जक्षतु । अनक्षीत् । अनक्षत् अनक्षतां । अनउस्ति-
जभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः । इत्यनेन उस् भवति । अभुः । भावकर्मणोः ।
रुधते । सुप्यते । इत्यादि । 'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुधाते सुवते ।
सुवीत् सुवीयातां सुवीरन् । सूतां सुवातां सुवतां । सूष्व सुवाथां । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूतेः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।
सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत अमुवातां । सूयते । हन् हितागत्योः । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो
भवति धुडादावगुणे सार्वधातुके परे । हतः ।

गमहनजनखनघसामुपधयाः खरादावनण्यगुणे
॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्वन्ति खरादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हनेर्हस्य विभ-
वति । घनि । हंमि हय हय । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात्
हन्याता हन्तु । हन्तु हनान् हनां घन्तु । पूर्वोक्तपरोक्तयोः परोक्त-
विभिर्विधान् इति न्यायान् ॥

हन्तेर्जो हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्नसारदेशो भवति हां परे । नहि
हनान् हतं हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्योः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्परयोर्दिस्योर्लोपो भ-
वति । अहन् अहतां अन्नन् । अहन् अहतं अहन । अहनं अहन्य
अहन्म । वक्षद् व्यक्तायां वाचि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ संयोगाद्योः सक्ता-
रकारयोर्लोपो भवति धुव्यन्ते च ।

* तवर्गस्य षट्चर्गाद्वर्गः ॥ ११८ ॥ तवर्गस्य पकार-
टवर्गाभ्या परम्य टवर्गो भवत्यान्तरत्नम्यात् । आचष्टे आचक्षते आचक्षते ।

पठोः कः मे ॥ ११९ ॥ पठो को भवति मकारे परे । आचक्षे
आचक्षते आचक्षते ।

* धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ १२० ॥ धुय तृतीयो भवति चतु-
र्थेषु परत ऋणटवर्गस्या मूर्द्धन्या इति न्यायान् । इति पकारस्य ङ-
कार । आचङ्ङे । आचक्षे आचक्षते आचक्षते । आचक्षीत आच-
क्षीयाना आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाना आचक्षतां । आचष्ट आ-
चक्षथा आचक्षत् । आचक्षी आचक्षीरहे आचक्षामहे । आचष्ट आ-
चक्षाना आचक्षत । आचष्टा आचक्षथा आचक्षट् । आचक्षि आच-
क्षयि आचक्षमहि ।

चक्षद् स्याच् ॥ १२१ ॥ चक्षद् इत्येतस्य ग्यानादेशो भवति
असात्तानुत्तं प्रे । आचक्षयते । इत् प्रेक्षयते ।

छट्ठाश्च ॥ १२२ ॥ छट्ठाश्च षो भवति पुट्यन्ते । इष्टे ई-
शो ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईशः परस्य सादेः सार्वधातुकस्यादाविद्
भवति ध्रुवि परे । ईशिपे ईशाये ईड्ढे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत
ईशीयातां ईशीरन् । ईष्टां ईशातां ईशतां । ईशिष्व ईशाथां ईड्ढ्वं ।
ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासे-
रुपधायाः इद्भवति अण् व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिबसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्परः शासि-
बसिघसीनां सः पत्वमापद्यते । शिष्टः शासति । शास्ति । शिष्यात्
शिष्यातां शिष्युः । शास्तु शिष्टात् शिष्टां शासतु ।

शा शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हो परे शादेशो भवति च-
कारात् हेर्धिर्भवति । शाधि । शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव
शांसाम् ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्यां दौ परे
सस्य तो भवति । अशात् अशिष्टां अशासुः ।

सौवा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्यां सौ परे । अशात् ।
अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिप्म । शिष्यते ।
दीधीब् दीसिदेवनयोः । वेवीब् वेतनातुल्ये । आदीधीते । यद्वर्णस्यासं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य । इति यः । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योर-
न्तस्य वेव्यो भवति इवर्णयकारयोः परतः । आदीधीत आदीधीयातां
आदीधीरन् । आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आ-
दीधीयायां आदीधीध्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न
भवति । आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत आदी-
ध्यातां आदीध्यत । आदीध्यते । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वे-
वीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं ।

वेव्यै वेव्यावहं वेव्यामहै । अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीथाः
अवेव्यायां अवेवीध्वं । अवेव्यि अवेवीवहि अवेवीमहि । वेव्यते । ईड्
स्तुतौ । ईडे ईडाते ईडते ।

ईड्जनोः स्थे च ॥१३१॥ ईड्जनोः स्थे च सार्वधातुके परे
इड भवति । ईडिपे ईडापे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीन
ईडीयातां ईडीरन् । ईडां ईडातां ईडतां । ऐड ऐडातां ऐडत ।
ईड्यते । इत्यादि । णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्गुणनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥१३२॥
धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिग्रहणा-
धिक्यादभ्यन्मस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुत. नुवन्ति । नौपि
नुयः नुय । नौमि नुयः नुमः । नुयात् नुयातां नुयु. । नौतु नुतात्
नुतां नुन्तु । अनौत् अनुतां अनुवन् । नूयते । एवं । णुञ् स्तुतौ ।
स्तानि स्तरीति स्तुतः स्तुगन्ति । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । स्तूयते ।
उर्णुञ् आच्छादने ॥

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गु-
णिनि सार्वधातुके परे । प्रोर्णोति । वृद्धिग्रहणाधिक्यात् अभ्यन्मस्य वृ-
ध्मणाद्वा प्रोर्णोति प्रोर्णुतः प्रोर्णुन्ति । प्रोर्णोपि प्रोर्णीपि प्रोर्णुयः
प्रोर्णुय । प्रोर्णोमि प्रोर्णीमि प्रोर्णुतः प्रोर्णुमः । प्रोर्णुते प्रोर्णुते
प्रोर्णुते । प्रोर्णुयात् प्रोर्णुयातां प्रोर्णुयु. । प्रोर्णुतीत । प्रोर्णोतु प्रो-
र्णीतु प्रोर्णुतां प्रोर्णुन्तु । प्रोर्णुतां प्रोर्णुवातां प्रोर्णुतां ।

व्यस्तन्यां च ॥ १३४ ॥ उर्णुञ् इत्यभ्यन्मस्य व्यस्तन्यां गुणो
भवति व्यञ्जनादौ वचने परे । प्रोर्णोत् प्रोर्णुतां प्रोर्णुन् । प्रोर्णुत प्रो-
र्णुतां प्रोर्णुन् । प्रोर्णूयत इत्यादि । । विद् ज्ञाने । वेत्ति वित्तः
विदन्ति । विद्यात् विद्यातां विद्युः । वेत्तु वित्तात् वित्तां विदन्तु ।

विद् आम् कृञ् पश्यन्त्यां वा ॥१३५॥ विद्. . .
भवति ततः कृञ् प्रयुज्यते पश्यन्त्यां । आम् तिष्ठेरेवेति गुणो

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईशः परस्य सादेः सार्वधातुकस्यादाविट्
भवति धुटि परे । ईशिषे ईशाये ईड्ढे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत
ईशीयातां ईशीरन् । ईष्टां ईशातां ईशतां । ईशिष्व ईशाथां ईड्ढ्वं ।
ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासे-

रुपधायाः इद्भवति अण् व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिवसिचसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्परः शासि-
वसिचसीनां सः पत्वमापद्यते । शिष्टः शासति । शास्ति । शिष्यान्
शिष्यान्नां शिष्युः । शास्तु शिष्टात् शिष्टां शासतु ।

शा-शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हीं परे शादेशो भवति च-
कारात् हेधिर्भवति । शाधि । शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव
शासामे ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्यां दौ परे
सस्य तो भवति । अशात् अशिष्टां अशासुः ।

सौवा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्यां सौ परे । अशात् ।
अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते ।
दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतनातुल्ये । आदीधीते । यङ्वर्णस्यासं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य । इति यः । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योर-
न्तस्य लोपो भवति इवर्णयकारयोः परतः । आदीधीत आदीधीयातां
आदीधीरन् । आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आ-
दीधीयाथां आदीधीध्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न
भवति । आदीध्वै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत आदी-
ध्यातां आदीध्यत । आदीध्यते । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वे-
पीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं ।

॥ १४४ ॥ षडधमान्तस्य घातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्त्र्योः परतः । घोसि दुग्धः दुग्ध । दोसि दुहः दुहः । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्यातां दुह्युः । दुहीत दुहीयातां दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुहन्तु । दुधुइम्यां हेधिः । दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धां दुहातां दुहतां ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ षडधमान्तस्य घातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति दिस्योलोपेऽपि । अधोक् अदुग्धां अदुग्ध । अधोहं अदुह्य अदुह्य । अदुग्ध अदुहातां अदुहत । लिह आस्वादेन ॥

होढः ॥ १४६ ॥ घातोर्हस्य दो भवति ध्रुव्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीडः लिहन्ति । लेसि लीडः लीट । लेसि लिहः लिहः । लीडे लिहाते लिहते । लिसे लिहाये लीढे । लिहे लिहहे लिहहे । लिह्यात् । लिहीत लेटु लीडात् लीडां लिहन्तु । लेढि लीडात् लीडं लीड । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीडां लिहातां लिहतां । लिश्व लिहातां लीडु । लेहै लेहावहै लेहामहे ॥ अलेट् अलीढां अलिहन्-अलीढ । लिह्यते ॥ इत्यदादिः समाप्तः ।

हुदानादनयोः ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परविकरणस्य लुग्भवति ॥

ठिर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ घातोरादयवस्यानभ्यामस्य एकस्वरस्याद्यवर्णस्य द्विर्वचनं भवतीति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीनां द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वाभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य घातोः पूर्वाऽवयवोऽभ्यासमन्त्रो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहो-
नि जुहुत ।

विदांकरोतु विदांकुरुतात् विदांकुरुतां विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु ।
अवेन् अवितां अविदन् ।

विदादेर्वा ॥ १३६ ॥ विद् आदन्ताद्विषध्यान् उत्स वा भ-
वति ह्यस्तन्यां । अविदुः । विद्यते । एवं ह्यस्तन्यां । प्सा भक्षणे । आ-
दन्तात् । अप्सात् अप्सातां अप्सन् ।

आकारस्थोसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति उमि
परे । अप्पुः । रा. ला आदाने । अलात् अलातां अलान् अलुः ।
अरात् अरातां अरान् अरुः । द्विप् अग्रीतौ । अद्वेद् अद्विष्टां अ-
द्विषन् अद्विषुः । भावकर्मणोः । रायते । लायते । प्सायते । द्विप्यते ।

समोगमृच्छप्रच्छिष्टश्रुवेत्यर्त्तिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम-
परेपामात्मनेपदं भवति । संवित्ते संविदाते संविदते ।

वेत्सेर्वा ॥ १३९ ॥ वेत्तेः परस्यातेरिर्वा भवति । संविद्रेते ।
संविदीत संविदीयातां संविदीरन् । संवितां संविदातां संविदतां संवि-
दतां । सम्बिन् समविदातां समविदत समविदत ॥ इण्गतौ । एति इत ।

१४० ॥ इणश्च यो भवति स्वरादावगुणे । यन्ति ।

य । एमि इवः इमः । इयात् इयातां इयुः । एतु इतात्
नु । इहि इतात् इतं इत । अयानि अयाव अयाम् । ऐन्
एतो । परापि वृद्धिरिष्मात्राश्रितेन यत्वेन बाध्यते । सावकाशानवका-
शयोरनवकाशो विधिर्वलवान् । इति न वृद्धिः । इणश्चेति यत्वं ।

एतेर्धे ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्धे परे अटोऽवर्णस्य दीर्घो
भवति ह्यस्तन्यां । आयन् । ऐः ऐनं ऐत । आयं ऐव ऐम ।
दृह प्रपूरणे ।

दादेर्धः ॥ १४२ ॥ दादेर्धस्य घो भवति घुद्यन्ते च ।
घदधभेभ्यस्तथोर्धोऽघः ॥ १४३ ॥ ऐभ्यः घान्वांजतेभ्य
परयोस्तथोर्धो भवति । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति ।

त्तीयादेर्धदधमान्तस्यघातोरादिचतुर्थत्वं स्र्ध्वाः

॥ १४४ ॥ वद्धभान्तस्य घातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्त्र्योः परतः । घोसि दुग्धः दुग्ध । दोसि दुहः दुहः । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्यातां दुह्युः । दुहीत दुहीयातां दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुहन्तु । दुधुङ्म्यां हेधिः । दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम् । दुग्धां दुहातां दुहतां ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ वद्धभान्तस्य घातोरादेस्तृतीय-
चतुर्थत्वं भवति दिस्योलोपेऽपि । अधोक् अदुग्धां अदुग्ध ।
दोहं अदुह अदुह । अदुग्ध अदुहातां अदुहत । लिह आस्वादने ॥

होढः ॥ १४६ ॥ घातोर्हस्य दो भवति ध्रुव्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो
वति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीडः लिहन्ति । लेसि लीडः लीड ।
सि लिहः लिहः । लीडे लिहाते लिहते । लिसे लिहाथे लीडे । लिहे
रहहे लिहहे । लिह्यात् । लिहीत लेढु लीडात् लीडां लिहन्तु । लेढि
ीडात् लीडं लीड । लेहानि लेहाव लेहाम् ॥ लीडां लिहातां
रहता । लिह्व लिहातां लीडं । लेहे लेहावहे लेहामहे ॥ अलेढू
लीदां अलिहन्-अलीढ । लिह्यते ॥ इत्यदादिः समाप्तः ।

हुदनादनयोः ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परविकरणस्य लुग्भवति ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ घा-
तोरेवयस्यस्थानभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यवर्णस्य द्विर्वचनं भवतीति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीनां द्वि-
र्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य घातोः पूर्वोऽवयवोऽभ्या-
ससंज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहो-
ति जुहुतः ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ घातोर्म्यास इतरश्चेति द्वयमभ्य-
स्तसंज्ञं भवति ॥

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्न-
कारस्य लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोतेः उकारस्य वकारो
भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुह्वति । जुहोपि जुहुयः जुहुय ।
जुहोमि जुहुवः जुहुमः ॥ इत्यादि । ओहाङ् गतौ ।

भृञ्हाङ्माङामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषाम-
भ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेपामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभये
पामभ्यस्तत्रयादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति
व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहीते ॥

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य
लोपो भवत्यगुणे सार्वधातुके परे । जिहाते जिहते । जिहीपे जिहाये जि-
हीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयातां जिहीन् ।
जिहीतां जिहातां जिहतां । जिहीष्व जिहायां जिहीध्वं । जिहै जिहावहै
जिहामहै । अजिहीत अजिहातां अजिहत ॥ एवं माङ् माने शब्दे च ।
मिमीते मिमाते मिमते । मिमीपे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मि-
मीमहे । डुघाञ् डुभृञ् घारणपोषणयोः ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य
द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवतः । विभक्तिं विभृतः विभ्रति ।
विभर्षि विभृयः विभृय ॥ विभर्मि विभृवः विभृमः ॥ विभृते विभ्रते
विभ्रते । विभृपे विभ्राते विभृध्वे । विभ्रे विभृवहे विभृमहे ॥

डुघाञ्हाङ् ॥ १६० ॥ अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति । दधति
तयोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातेर्धातोः आदेस्तृतीयचतु-
र्भवति तयोः सेष्वागुणे परतः । घत्तः दधति । दधामि

धत्थः धत्थ । दधामि दध्वः दध्यः । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे
धद्वे । दधे दध्वहे दध्यहे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीञ्चिबचेक्रियतेपुदी-
घः ॥१६२॥ नाम्यन्तानां घातूनां दीर्घो भवति यणादीनां ये
च्यौ च परे । ह्रयते ।

अदाद्दाधौ दा ॥ १६३ ॥ डुदान् दाने । दाण् दाने । दो
अवखण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपाः । डुधान्धारणपोपणयोः ।
धेङ् पा पाने इत्येतौ । धारूपौ । दाप् लवने । दैप् शोधने इत्येतौ वर्ज-
यित्वा दाधा इत्येतौ दासंज्ञौ भवतः दाप् दैपौ वर्जयित्वा दाधाइत्ये-
तौ दासंज्ञौ भवतः ।

दाभागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीका-
रो व्यञ्जनादौ ॥१६४॥ दासंज्ञकमारूपगायति पिबति स्थास्यति
जहातीनामन्तस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीय-
ते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन्ते । कै गै रै शब्दे ।
गीयते पीयते । छा गतिनिवृत्तौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।
म्यीयते । पो अन्तकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते ।
जुहुयान् जुहुयातां जुहुयु । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । धेङ् पा
पाने । दध्यान् दध्यातां दध्युः । दधीत दधीयातां दधीरन् । जुहोतु
जुहुतात् जुहुतां जुहुतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुतं जुहुत । जुह्वानि
जुह्वाव जुह्वाम । जिहीतां जिहातां जिहतां । मिमीत मिमीयाताम्
मिमीरन् । मिमीतां मिमातां मिमतां । मिमीष्व मिमाथां मिमीध्वं ।
मिमै मिमावहै मिमामहै । विभर्तु विभृतां विभ्रतु । विभृतां विभ्रतां चि-
भ्रतां । दधातु धत्तात् धत्तां दधतु । अम्यस्तानामस्तरस्य इति लोपे प्राप्ते ।
“लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान्” । इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासंज्ञकस्यालेश्च ही

परेन्तस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासंख्यं । धेहि धत्तात् धत्तं
धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्तां दधातां दधतां । अजुहोद्
अजुहुतां ।

अनउस्सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भुवः ॥१६६॥ मि-
जभ्यस्तविदादिभ्यश्च परस्य अन उस् भवति अभुवः ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्तानां गुणो भवति
उसि परे । अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतं अजुहुत । अजुहवं अजुहुव अजु-
हुम । अजिहीत अजिहातां अजिहत । अविभः अविभृतां अविभरुः ।
अविभः अविभृतं अविभृत । अविभरं अविभृव अविभृम । अविभृता
अविभ्रातां अविभ्रत । अमिमीत अमिमातां अमिमत । अमिमीयाः अमि-
मायां अमिमीध्वं । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अधत्तां ।

आकारस्योसि ॥ १६८ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि
परे । अदधुः । अधत्त अदधातां अदधत । विभी भये । विभीते
विभितः विभीतः ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्ज-
नादावगुणे सार्वधातुके परे ।

यइवर्णस्य संयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥१७०॥ अमं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरदावगुणे परे । सि-
म्यति इत्यादि । ही लज्जायां ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥१७१॥ अभ्यास-
स्यादिव्यञ्जनमवशेष्यं भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थः । जिहेति जिहीत-
स्वरदाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुगाविति इयादेशः । निह्रियति ।
ओहाक् त्यागे । जहानि जहीतः ।

जहान्तेर्वा ॥१७२॥ जहातेः सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे परे
आन्तर इकारादेशो भगिन्या । जहितः जहति । नहामि । उभयेपा-

मीकारो व्यञ्जनादावदः । जहीयः जहियः जहीय जहिय । जहामि
जहीवः जहिवः जहीमः जहिमः ।

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ १७३ ॥ जहातेरन्तस्य लोपो
भवति सप्तम्यां व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्यातां
जह्युः । जहात् जहीतात् जहितात् जहीतां जहितां जहतु ।

आत्वं वाहौ ॥ १७४ ॥ जहातेरन्तस्य आत्वं ईत्वमित्वं च
भवति वाहौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि जहीतात् जहितात् जहीतं
जहिनं जहीत । जहानि जहाव जहाम । अजहान् अजहीतां अजहितां
अजहुः । अजहाः अजहीतं अजहितं अजहीत अजहित ।
अजहां अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋसु गतौ ।
॥ पालनपूरणयोः ।

अतिपिपत्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्भवति
सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्ण उव-
र्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयति इयतः इयति । इयपि
इयथः इयथ । इयमि इयवः इयमः । इय्यान् इय्यातां इय्युः ।
इयर्तु इय्यात् इय्यातां इय्यतु । इयहि इय्यात् इय्यातं इय्यात । इयरा-
णि इयराव इयराम । ऐयः ऐय्यातां ऐयरुः । ऐयः ऐय्यातं ऐय्यात । ऐयरं
ऐय्यव ऐय्यम । “ गुणोतिसंयोगाद्योरिति ” गुणः । अर्चते ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो
भवति । ससर्ति ससृतः सस्रति । सस्र्यात् सस्र्यातां सस्र्युः । ससर्तु
सस्र्यात् सस्र्यातां सस्र्यु । अससः असस्र्यातां अससरुः ।

यणाशिपोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणा-
शिपोर्ये परे । स्त्रियते । पिपति पिपतः पिप्रति । पिप्यात् पिप्यातां
पिप्युः । पिपर्तु पिप्यात् पिप्यातां पिप्रतु । अपिपः अपिप्यातां अपिपरुः ।
णिनिर् शौचपोषणयोः । विनिर् पृथक्भावे । विष् व्याप्तौ विप् शब्दे ।

निजिविजिविषां गुणः सार्वधातुके ॥ १७९ ॥

निजादीनामभ्यासस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ १८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिकथः नेनिकथ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिज्यात् नेनिज्यातां नेनिज्युः । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्तां नेनिजतु । नेनेगिध नेनिक्तात् नेनिक्तं नेनिक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति । स्वरद्वौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः । अनेनेक् अनेनिक्तं अनेनिक्त । अनेनिजं अनेनिज्व अनेनिज्म । वेवेक्ति वेविक्तः । वेविजति । वेविज्यात् वेविज्यातां वेविज्युः । वेवेक्तु वेविक्तात् वेविक्तां वेविजतु । वेविगिध । अवेवेक् अवेविक्तां अवेविजुः । वेवेष्टि वेविष्ट वेविपति । वेवेक्षि वेविष्टः वेविष्ट । वेवेप्मि वेविप्वः वेविप्मः । वेविप्यात् वेविप्यातां वेविप्युः । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टां वेविपतु । धुरां तृतीयश्चतुर्थेषु । इति तृतीयः । ऋवर्णउवर्णरपा मूर्धन्या इति न्यायान् । पकारस्य डकारः । वेविडिद् वेविष्टात् वेविष्टं वेविष्ट । वेविपानि वेविपाव वेविपाम । अवेवेष्ट् अवेविष्टां अवेविपुः । अवेवेः अवेविष्टं अवेविष्ट । अवेविपं अवेविप्व अवेविप्म । भावकर्मणोः । निज्यते । विज्यते । विप्यते । इति जुहोत्यादिः ।

दिबुक्तीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको यन् भवति कर्नरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनोवोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अकुर्छुरोर्वोरुपधाभूतस्य नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । दीव्यति दीव्यनः दी-

व्यन्ति । दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यतां दी-
व्यन्तु । अदीव्यत् अदीव्यतां अदीव्यन् । पृड् प्राणिप्रसवे । सूयते
सूयेते सूयन्ते । सूयेत सूयेयातां सूयेरन् । सूयतां सूयेतां सूयन्तां ।
असूयन् असूयेतां असूयन्त । असूययाः असूयेयां असूयध्वं । अ-
सूये असूयावहि असूयामहि । नहन् कन्वने । संनह्यति संनह्यतः सं-
नह्यन्ति । संनह्यते संनह्येते संनह्यन्ते । संनह्येत् संनह्येतां संनह्येयुः ।
संनह्येः संनह्येतं संनह्येत । संनह्येयं संनह्येव संनह्येम । संनह्येत संन-
ह्येयातां संनह्येरन् । संनह्यतु संनह्यतात् संनह्यतां संनह्यन्तु । संनह्य
संनह्यतात् संनह्यतं संनह्यत । संनह्यानि संनह्याव संनह्याम । संनह्यतां
संनह्येतां संनह्यन्तां । संनह्यस्व संनह्येथां संनह्यध्वं । संनह्यै संनह्यावहै
संनह्यामहै । समनह्यत् समनह्यतां समनह्यन् । समनह्यत समनह्येतां
समनह्यन्त । इत्यादि । भावकर्मणोश्च । दीव्यते । सूयते । संनह्यते ।
निमिदा ज्ञेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मिदेरित्येतस्य नाम्युपधस्य धातोर्यन्त्स्ववि-
करणे परे गुणो भवति । प्रमेद्यति प्रमेद्यतः प्रमेद्यन्ति । प्रमेद्येत् । प्रमे-
द्यतु । प्रमेद्यत् । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि ।
दो अवतण्डने ॥

यन्योकारस्य ॥ १८५ ॥ धातोरोकारस्य लोपो भवति
यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि
श्यावः श्यामः । छ्यति छ्यतः छ्यन्ति । स्यति स्यतः स्यन्ति ।
द्यति द्यतः द्यन्ति । शम् दम् उपशमे । तमु कांक्षायां । श्रम् तपसि
खेदे च । भ्रमु अनवस्थाने । क्षमूष् सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे ।

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ १८६ ॥ शमादीनां दीर्घो यन्-
ति यनि परे । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । शाम्यति । भ्राम्यति ।
क्षाम्यति । क्षाम्यति । माद्यति । जनी प्रादुर्भावे ।

जाजनेर्विकरणे ॥ १८७ ॥ जनेः स्वविकरणे परे जा भवति । जायते । जायेत । जायतां । अजायत ।

यणि वा ॥ १८८ ॥ यणिं परे जनेर्जादेशो वा भवति । जायते जन्यते । इति दिवादिः ।

पुञ् अभिपवे ।

नुः स्वादेः ॥ १८९ ॥ स्वादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको नुर्भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । सुनोति सुनुतः ।

नोर्वकारो विकरणस्य ॥ १९० ॥ नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्योकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । सुन्वन्ति । सुनोपि सुनुयः सुनुय । सुनोमि ।

उकारलोपो वमोर्वा ॥ १९१ ॥ असंयोगपूर्वस्य विकरणस्योकारस्य लोपो वा भवति वमो. परतः । सुन्वः सुनुवः सुन्म. सुनुमः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुपे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे सुन्महे सुनुमहे ।

* नाम्यन्तानां यणादिशाशीश्चि चैक्रीयतेषु दीर्घः ॥ १९२ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यण् आश् इन् आशी चैक्रीयतेषु ये च्चौ च परे । सूयते सूयेते । अशूङ् व्याप्तौ अश्रुते ।

नोर्विकरणस्य ॥ १९३ ॥ नुविकरणस्योकारस्य संयोगपूर्वस्य उवादेशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । अश्रुवाते अश्रुवते । चिञ् चयने ॥ चिनोति चिनुत. चिन्वन्ति ॥ चिनुते चिन्वाते चिन्वते । सुनुयात् सुनुयातां सुनुयुः । अश्रुवीत अश्रुवीयातां अश्रुवीरन् । अश्रुवीथाः अश्रुवीयायां अश्रुवीध्वं । अश्रुवीय अश्रुवीवहि अश्रुवीमहि । चिनुयात् । चिन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनुतां सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ १९४ ॥ असंयोगपूर्वस्य

विकरणाच्च परस्य हेल्लोपो भवति । सुनु सुनुतात् सुनुतं सुनुत ।
 सुनवानि सुनवाव सुनवाम । अश्रुतां अश्रुवातां अश्रुवतां । अश्रुप्
 अश्रुवायां अश्रुध्वं । अश्रुवै अश्रुवावहै अश्रुवामहै । चिनोतु चिनुतात्
 चिनुतां चिन्वन्तु । चिनुतां चिन्वातां चिन्वतां । चिनुप् चिन्वायां
 चिनुध्वं । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै । अमुनोत् अमुनुतां अमुन्व-
 न् । आश्रुत आश्रुवातां आश्रुवत । अचिनोत् । अचिनुत् । इत्यादि
 इति स्वादिः ।

॥ तुद् व्ययने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे ।
 तुदति तुदतः तुदन्ति । मृद् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १९६ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति अगुणं अ-
 न्विकरणे परे । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । अत्रियते अत्रियेते
 अत्रियन्ते । मुच्छ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ १९७ ॥
 मुचादेः स्वराक्षकारागमो भवत्यन् विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत- मु-
 ञ्चन्ति । लुङ् छेदने । विद्वन् लभे । लिप् उपदेहे । पिचिद् क्षर-
 णे । लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दते । लिम्पति लिम्पते । मिञ्चति ।
 मिञ्चते । इति मुचादिः । तुदेत् । अत्रियेत् । मुञ्चेत् । मुञ्चेत् । तुदतु ।
 अत्रियतां । मुञ्चन्तु । मुञ्चतां । अतुदत् । अत्रियन् । अमुञ्चत् । अ-
 मुञ्चन् अमुञ्चेतां अमुञ्चन्त । अमुञ्चयाः अमुञ्चेथां अमुञ्चध्वं ।
 अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चामहि । मावकर्मणोः । तुद्यते ।

यणाशिपोर्ये ॥ १९८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति य-
 णाशिपोर्ये परे । अत्रियते । मुच्यते । लुप्यते । विद्यते । लिप्यते ।
 मिच्यते इत्यादि कृ विक्षेपे । गृ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इद् भवत्यगुणे परे ।
 किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गिरितेश्चतुर्लेश्चतिर्भवति वा स्वरे परे ।
गिलति गिलत्तः गिलन्ति । इरुरोरीरुरौ । कीर्यते गीर्यते इत्यादि ।

तुदादिः समाप्तः ।

रुधिद् आवरणे ।

स्वराद्गुधादेः परो न शब्दः ॥ २०१ ॥ रुधादेर्गणस्य
स्वरात्परो विकरणसंज्ञको नकारागमो भवति कर्तरि विहिते सार्वधातु-
के परे । णत्वं घट्टधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः । ध्रुत्वं तृतीयश्चतुर्थेषु । रुणादि-

रुधादेर्विकरणान्नस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रुधादेर्विक-
णान्तस्य लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । रुन्द्ः रुन्धन्ति । रुन्ते ।
रुन्धाथे रुन्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । भुनपालनाभ्यवहारयोः ।

अशने भुज्जर्चादिः ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुजरुचादि-
र्भवति इति रुचादिः । भुज्जे भुज्जाते भुज्जते । भुज्जे भुज्जाथे भुज्ज्वे ।
भुज्जे भुज्ज्वहे भुज्ज्महे । युजिर् योगे । युनक्ति युक्तः युज्जन्ति ॥
युज्जते । युज्ज्वे युज्जाथे युज्ज्वे । युज्जे युज्ज्वहे युज्ज्महे । रुन्ध्यात् ।
रुन्धीत । भुज्जीत । युज्यात् । युज्जीत । रुणद्ध रुन्धात् रुन्द्धां रुन्धन्तु ।
रुन्द्धि । रुन्धात् रुन्धं रुन्ध । रुणधानि रुणधान रुणधान
भुज्जां भुज्जातां भुज्जतां । भुज्ज्म भुज्जाथां भुज्ज्वं । भुनजै भुन-
जावहे भुनजामहे । युनक्तु युक्तात् युक्तां युज्जन्तु । युज्जन्धि युक्तात्
युज्ज्म युज्ज्म । युनजानि युनजाव युनजाम । युज्ज्म । अरुणात् अरुणव्
अरुन्धां अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्वं स्यात् तत्रापि शब्द-
बहुलमायात् ।

सोऽपदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि ॥ २०५ ॥ पदान्ते वर्तमान-
योर्दधोरत्वं वा स्यात् ह्यमन्यां मध्यमपुरुषैकवचने । अरुणात्त्वं अरु-
णत्त्वं । अरुन्धं । अरुन्ध । अरुणवं अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अमुज्ज्म अ-
मुज्जातां अमुज्जत । अमुज्ज्याः अमुज्जाथां अमुज्ज्वं । अमुज्जि । अ-

भुज्ज्वहि अंभुज्जमहि । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तां अयुज्जन् । अयुनक्
अयुनग् अयुङ्क्तां अयुङ्क्तां । अयुनजं अयुज्ज्व अयुज्जम् । अयुङ्क्तां अ-
युज्जतां अयुज्जत । अयुङ्क्ताः अयुज्जायां अयुङ्ग्वं । अयुज्जि अयुज्ज्वहि
अयुज्जमहि । भावकर्मणोः । रुध्यते रुध्येते रुध्यन्ते । भुज्यते
भुज्येते भुज्यन्ते । भिद्वि विदारणे । छिद्वि द्विधाकरणे । भि-
त्ति । छिनत्ति । भिन्धात् । छिन्धात् । भिनत्तु । छिनत्तु । अभिनन्
अभिन्तां अभिन्दन् । अभिनत्त्वं अभिनस्त्वं अभिन्तं अभिन्त । अभिनदं
अभिन्द्व अभिन्न् । अच्छिनत् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन् । अच्छिनत्त्वं
अच्छिनस्त्वं अच्छिन्नं अच्छिन्त । अच्छिन्दम् अच्छिन्द्व अच्छि-
न्न । इति रुधादिः समाप्तः ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरुः ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणाद्विकरणसंज्ञक उर्ध्ववति क-
र्तरिविहिते सार्वधातुके परे । तनोति तनुतः तन्वन्ति । मनुङ् अवबो-
धने । मनुते मन्वाते मन्वते । मनुपे मन्वाये मनुध्वे । मन्वे मनुवहे
मन्वहे मनुमहे मन्महे । डुकृञ् करणे ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेः गुणो भवति स्वविकरणे परे । करोति ।

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ २०८ ॥ करोतेरकार-
स्य उकारो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि
कुरुयः कुरुय । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०९ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं
लोपो भवति वमोः परतः । कुर्वः कर्मः । कुरुते कुर्वते कुर्वते ।
भावकर्मणोश्च । तन्यते । मन्यते ।

ये च ॥ २१० ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति
ये च परे । कुर्यात् । कुर्वीत । तनोतु तनुतात् तनुतां तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २११ ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेलोपो भ-
वति । तनु तनुनात् तनुतं तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम ।

मनुतां मन्वातां मन्वतां ॥ करोतु कुरुतात् कुरुतां कुर्वन्तु । कुरुतां ।
 अतनोत् अतनुतां अतन्वन् । अतनोः । अमनुत अमन्वातां अमन्वत । अ-
 मनुधा अमन्वाथां अमनुध्वं । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि
 अमन्महि । अकरोत् अकुरुतां अकुर्वन् । अकुरुत । भावकर्मणोः ।
 तन्यते । मन्यते “भावकर्मणोश्च । यणाशिपोर्ये” इतीकारागमः ।
 क्रियते । इति तनादिः । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

ना क्रयादेः ॥ २१२ ॥ क्रयादेर्विकरणसंज्ञको ना भवति कर्त-
 रि विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेपामिति ईकारः ।
 क्रीणीतः ।

क्रयादीनां विकरणस्य ॥ २१३ ॥ क्रयादीनां विकरणा-
 कारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृह
 संभक्तौ । वृणीते वृणाते वृणते । ग्रहन् उपादाने ।

सपराखरायाः सम्प्रसारणमन्तस्थायाः ॥ २१४ ॥
 परेण धातुस्वरेण सह अन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिन्नश्चिभ्रस्जी-
 नामगुणे ॥ २१५ ॥ ग्रहादीनामन्तस्थायाः परेण स्वरेण सह
 सम्प्रसारणं भवत्यगुणे परे । किं सम्प्रसारणं ।

सम्प्रसारणं व्यृतोऽन्तस्था निमित्ताः ॥ २१६ ॥
 अन्तस्था निमित्ता इ उ ऋ ताः सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । गृह्णाति
 गृहीतः गृह्णन्ति । गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति ।
 भावकर्मणोश्च । जीयते । वेङ् तन्तुसन्ताने । वयति वयतः वयन्ति ।
 वयते ॥ ऊयते । व्यथ ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१७ ॥ छशोश्च यो भवति धुद्यन्ते च । वष्टि उष्टः
 उशन्ति । वसि उष्टः उष्ट । वशि उश्वः उश्मः । उश्यते । व्यच व्याजी
 करणे । विचति विचतः विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ झीप्सायां । पृ
 च्छति पृच्छतः पृच्छन्ति । पृच्छयते । वधू छेदने । वृध्यति । वृध्यते ।

भस्ज पाके । लृवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति न्यायात् । भृज्जति । भृ-
ज्जते । त्रिषु व्यञ्जनेषु सञ्जायमानेषु सजातीयानामेकव्यञ्जनलोपः ।
क्रीणीयात् । वृणीत । गृहीयात् । गृहीत । क्रीणातु क्रीणीतात् क्री-
णीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीतं क्रीणीत । क्रीणानि
क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृहातु गृहीतात् गृहीतां गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१८ ॥ व्यञ्जनान्तात्क्षयादेर्विकरण-
संज्ञक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृहीतात् गृहीतं गृहीत । गृ-
ह्णानि गृहीव गृहीम । गृहीतां । अक्रीणात् अक्रीणीतां अक्रीणन् ।
अक्रीणाः अक्रीणीतं अक्रीणीत । अक्रीणं अक्रीणीव अक्रीणीम । अ-
वृणीत अवृणातां अवृणत । अवृणीयाः अवृणायां अवृणीध्वं । अवृणि
अवृणीवहि अवृणीमहि । अगृहात् । अगृणीत । भावकर्मणोः । वि-
क्रीयते । व्रियते । गृह्यते । पून् पवने ।

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ २१९ ॥ प्वादीनां ह्रस्वो भवति स्ववि-
करणे । पुनाति पुनीतः पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयातां पुनीयुः । पु-
नातु पुनीतात् पुनीतां पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीतं पुनीत ।
पुनानि पुनाव पुनाम । अपुनात् अपुनीतां अपुनन् । अपुनाः अपुनीतं
अपुनीत । अपुनं अपुनीव अपुनीम । एवं लृन् छेदने । लुनाति ।
लुनीतात् । लुनीत । अलुनात् । क्षा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥ २२० ॥ ज्ञश्च स्वविकरणे जा भवति । जानाति जा-
नीतः जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीतां जानन्तु ।
अजानात् अजानीतां अजानन् । इति श्रयादिः ।

चुर लोये ।

चुरादेश्च ॥ २२१ ॥ चुरादेः कारितसंज्ञक इन् भवति स्वार्थे
उपधाया गुणः ।

ते घातवः ॥ २२२ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता घातुसंज्ञा भवन्ति
अन्यविकरणः कर्त्तरि । अनि च विकरणे इति गुणः । चोरयति

चोरयतः चोरयन्ति ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे ॥ अत एव इदञ्चन्धानां
धातूनां नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेते
मन्त्रयन्ते ॥ वृद् आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचइत्सु
॥२२३॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्तानां वृद्धिर्भवति इन्
इच् अद् एषु परतः । वारयति वारयतः वारयन्ति । वारयते ।
भावकर्मणोश्च ।

कारितस्यानामिङ्गिकरणे ॥ २२४ ॥ कारितस्य लोपो
भवति आम् इङ् विकरणवर्जिते प्रत्यये परे ।

स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानि-
वत् ॥२२५॥ स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्ववर्णस्य विधिं प्रति स्थानिव
द्भवति । चोर्यते वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । स-
ज्जयति पालयति । उपधाभूतस्येति कि । अर्च पूजायां । अर्चयति ।
चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयेत् । चोरयतु । मन्त्रयतां । वारयतु । वा-
रयतां । अचोरयत् । अमन्त्रयत । अवारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु ।
अगुण्डयत् । सज्जयेत् । सज्जयतु । असज्जयत् । पालयेत् । पालयतु ।
अपालयत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । भावकर्मणोश्च । गुण्डयते ।
सज्जते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एवं सर्वमुद्येयं । इति चुरादिः ।

इति सार्वधातुकं ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणवत्यश्च ॥२२६॥ इति अतीतमात्रे अद्यतनी भवति ।
अद्यतनोऽद्यतनः । तत्रातीतोऽद्यतने भवति । भू सत्तायां ।

सिज्यतन्याम् ॥ २२७ ॥ धातो सिज्भवति अद्यतन्या
परतः ।

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारा-
देः ॥ २२८ ॥ घातोः परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादा-
विडागमो भवति ।

इणिक्रस्यादा पिरति ऋभ्यः सिचः परस्मै ॥ २२९ ॥
ऋणादिभ्यः परस्य सिचो लुम्भवति परस्मैपदे परे ।

भुवः सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुव इडागमो न भवति सिज्-
लुकि । अमून् अमूनां ।

भुवो वोननः परोक्षाद्यतन्योः ॥ २३१ ॥ भूधानोरान्तो
वकारागमो भवति परोक्षाद्यतन्योः स्वरे परे । अमूवन् । अमूः अमून्
अमून् । अमूवं अमूव अमूम् । इण् गनौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्यां परतः ।

अनिटेकस्वरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परम-
सार्वधातुकमनिट् भवति । अगात् अगातां ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ घातोराकारस्य लोपो
भवत्यसार्वधातुके स्वरदावगुणे परे । अगुः । अगाः अगानं अगात् ।
अगाम् अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्यां परतः ।
इडिकावच्छ्रमगं न व्यभिवर्ततः । अध्यगान् अध्यगातां अध्यगुः ।
अम्यान् अम्यातां अम्युः । अध्यान् । अद्यान् । इत्यादि ।

इद् अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गी वा ॥ २३६ ॥ अद्यतनी क्रि-
यातिपत्त्योरात्मनेपदे परे ईदो वा गी आदेश इष्यते ॥

इषर्णादभ्रिश्चिद्दीङ्गीङ् ॥ २३७ ॥ भ्रिश्चिद्दीङ्-
दीङ्निनादेरभ्रगादिर्णात्परमसार्वधातुकमनिट् भवति । आदेश-
। अद्यदगुनिवे । अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषन् । अन्यगीष्टाः
अध्यगीषायां ।

सिचो घकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति घकारे परे ।

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ॥
॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो दो भवति ।
अध्यगीद्वं । अध्यगीपि अध्यगीप्वहि अध्यगीप्महि । पक्षे स्तरादीनां
वृद्धिरादेः ॥ अध्यैष्ट अध्यैपातां अध्यैपत ॥ अध्यैष्ठाः अध्यैपाषां
अध्यैद्वं । अध्यैपि अध्यैप्वहि अध्यैप्महि ।

भूप्रासौ ॥ २४० ॥ भूधातोः भूप्राप्तावात्मनेपदी भवति ।
अभविष्ट अभविपातां अभविपत । अभविष्ठाः अभविपाषां अभविद्वं ।
अभविपि अभविप्वहि अभविप्महि । समवप्रविभ्यश्चेति स्थ
रुचादिः ।

स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्यादासंज्ञकयो
न्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्यादोश्च ॥ २४२ ॥ स्यादासंज्ञकयोर्गुणो न भवति अनि
टि सिनाशिपोश्चात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ ह्रस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुग्न
वति घुटि परे ॥ समस्थित समस्थिपातां समस्थिपत । समस्थिपा
समस्थिपाषां समस्थिद्वं । समस्थिपि समस्थिप्वहि समस्थिप्महि ।
अद्वित अदिपातां अदिपत । अदिपाः अदिपाषां अदिद्वं । अदिपि
अदिप्वहि अदिप्महि । ऐधिष्ट ऐधिपातां ऐधिपत । ऐधिष्ठाः ऐधिपाषां
ऐधिद्वं । ऐधिपि ऐधिप्वहि ऐधिप्महि ।

पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् ॥ २४४ ॥ एभ्यः प-
च्चभ्यः परमसर्वधातुकमनिट् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाभूतस्या
न्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीद्धवति । अपासीत् ।

धुटश्च घुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति घुटि परे ।

अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्ण अपाक्ष्म । अपक्त अपक्षातां अपक्षत । अपक्ष्याः अपक्षायां अपगर्ध्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्षमहि । वद् व्यक्तायां वाचि ।

वद्ब्रजजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वद्ब्रजजरलन्तानामुपधाभू-
तस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इटश्चेटि ॥ २४९ ॥ इटः परस्य सिचो लोपो भवति इटि परे ।
अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । ध्वज वज ब्रज गती । प्राव्राजीत्
प्राव्राजिष्टां प्राव्राजिषुः । वर ईप्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवा-
रिषुः । चर गतिभक्षणयोः । अचारीन् अचारिष्टां अचारिषुः । फल
निष्पत्तौ । अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः । खल श्लल आशुगतौ ।
अखालीत् अखालिष्टां अखालिषुः । अखालीः अखालिष्टं अखालिष्ट ।
अग्वालिषं अखालिष्व अखालिष्व ।

व्यञ्जनादीनां सेटामनेदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्च-
सवधां वा ॥ २५० ॥ एदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्चसवर्जितानां सेटां
व्यञ्जनादीनां घातूनां उपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि
परे । रद् विलेखने । अरादीत् अरादिष्टां अरादिषुः । अरदीत् अरदिष्टां
अरदिषुः । गद् व्यक्तायां वाचि । अगादीन् अगादिष्टां अगादिषुः ।
अगदीन् अगदिष्टां अगदिषुः । व्यञ्जनादीनामिति किं ।

मायोगेऽद्यतनी ॥ २५१ ॥ माशब्दयोगे धानोरद्यतनी
भवति । अटपटइटकटकट गती । माभगान्ग्रीत् । माभवन्तावटिष्टां ।
मा भवन्तोऽटिषुः । मा त्वमटीः मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट । माहमटिषं
मा वामटिष्व मा वयमटिष्व । मेशमिति किं । अपाक्षीन् अपाक्तां अ-
पाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्ण अपाक्ष्म । नित्य-
गुणधानूतस्येति किं ॥ अर रक्षशब्दे ॥ अरक्षीन् अरक्षिष्टां अरक्षि-
षुः । अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट । अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्व । तक्ष्
त्वक्ष् तनूकरणे । अनक्षीत् । अत्वक्षीत् । अत्येति किं ॥ गुप सेये ।

अमोपीत् अमोपिष्टां अमोपिषुः । कुप निष्कर्षे ॥ अकौपीत् अकौपिष्टां
 अकौपिषुः । वर्जनं कि ॥ खगे हसने । अखगीत् अखगिष्टां अखगिषुः ।
 रगे शङ्कायां । अरगीत् ॥ कगे नोच्यते ॥ अकगीत् अकगिष्टां
 अकगिषुः । ग्रहन् उपादाने ॥ अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः । इये
 दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायां दीर्घः । वह परिकल्कने । रह त्यागे । अरहीत् अ-
 हिष्टां अरहिषुः । दुवमुद्गिरणे ॥ अवमीत् । क्रमु पादविक्षेपे । अक्र-
 मीत् अक्रमिष्टां अक्रमिषुः । चमु छमु जमु ज्रमु जिमु अदने । अच-
 मीत् । अच्छमीत् । अजमीत् । अज्रमीत् । अजिमीत् अजिमिष्टां अ-
 जिमिषुः । व्यय क्षये । अन्ययीत् अन्ययिष्टां अन्ययिषुः । अब-
 वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयी-
 त् । अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टां
 अनयिषुः । कण निमीलने । अकणीत् । क्षण क्षुण हिंसायां । अक्षणी-
 त् । श्वस प्रापणे । अश्वसीत् अश्वसिष्टां अश्वसिषुः । हनु हिंसागत्यो ।
 अद्यतन्यां च वधादेशः । अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः । इत्यादि ॥
 दुणादि समृद्धौ । अनन्दीत् अनन्दीष्टां अनन्दिषुः ॥ श्रंसु भ्रंसु अव-
 स्रंसने । ध्वंस गतौ च । अश्रंसिष्ट अश्रंसिपातां अश्रंसिपत । अश्रंसि-
 ष्टाः अश्रंसिपायां अश्रंसिध्वं । अश्रंसिपि अश्रंसिष्वहि अश्रंसिष्म-
 हि । अभ्रंसिष्ट अभ्रंसिपातां अभ्रंसिपत । अध्वंसिष्ट । व्येन्न संवरणे ।

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५२ ॥ स-
 न्ध्यक्षरान्तानां धातूनां आकारो भवति अविकरणे परे ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ २५३ ॥ एषा-
 मिडागमः मकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि परे । यमु उपरमे । अयंमीत्
 अयंसिष्टां अयंसिषुः । रमु क्रीडायां । अरंसीत् अरंसिष्टां अरंसिषुः ।

च्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङ्परिभ्यः परस्य रमु-
 घातोः परं परस्मैपदं भवति ॥ व्यरंसीत् ॥ णमु ग्रहत्वे शब्दे । अनं-

सीत् । अन्यासीत् अन्यासिष्टां अन्यासिषुः । अन्यास्त अन्यासातां
अन्यासत ।

सणनिटः शिङन्तान्नाम्युपधाददशः ॥२५५॥ दश-
वर्जितात् नाम्युपधादनिटः शिङन्ताद्वातोः सण् भवति अद्यतन्यां पर-
तः सिचोपवादः ॥ रिश रुश हिंसायां ॥ कुश आह्वाने रोदने च ॥
लिश विच्छ गनौ ॥ कुश हरणदीप्तौ ।

रिशिरुशिरुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्पृशि-
मृशिदंशोः शात् ॥२५६॥ एम्यः परमसार्वाधातुकमनिट् भवति ।
अरिस्तत् अरिस्तां अरिस्तन् । अरिस्तः अरिस्ततं अरिस्तत । अरिस्तं अरिस्ता-
व अरिस्ताम् । अकृस्तत् अकृस्तां अकृस्तन् । अकृस्तः अकृस्ततं अकृस्तत ॥

सणो लोपः स्वरे बहुत्वे ॥२५७॥ सणोऽस्य लोपो भव-
त्यबहुत्वे स्वरे परे । अकुस्तं अकुस्ताव अकुस्ताम् । विश प्रवेशने । अ-
विस्तत् । त्विष दीप्तौ ।

त्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतिद्विषिपिषिबिषि-
शिषिशुषितुषिदुषेः यात् ॥ २५८ ॥ एम्यः परमसार्वाधा-
तुकमनिट् भवति । अत्विस्तत् अत्विस्तां अत्विस्तन् । कृष विलेखने ।
अकृस्तन् अकृस्तां अकृस्तन् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिस्तत् । द्विष
अप्रीती । अद्विस्तन् । पिप्ल संघूर्णने । अपिस्तत् । विप्ल व्याप्तौ ।
अविस्तन् । शिप्ल विशेषणे । अशिस्तन् । तुष तुष्टौ । अतुस्तत् ।
दुष वृत्त्ये । अदुस्तत् अदुस्तां अदुस्तन् । दुह प्रपूरणे ।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहे-
र्हात् ॥ २५९ ॥ एम्यः परमसार्वाधातुकमनिट् भवति । अयुस्तत्
अयुस्तां अयुस्तन् । दिह उपेत्ये । अविस्तन् । अनिश्रमिति किं ।
नुष निष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टां अकोषिषुः । शिङन्तादिनि किं ।
अभुक्त अभुक्तां अभुक्तन् । अभुक्ताः अभुक्तायां अभुक्त्वं । अभुक्ति

अभुक्ष्वहि अभुक्ष्महि । नाम्युपधादिति किं । दह भस्मीकरणे । अवाक्षीत् । प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रितं बहिरङ्गं । “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्वलवान् । इति धत्वं चतुर्थत्वं च । अदाग्धां अधाधुः । अघाक्षीः अदाग्धं अदाग्ध । अघाक्षं अघाक्ष्व अघाक्ष्म । अदृश इति किं । दृशिद् प्रेक्षणे ।

सृजिदृशोरागमोकारः स्वरात्परोऽघुटिगुणवृद्धिस्थाने ॥ २६० ॥ सृजिदृशोः स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने घुटि परे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां अद्राक्षुः ।

भृजादीनां षः ॥ २६१ ॥ भृजादीनां षो भवति घुट्यने च । सृज विसर्गे । अस्त्राक्षीत् अस्त्राष्टां अस्त्राक्षुः । इति म्वादिः ॥ अद् भक्षणे ।

अदेर्घस्त्वसनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदेर्घस्त्व आदेशो भवति सनद्यतन्योः परतः ।

पुपादिद्युतादिलकारानुबन्धात्तिसर्त्तिशक्तिभ्यश्च परस्मै ॥ २६३ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्यां परस्मैपदे । सिचोऽपवादः । अघसत् अघसतां अघसन् । पुष पुष्टौ ॥ अपुष् अघुपतां अघुपन् । शुष शोषणे ॥ अशुषत् अशुपतां अशुपन् । द्युष द्युम रुच दीप्ती । अद्युतत् अद्युतनां अद्युतन् । अद्युतः अद्युततं अद्युतत । अद्युतं अद्युताव अद्युताम । अद्युमन् । अरुचत् । श्विन आवर्णे । अश्रितत् । पु, श्रु, दृ, दु, ऋछ, गल्ल, छल्ल गतौ ।

अर्त्तिसत्योर्णि ॥ २६४ ॥ अर्त्तिसत्योर्गुणो भवति अणि परे । आरत् असरत् । शास् अनुशिष्टं ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इद्वति अण्व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिचसिघसीनां च ॥ २६६ ॥ निमित्तात् परः शामिचमिगमीनां सकारः पत्वमापद्यने । अशिपत् । परस्मा इति किं । व्य-

द्योतिष्ट व्यद्योतिपातां व्यद्योतिपन । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । व्रुवो
वचिरिति वचिरादेशः ।

अणसुवचिरुयानिलिपिसिचिहः ॥ २६७ ॥ एम्योऽ-
ण् भवति अद्यतन्यां परतः । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्योन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भव-
त्यणि परे । अपास्थत् अपास्थनाम् अपास्थन् ।

अणिचचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्ध-
वनि कर्त्तरि विहितायामद्यतन्यामणि परे । अवोचन् । अवोचत ।
रुया प्रकथने ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारस्य लोपो
भवति स्वरदावगुणेऽसार्वधातुके परे । आरुयत् आरुयतां आरुयन् ।
लिप् उपदेहे । अलिपन् । व्यवस्थितत्वाधिकाराह्निम्पादीनामात्मनेपदे
वा अण् पक्षे मिच् । अलिपत अलिप्त । धुटश्च धुटि । मिचो लोपः ।
अलिपेतां अलिप्मातां अलिपन्त अलिप्मत । अलिपथाः अलिप्थाः ।
अलिपेथां अलिप्मायां अलिपध्वं अलिप्ध्वं । अलिपे अलिप्मि अलि-
पावहि अलिप्सवहि अलिपामहि अलिप्समहि । पिचि क्षरणे । अस्मि-
चन् । ह्येन् स्पर्शायां शब्दे च । आहन् आहतां आहन् । आहृत
आहृतां आहृत । हन् हिमागत्योः ।

अद्यतन्यां च ॥ २७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति अद्यतन्यां
परतः । अगधीन् अगधिष्ठां अवधिषुः । आत्मनेपदे परे हन्तेर्वधिरादे-
शो वा भवति । आटो यमहनौ स्वाद्वकर्मकौ चेत्यात्मनेपदं भवति ।

आत्मनेपदे वा हनः ॥ २७२ ॥ अद्यतन्यां हन्तेरन्तस्य लो-
पो भवत्यद्यतन्यां मिच्यात्मनेपदे । आहन । आहमातां आहसत ।
अवधिष्ट अवधिषातां अवधिपन ॥ इत्यादिः ॥ हु दानादनयोः ।

सिचि परस्मै स्वरान्नानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्नानां
शुद्धिर्भगति परस्मैपदे सिचि परे । नाप्तिन एव ।

उतोयुरुणुस्तुक्षुहुवः ॥ २७४ ॥ युरुणुस्तुक्षुवर्जितादेक-
स्वरादुदन्तात्परमसर्वधातुकमनिट् भवति । अहौषीत् अहौष्टां अहौषुः ।
अधात् अधातां अधुः । स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेशः ।

स्यादोश्च ॥ २७५ ॥ स्यादासंज्ञकयोर्गुणो न भवति अनिटि
सिजाशिपोश्चात्मनेपदे परे इति गुणनिषेधः । ह्रस्वाच्चानिट् इति
सिचो लोपः । अधित अधिपातां अधिपत । अधिथाः अधिषायां अ-
धिद्वं । अधियि अधिष्वहि अधिष्महि । समस्थित समस्थिषां
समस्थिपत । इति जुहोत्यादिः ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत्
अदेविष्ठां अदेविषुः ।

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुचन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एभ्यः पर-
मसर्वधातुकमनिट् भवति वा । पूङ् प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोषातां
असोपत । असोष्ठाः असोषायाम् ।

नाम्यन्ताद्वातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ङः
॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्वातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ङो भवति ।
असोद्वं । असोपि असोष्वहि असोष्महि । असिविष्ट असविपाताम् ।
असविपत । दहि दिहि दुहि इत्यादिनानिट् ।

नहेर्ङः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति धुव्यन्ते च । अ-
नात्सीत् अनाद्वां अनात्सुः । अनात्सीः अनाद्वं अनाद्व । अनात्सं
अनात्स्व अनात्स्म । अनद्व अनत्सातां अनत्सत । अनद्वाः अन-
त्सायां अनद्वं । अनत्सि अनत्स्वहि अनत्स्महि । इति दिवादिः ।

स्तुस्तुधूञ्भ्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुस्तुधूञ्भ्य इडागमो भवति
परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्ठां अस्ताविषुः । धूञ्
कम्पने । अघावीत् । उदनुचन्धत्वादिकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषातां
आशिपत । आष्ट आशातां आशत । अचैषीत् अचैष्टां अचैषुः । अ-
चैष्ट अचेपातां अचेपन । इतिस्वादिः ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविन-
त्तिछिदिभिदिहृदिशदिसदिपदिस्कान्दिस्विदेर्दात्
॥ २८० ॥ एभ्यः षोडशम्यः परमसार्वधातुकमनिद् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानाम-
निटां धातूनां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे यिचि परे । तुद् व्यथने । अतौ-
सीत् अतौत्तां अतौत्सुः । अतुत् अतुत्सातां अतुत्सत । मृद्
राणत्यागे ।

ऋतोऽवृङ्गवृजः ॥ २८२ ॥ वृङ् वृज् वर्जितादेकस्वराद्धृतः
परमसार्वधातुकमनिद् भवति ।

ऋदन्तानां च ॥ २८३ ॥ ऋदन्तानां च गुणौ न भवति
अनिटि सिनाशिपोश्चात्मनेपदे परे । अमृत अमृपातां अमृपत । अमु-
चन् अमुचनां अमुचन् ।

सिजाशिपोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधायाः सि-
च्यानात्मने पदे परे आशिपि चानिटि गुणौ न भवति । अमुक्त
अमुक्तातां अमुक्षन् ।

सृशमृशकृशतृपिटृपिस्तृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ ए-
भ्यः सिञ्जा भवति अद्यतन्यां ।

सृशादीनां वा ॥ २८६ ॥ सृशादीनां स्वरात्परः अकारा-
गमो भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ सृश संस्पर्शने ॥ अम्प्राक्षीन्
अम्प्राष्टां अम्प्राक्षुः । अम्प्राक्षीत् अम्प्राक्षां अम्प्राक्षुः । सण इति
सण् । असृक्षन् । मृश आमर्शने ॥ अम्प्राक्षीत् अम्प्राष्टां अम्प्राक्षुः ।
अमार्क्षीत् अमार्ष्टां अमार्क्षुः । अमृक्षन् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अ-
क्राष्टां अक्राक्षुः । अक्राक्षीन् अक्राष्टां अक्राक्षुः । अकृक्षन् ॥ तृ-
पिटृप्योर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्तां अत्राप्युः । अ-
ताप्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अत्रपन् । दृष हर्षमोहनयोः । अद्रा-
प्सीत् अद्राष्टाम् अद्राप्युः । अद्राप्सीत् । अटपन् । अटपीत् ।

एतौ पुषादी । सृष्टृविगतौ । अस्ताप्सीत् । असाप्सीत् । असृप् ।
इति तुदादिः ।

इरनुबन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनुबन्धाद्वातोर्वा अण् भवति ।
कर्तर्यधतन्यां परस्मैपदे परे । अरुषत् अरुषतां अरुधन् । अरौत्सीत्
अरौद्वां अरौत्सुः । अरौत्सीः अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्म् ।
अरौत्स्म । अणभावपसे सिच् ।

राधिरुधिक्कधिक्षुधिवन्धिश्शुधिसिध्यतिबुध्यति-
युधिव्यधिसाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्यः परमसार्वधातुकम-
निद् भवति । इत्येनेन पूर्वोदाहरणेषु नेद् ।

युजिरुजिरञ्जिमुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिभ्रस्जि-
यजिमस्जिस्त्रजिनिजिबिजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ ए-
भ्यः परमसार्वधातुकमनिद् भवति । अमुक्त अमुक्तातां अमुक्षत । इ-
रनुबन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजतां अयुजन् । अणभावे । अयौत्सीत्
अयौक्तां अयौक्षुः । अयुक्त अयुक्तातां अयुक्षत । इति रुधादिः । तनु
वित्तारे । अतनीत् अतनिष्टां अतनिष्पुः । अतनिष्ट अतनिष्पातां
अतनिषत् । अमनिष्ट अमनिष्पातां अमनिषत् । अकार्षीत् अकार्षां
अकार्षुः । अकृत अकृपातां अकृपत् । इत्यादिः । इति तनादिः ।
अक्रैपीत् अक्रैष्टां अक्रैषुः । अक्रेष्ट अक्रेष्टातां अक्रेषत् । नञा निर्दि-
ष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

ऋष्टृष्टृवां सनीडा स्यादात्मने च सिजाशिपोः
संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सुदसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥
इति शङ्खिल्लेन ।

पुनरपि श्लोकः ।

ऋष्टृष्टृभ्योपि वा दीर्घो न परोक्षाशियोरिटः ।
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृद्ध् संमक्तौ । अवृत अवृपातां अवृ-
पन । अवरीष्ट अवरीपातां अवरीपन । अवरीष्ट अवरीपातां अवरी-
पन । ग्रहीद् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहेः परस्य
इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषु ।
अग्रहीष्ट अग्रहीपातां अग्रहीपन । इति श्रयादिः ।

श्रिटृसुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥
एभ्यश्चण् भवति कर्त्तर्यघतन्यां परन् ।

चण् परोक्षाच्चेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु
धातोर्द्विर्वचनं भवति । अन्यामस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादे-
लोपः । भज श्रिञ् सेमायां । अशिश्चिषत् । अदुद्ववत् अदुद्ववतां ।
अमुमुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अम्यासकवर्गस्य चवर्गो भ-
वति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इत्यम्यासो धातुवत् ॥ पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ स-
मानलोपवर्जितस्य लघ्वन्तस्यान्यामस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे
इति चणूपरे ।

दीर्घोऽलघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य
लघ्वन्तस्य अस्वरादेरम्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इति
चणूपरे । वारितस्य लोपः । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् ।
अममानलोपोपधाया इति किम् । असमामत् । लघ्वन्तस्य इति किम् ।
सिप क्षान्तौ । अनिशिषत् । क्षल शान्ते । अनिक्लत् ।

अलोपे समानस्य मन्वहृद्युनीनिचणूपरे ॥ २९६ ॥
समानम्यालोपे मनि लघुनि धात्वक्षरे अन्यामस्य मन्वत्कार्यं
भवति इति चणूपरे । कि मन्वत्कार्यं ।

सन्पवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अन्यामावर्णस्य इत्वं भवति सनि

परे । अपीपलत् अपीपलतां अपीपलन् । अलोपे समानस्येति किं ।
अदन्ताः कथं वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः ।

घातोश्च ॥ २९८ ॥ अनेकाक्षरस्य घातोरन्ते स्वरालोपो भवति इति परे । अचकथत् अचकथतां अचकथन् । एवं रच प्रयत्ने । व्यररचत् व्यररचतां व्यररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम् । पटुमाचष्टे पटुकरोति तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपद्यत् । वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोपः । रूप रूपक्रियायां । व्यरुरूपत् व्यरुरूपतां व्यरुरूपन् । लघुनि घात्वक्षरे इति किं । तर्ज भर्त्स सन्तर्जने । अततर्जत अततर्जतां अततर्जन्त । संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः स्याद्भ्रस्वः । अबभर्त्सत अबभर्त्सताम् अबभर्त्सन्त । वृड् वरणे । अवीवरत् अवीवरतां अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र च ।

न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ संयोगादयो ये स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये परे । अर्च पूजायां । आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन् । एवं अर्ह पूजायां । आर्निहत् ।

न शास्त्रदनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास्त्रदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् । दौकृतौकृत गतौ । अडुदौकृत अडुदौकृतां अडुदौकृन्त । अतुतौकृत । शासेरिति किं । आडः शासूङ् इच्छायां । आशीशसत् । भ्रान् भ्राप् दीप्तौ ।

**भापदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहे-
ठलुपां वा ॥ ३०२ ॥** एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इति चण्परे । भाप् व्यक्तायां वाचि । दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने । कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुम् छेदने ।

अविभ्रनन् । अविभ्रनन् । अविभ्रनन् । अविभ्रनन् । अवभ्रानन् ।
 अवभ्रानन् । अविभ्रशन् । अविभ्रशन् । अवभ्राशन् । अवभ्राशन् ।
 अविमपन् । अवमापन् । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अनी-
 जिवन् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमिमीलन् । अपिपीडत् ।
 अपीपिडन् । अचीकणन् । अचकाणन् । अचीवणन् । अववाणन् ।
 अचीमणन् । अवमाणन् । अमीमणन् । अममाणन् । अशिथ्रणन् ।
 अशध्राणन् । अनीहिठत् । अनीहेठत् । अल्लुपन् । अल्लुपन् ।
 चिनि स्मृत्यां । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिष्टपरो घोषः॥३०३॥ शिष्टः परो घोषोऽवशेष्यो भवति । शि-
 टो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटन् । लक्ष दर्शनाह्वनयोः । अल्लक्षन् । भक्ष अदने ।
 अवभक्षन् । कुट्ट अनृतभाषणे । अचूकुट्टत् । लड उपसेवायां । अली-
 लडत् । मिद्रि तिल स्नेहने । अमिमिन्दन् । अतितिलन् । ओलडि उत्सेपे ।
 अल्लण्डन् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्पन्दने । अनीनटत् ।
 बघ मंयमने । अचीवघन् । चुट छुट कुट छेदने । अचूचुट् । अचूछुट् ।
 अचूकुट् । पुट चुट अल्पीमात्रे । अपूपुट् । अचूचुट् । मुट चू-
 णेने । अमूमुट् । पट चन्ने । अनीपट् । छट्ट पट्ट संवरणे । अची-
 छट्टन् । अपीपट्टन् । क्षिप क्षान्तां । अचिक्षिपत् । नक् षक् नाशने ।
 अननक् । अद्रवक् । चक् चुक् व्ययने । अचचक् । अचुचुक् ।
 क्षठ शाने । अचिस्तलन् । चुट्ट संचोदने । अचूचुट्ट । गुडि सुनि-
 तमि पल रक्षणे । अजुगुण्डन् । अमुमुञ्जत् । अमनंमन् । अमनंसन् ।
 अमनंसन् । अपीपट् । तिष्ठ प्रतिष्ठायां । अनीनिल् । तुल उन्माने ।
 अतनुत् । मूट रोहणे । अमूमुल् । मान पूनायां । अमीमन् ।
 शिष्ट श्लेषणे । अशिष्टिपत् । क्षप मानवन्धे च । अनिष्टपत् । व्यय-
 सये । अवित्रयन् । चूर्ण संकोचने । अचुचूर्णन् । पून पूनायां ।
 अपुनन् । अर्क् ईड स्वने । आर्चिकन् । ऐडिडन् । शुट आलस्ये ।
 अशुशुट् । शुटि शोषणे । अशुशुट् । पचि वित्सारवचने । अपप-

चत् । तिज निशाने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूर्णयोः । अववर्धत् ।
 कुवि आच्छादने । अचुकुंभत् । लुवि तुवि अर्दने । अलुलुम्बत् ।
 अतुतुम्बत् । म्रस म्लक्ष रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत् । इल प्रे-
 रणे । ऐलिलत् । लुण्ठ स्तेये । अलुलुण्ठत् । छर्द वमने । अचछर्दत् ।
 गुडि वेष्टने । अजुगुण्डत् । गर्द अभिकाङ्क्षायां । अजगर्दत् । रष
 रोपणे । अरूरुपत् । मडि भूषायां हर्षे च । अममण्डत् । भ्रण
 दाने । अशिभ्रणत् । भडि कल्याणे । अबभण्डत् । तत्रि कुटुम्बधारणे ।
 अततञ्जत् । मत्रि गुप्तमापणे । अममञ्जत् । विद संवेदने । अवीवि-
 दत् । दंश दशने । अददंशत् । तूण रूपणे । अतूतुणत् । भ्रूण आ-
 शायां । अबुभ्रूणत् । शठ श्लाघायां । अशीशठत् । स्वप्न वितर्के ।
 असिस्वप्नत् । गूरी उद्यमे । अजूगुरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुङ्-
 त्सत् । कूट प्रमादे । अचूकूटत् । वञ्च प्रलभने । अववञ्चत् । मद
 तृप्तियोगे । अमीमदत् । दिवु परिकृजने । अदीदिवत् । कुस्म कुं-
 सयने । अचुकुस्मत् । चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने ।
 अचीकणत् । जसु ताडने । अजीजसत् । पष बन्धने । अपीपषत् ।
 अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट भेदने । अचीचटत् । अपुस्पुटत् ।
 घुपि शब्दे । अजूघुपत् । ल्यम शिल्पयोगे । अलीलसत् । भूष अल-
 ङ्कारे । अबुभुषत् । रक लक आस्वादने । अरीरकत् । अलीलकत् ।
 लिगे चित्रीकरणे । अल्लिलिङ्गत् । मुद संसर्गे । अमूमदत् । मुच प्र-
 मोचने । अमूमुचत् । म्रस कवलग्रहणे । अनिम्रसत् । पूरी आप्याय-
 ने । अपृपुर्त् । “ इतः परमदन्ताः ” । कथ वाक्यप्रबन्धने । अचकथत् ।
 गण संख्याने । अजगणत् । पट वट ग्रन्थे । अपपटत् । अववटत् ।
 रह त्यागे । अररहत् । पद गतौ । अपपटत् । कल गतौ संख्याने च ।
 अचकलत् । मह पूजायां । अममहत् । सृह ईप्सायां । अपसृहत् ।
 शूच पेष्टन्ये । अशुशूचत् । कुमार क्रीडायां । अचुकुमारत् । गोम् उ-
 पदेहे । अजुगोमत् । गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । मान पृथक्कर्मणि ।

अवभाजन् । स्नेन चौर्ये । अतिस्नेनन् । परस्मैभाषा । : आगर्वादात्मने-
पदी । पद गता । अपपदत अपपदेतां अपपदन्त । अपपदथाः अपपद्रेथां
अपपदध्वं । अपपदे अपपदावहि अपपदामहि । मृग अन्वेपणे । अम-
मृगत । कुह विस्मापने । अचुकुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत ।
अविवीरत । स्थूल परिवृहणे । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाच्ञायां । आर-
र्थन । संग्राम संयुद्धे । अससंग्रामत । गर्व माने । अनगर्वत । आत्मने-
भाषा । मूत्र प्रस्रवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपा-
रन् । अतितीरन् । चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत् । छिद्र कर्णभेदे ।
अचिछिद्रन् । अन्य दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधन् । दण्ड दण्डनिपातने ।
अददण्डन् । सुख दुःख तत्क्रिययोः । अमुमुखन् । अदुदुःखन् । रस
आस्वादनेह्नयोः । अररसन् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । व-
र्ण वर्णक्रियावित्सारगुणवचनेषु । अववर्णन् । पर्ण हरितभावे । अपप-
र्णन् । अय पापकरणे । आगिधन् । इति चुरादयः ।

मासभूत् । मासैधिष्ट । माम्नपाक्षीत् मासपाक्षां मासपाक्षुः । मा-
न्पाक्षीः माम्नपाक्षं मासपाक्ष । मासपाक्षं माम्नपाक्ष मासपाक्षम् ।
माम्नपक्त मासपक्षातां मासपक्षन् । मासपक्थाः मासपक्षायां मासप-
क्ष्यं । मासपक्षि माम्नपक्षहि माम्नपक्षमहि । माभूत् । मैधिष्ट । मा-
पाक्षीन् । मापक्त । इति अघननी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीने काले परोक्षा विभक्तिर्भवति ।
अःणां परः परोक्षं । सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । चण् परोक्षा-
चैकीयतमन्त्रन्तेषु द्विवचने सति ॥

भवतेरः ॥ ३०५ ॥ भवतेरम्यासस्य अकारो भवति परोक्षायां ।
आगमादेशपोरागमो विविर्वल्लान् । गुणो न भवति । बभूव बभूवतुः
बभूवुः । इडागमो सार्धानुस्वादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादाविडागमः ।
बभूविष बभूवधुः बभूव । बभूव बभूविष बभूविम ।

नाभ्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जना-
नाभ्यादेर्गुरुमतो धातोरेकस्वरादाम् भवति परोक्षायां ।

आमः कृजनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृजनुप्रयु-
ज्यते परोक्षायां । द्विर्वचनं ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ ३०८ ॥ अभ्यास ऋवर्णस्याकारो भवति ।
सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति प-
रोक्षायामात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चकिरे ।

कृजोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुटः कृजः परोक्षायां थलि चा-
निद् भवति । एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृ-
वहे एधाञ्चकृमहे ।

असुभुवौ च परस्मै ॥ ३११ ॥ आमन्तस्यासुभुवावप्यनुप्रज्यते
परस्मैपदे परे । परस्मैपदं चातिदिश्यते । एधामास एधामासतुः एधामासु ।
एधामासिथ धामासथुः एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम । एधा-
बभूव एधाबभूवतुः एधाबभूवुः । अस्त्योपधायामित्यादिना दीर्घः । पपाच ।

परोक्षायां च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति परो-
क्षायां परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयोः परतः ।

अस्त्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥
अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्यास्य एत्वं भवत्यभ्यासलोपश्च
परोक्षायामगुणे । पेचतुः पेचुः ।

श्लोकः ।

नित्यात्वतां स्वरान्तानां सृजिदृशोश्च वेद् थलि ।

ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेदृव्येढां नित्यमिद् थलि ॥

इत्येपामिद् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्य-
गतस्य अस्य एत्वं भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे । पेचिथ पपचथ
पेचयुः पेच ।

अट्युत्तमे वा ॥३१५॥ उपधाया अस्य दीर्घो भवति अन्त्या-
नां नामिनां च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽपि परे । पपाच
पपच ।

सृष्टृभृसृष्टृयुव एव परोक्षायाम् ॥३१६॥ एषामेव न इट्
भवति परोक्षायामन्येषां भवत्येव । इति स्वादिनियमादिद् । पेचिव ।
पेचिम । पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिपे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे
पेचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षणम् कि । स्वस्य स्व-
सदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि क-
चित् । राध् साध् संसिद्धौ ।

राधो हिंसयाम् ॥३१७॥ हिंसार्यस्य राधेः एत्वं भवति अम्या-
सलोपश्च परोक्षायामगुणे ॥ अपरराध अपरेषतुः अपरेधुः । इत्यादि ।
हिंसायामिति कि । आरराध आरराधतुः । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लासीनां वा ॥ ३१८ ॥ एषां वा
एत्वं भवति अम्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । राज
रेजतुः राजतुः रेजुः राजुः । रेजिथ रराजिथ । “ थलि च सेटि वा
एत्वमम्यासलोपश्च ” । रेजथुः रराजथुः रेज रराज । रराज रेजिव
रराजिव रेजिम रराजिम । रेजे रराने रेजाते रराजाते रेजिरे रराजिरे ।
रेजिपे रराजिपे रेजाथे ररानाथे रेजिद् रराजिद् । रेजे रराजे रेजिवहे
रराजिवहे रेजिमहे रराजिमहे । भ्रासद् भ्राजृद् म्यासलृद् दीप्तौ । भ्रे-
जे बभ्राजे । भ्रेसे बभ्रासे । म्लेमे वम्लामे । कासृ भासृ दीप्तौ । चका-
से चकासाते चकासिरे । चकामिपे चकासाथे चकासिध्वे । चकासे
चकामिवहे चकामिमहे । एवं वभामे वभासाते वभासिरे । एकव्य-
ञ्जनमध्यगतस्येति कि । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः । ननन्दिथ ननन्दथुः
ननन्द । ननन्द ननन्दिथ ननन्दिथुः ।

परोक्षायामिन्धिग्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥
॥ ३१९ ॥ इन्धिग्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामनुपङ्गलोपो भवति

क्षायामगुणे । इत्यनेनानुपङ्गलोपः । इन्वि दीप्तौ । समीधे समीधा-
ते समीधिरे ।

तृफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥ ३२० ॥
एषामुपधाया अस्य एत्वं भवति अम्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे ।
सेद् थलि च । तृ ह्रवनतरणयोः । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षायाम-
गुणे । तेरतुः तेरुः । तेरिय तेरथुः तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम ।
फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतुः फेलुः । भजश्रीङ् सेवायां । बभान
भेजतुः भेजुः । त्रपुष् लज्जायां । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ सं-
दभे । शश्रन्थ श्रेथतुः श्रेथुः । निरनुपङ्गैः तृप्रभृतिभिः साहचर्या-
दम्यासलोपः । अकारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिय । जग्रन्थ ।
ग्रेथतुः ग्रेथुः । जग्रन्थिय । दम्भू दम्भे । ददम्भ देभतुः देभुः । ददम्भिय ।
अन्यत्रानुपङ्गलोप इति कि । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः । ननन्दिथ
सन्नसे । वध्रंसे । दध्वंसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां
ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति परोक्षा-
यां गुण्यर्थोयं योगः । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावयीत्यादिना
सम्प्रसारणं । जगृहतुः जगृहुः । जग्रहिथ ।

आकारादद् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याद् और्भवति ।
सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ घातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे न
परे । ज्या व्योहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असंयोगात्पूर्वस्थानेकाक्षरस्य इवर्णस्य
यो भवति । इति इवर्णस्य यकारः । जिज्यतुः जिज्युः ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ घातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । नि-
ज्यिथ निज्यथुः निज्य । निज्यौ निज्यिव निज्यिम । वेज तन्तु-
सन्ताने ।

वेजश्च वयिः ॥ ३२७ ॥ वेजो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् ।
तत्र संप्रसारणं भवति । उवाय ऊयतुः ऊयुः । उवायिथ ऊय-
युः ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्ताना-
माकारो विकरणे इत्याकारादेशः ।

न वाद्ध्योरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाद्ध्योरगुणे च गुणिनि सं-
प्रसारणं न भवति परोक्षायां । ववौ वक्तुः ववुः । वविय ववाथ
ववयुः वव । ववौ वविव वविम । व्यथ ताडने । विव्याथ वि-
विथतुः विविथुः । विव्यविथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊ-
शतुः ऊशुः । उवाशिय उवष्ट । व्यच व्यानीकरणे । विव्याच
विविथतुः विविथुः । विव्यविथ । प्रच्छ शीप्तायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीनां
संप्रसारणं भवति परोक्षायां । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । पप्र-
च्छिथ पप्रष्ट । ओत्रश्च छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चः । वव्र-
श्चिथ । द्वर्णनवर्गन्तु दन्त्या इतिन्यायात् सकारस्य दकारः । भ्रज-
पाके । बभ्रज बभ्रजतुः बभ्रजुः । बभ्रजिथ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते
च इति सकारलोपः । भृजादीनां प इति पत्वं । बभ्रष्ट । स्वपि वचि
यनादीनां यण् परोक्षाशीप्सु । इति संप्रसारणं भवति । निष्वप् शये ।
सुप्वाप सुपुपतुः सुपुपुः । सुप्वापिय सुप्वाप्य सुपुपयुः सुपुप । सुप्वाप
सुप्वाप सुपुपिव सुपुपिम । वच परिभाषणे । उवाच उचतुः ऊचुः ।
उवचथ ।

श्लोकः ।

यजो वजो वदर्थैव वेज्ज्येर्वा हयतिस्तथा ।

वदस्ता भयतिर्येव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यज देवपूनासंगतिकरणदोनेषु । इयान ईनतुः ईजुः ।
निथ । भ्रजादीनां पः । इति पत्वं । इयष्ट । ईनयुः ईन ।
इयन ईनिव ईनिम । ईने ईनाने ईनिरे । ईनिने ईनाथे ई

ईजे ईजिवहे ईजिमहे । इवप् बीज सन्ताने । उवाप उपतुः
उपुः । उपिथ उवपथ उपथुः उप । उपे उपाते उपिरे । वहि
प्रापणे । उवाह उहतुः उहुः । उवहिय । सहिवहो रोदवर्णत्येति
ओत्वं । उवोढ । उहे उहाते उहिरे ।

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥३३०॥ व्ययतेराकारो न भव-
ति परोक्षायां गुणिनि । विनाय विव्यतुः विव्युः । विव्यायिथ विव्येथ
विव्यथुः विव्य । विनाय विवय विव्यिव विव्यिम । विव्ये विव्याते ।
विव्यिरे । न्हेन्-स्पर्धायां वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्यतेरन्यस्तमात्रस्य च संप्र-
सारणं भवति । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहुविथ जुहोथ । जुहुवे जु-
हुवाते जुहुविरे । वद व्यकायां वाचि । उवाद उदतुः उदुः ।
उवादिय । उदे उदाते उदिरे । वस निवासे । उवास उपतुः उप ।
उवासिय उवस्य । उपे उपाते उपिरे । दुभोधि गतिवृद्धयोः ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतेर्वा संप्रसारणं भवति परोक्षायां
चेक्रीयते च । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशुविथ शुशोथ शुशुथुः
शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते
शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियनुः शिश्वियुः । शिश्वायिथ शिश्वेथ
शिश्वियथुः शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्विये शिश्वियाते
शिश्वियिरे । इति म्वादिः ॥

वा परोक्षायाम् ॥३३३॥ अदेर्घस्त आदेशो भवति वा ५-
रोक्षायां । जवाम । गमहनेत्यादिना उपचालोपो भवत्यगुणे । जस्तुः
जलुः । जवासिय जवस्य जस्तुः जक्ष । जवास जरम जस्तिव जस्तिम ।
यस्लभावे ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥३३४॥ अम्पासस्यादेशस्य दीर्घो भवति
परोक्षायां सर्वत्र । आद आदतुः आदुः । आदिय आत्य आदथुः
आद । आद आद्व आद्व । शीद् स्वप्ने । शिद्ये शिद्याते शिदियरे ।

शिदिये । उवाच ऊचतुः ऊचुः । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उप दाहे ।
विद ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम्
भवति परोक्षायां । उषाश्चकार उषाश्चक्रतुः उषाश्चक्रुः ।

आमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति ।
विदाश्चकार विदाश्चक्रतुः विदाश्चक्रुः । जागराश्चकार जागराश्चक्रतुः
जागराश्चक्रुः । आमभावे अम्यासस्यासवर्णे इत्युवादेशः । उवोष
ऊपतुः ऊपुः । विवेद विविदतुः विविदुः । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षाया-
मगुणे परे । जजागरतुः जजागरुः । इत्यद्रादिः ॥

भीद्भीमृहुवां तिबच्च ॥ ३३८ ॥ एषां वा आम् भवति
परोक्षायां स च तिबद्भवति । इति तिबद्भावाद्भिर्वचनं । जुहुवाश्चकार
जुहुवाश्चक्रतुः जुहुवाश्चक्रुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुह्विथ जुहोय
जुहुवथुः जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविथ जुहुविम । जिभी भये ।
बिभयाश्चकार बिभयाश्चक्रतुः बिभयाश्चक्रुः । बिभाय बिभ्यतु बिभ्युः ।
बिभयिथ बिभेय । द्वी लज्जायां । जिह्याश्चकार जिह्याश्चक्रतुः जिह्र-
याश्चक्रुः । जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः । बिभराश्चकार बिभराश्चक्रतुः
बिभराश्चक्रुः । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः ।
दधिथ दधाथ । दधे दधाते दधिरे । दधिपे दधाथे दधिन्वे । दधे दधिबहे
दधिमहे । इति जुहोत्यादिः । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । सुपुवे सुपु-
याते सुपुविरे । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिय ननद्ध नेहनुः नेह । न-
नाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादिः । सुपाव मु-
पुवतुः सुपुवुः । सुपविथ । सुपोय ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अम्यासस्य अकारस्य दीर्घो
भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्रोनेश्च ॥ ३४० ॥ अश्रोनेस्तस्मादीर्घाभूतादम्यामाका-
१४

रात्परः परादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते
आनशिरे । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमू-
र्त्तिभावेषु ।

ऋच्छरुतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोर्गुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ त-
स्मादीर्घाभूतादभ्यासस्याकारात्परः परादौ नकारागमो भवति धातो-
न्तः संयोगश्चेत्परोक्षायां । आनर्छे आनर्छतुः आनर्छुः । अञ्ज व्यक्ति-
मर्पणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ आनङ्ग्य
आनञ्जथु आनञ्ज । आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम । तस्मादिनि
कि । आछि आयामे । आञ्छ आञ्छतुः आञ्छुः । अयमस्यादे स-
र्वत्र इति न कृसो दीर्घः । अन्तश्चेत्संयोग इति कि । आट आटु ।
ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्मादीर्घाभूतादभ्यासाकारात्परः प-
रादौ नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधावे
आनृधिरे ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिक्वा
य चिक्वतुः चिक्वुः । चिक्वे । चिक्वाय चिक्वतुः चिक्वुः । चिक्वे
चिक्वाते चिक्विरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृन्
प्राणत्यागे ।

आशीरयतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृन् आत्मनेपदी भवति
चकारादनि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्पृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेङ् भवति । ममर्थे
मम्रयुः मम्र । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । मुमुचे मुमुचाने मुमुचिरे ।
इति तुदादिः ॥ रुरोध रुरुधतुः रुरुमुने रुरुमुजाते । युयोज । युयुने । ईनि ।
रुधादिः । ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाने तेनिरे । मेने मेनाने मेनिरे ।
चकार चनतुः । चके चकाते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृ
ब् आदौ सुट् भवति भूषणेऽप्ये द्विर्वचने ।

शिङ्परोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अम्यासस्य शिङ् परोऽघोषोऽ
वशेष्यो भवति शिङ्गे लोप इत्यर्ग । सचम्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्वातो ऋतो गुणो
भवति परोक्षायामगुणे । सचम्करतु सचस्करु । सचम्करिथ सचम्कर
धु सचम्कर । परिचम्कार परिचस्करतु । उपचम्कार उपचस्करतु
उपचम्करु । उपचम्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचम्करि
पे उपचम्कराये उपचम्करिष्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचम्क
रिमहे । इति तनादि । चिन्नाय चिन्त्रियतु चिन्त्रियु । चिन्त्रियिथ
चिन्त्रियु । चिन्त्रिये चिन्त्रियाते चिन्त्रियिरे । वने वनाते वनिरे ।

सृष्टृभृस्तुदुस्रुवण्व परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एभ्यो धातु
भ्य परो नेट् भवति एव परोक्षायाम् । जग्राह जगृहतु जगृहु । ज
गृहे । इति न्यादि ।

चकासूकासूप्रत्ययान्नेभ्य आम् परोक्षायाम् ३५१
एभ्य आम् भवति परोक्षायाम् च । चकासू दीप्तौ । चकासाश्चकार
चकामाश्चनतु । चकासाश्चने चकासाश्चनते चकामाश्चनिरे । कासू
भासू दीप्तौ । कासाश्चने । चोरयाश्चकार । चोरयाश्चने । पालयामास
पालयामासतु । पालयाश्चकार पालयाश्चनतु । पालयाश्चने । एव पा
लयाश्चने पालयाश्चनते पालयाश्चनिरे । तन्त्रयाश्चने । वारयाश्चकार ।
वारयाश्चने ।

दयायासश्च ॥ ३५२ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षायाम् । दय
दानगतिहिंसादानेषु । दयाश्चने । अयाश्चने । आसाश्चने । इति
परोक्षा समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीः भवस्तन्यः ॥ ३५३ ॥
भविष्यति वाते भविष्यन्त्याशी भवस्तन्यो भवन्ति ।

न्यामीष्ट व्यासीयास्तां व्यासीरन् । चिन् चयने । चीयान् । चेपीष्ट ।
वेञ् तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयान् ऊयास्तां ऊयासुः । वासीष्ट
वामीयास्तां वासीरन् । ज्या वयोहानौ । फराजीयात् । व्यघ ताडने ।
विध्यान् । अद्यान् । अद्यन् व्यासौ । अशिपीष्ट अशिपीयास्तां अशि-
पीरन् । ब्रूङ् व्यक्तायां वाचि ।

॥ ब्रुवो वचिः ॥ ३५६ ॥ ब्रुवो वचिर्भवत्यसार्वधातुकविषये । उ-
च्यान् । वक्षीष्ट । इत्यादि । अच्यान् । शयिपीष्ट । ह्यान् । हासीष्ट ।

आशिष्येकारः ॥ ३५७ ॥ दामाद्रीनामेकारो भवत्याशिष्य-
गुणे । विधेयान् । विधामीष्ट विधासीयास्तां विधासीरन् । उभयपदी ।
धेयान् । देयान् । मेयान् । गेयान् । पेयान् । स्थेयान् । स्थेयास्तां ।
अवमेयान् अवसेयास्तां । हेयान् । अगुण इति कि । धासीष्ट धासी-
यास्तां ॥ दासीष्ट । दीव्यान् । सविपीष्ट । विकल्पेन । सोपीष्ट सोपी-
याम्नां । नद्यात् । नत्सीष्ट । युञ् अभिषवे । मूयान् । अभिमूयान् ।
अभिपीष्ट । “वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम्” ॥ ज्या वयो
हानौ । ज्येयान् । ज्यायान् । ग्ले गात्रविनामे । म्लेयात् म्लयात् । ग्ले
हर्षस्तये । ग्लेयान् ग्लयात् । रोधि गतिवृद्धोः । निधीयान् । निधेपीष्ट ।
इत्यादि । नुद्यात् । शङ्ख शानने । शत्सीष्ट । भृपीष्ट । मुच्यात् । मुक्षीष्ट ।
रच्यान् रुत्मीष्ट । भुज्यान् । भुत्सीष्ट । युज्यान् । युक्षीष्ट । तन्यान्
तनिपीष्ट । मनिपीष्ट । विक्रीयात् । विक्रीपीष्ट । गृह्यान् । ग्रहीपीष्ट ।
चोर्यात् । चोरयिपीष्ट । चोरयिपीयाम्नां । पाल्यान् । पाल् शल पनु पथे
च गनौ । पाल् रस्तणे च । उभयपदी । पात्रयिपीष्ट । अर्च पूनायां ।
अर्च्यान् अर्चाम्नां अर्च्यासुः । अर्चयिपीष्ट अर्चयिपीयास्तां । तन्त्रयिपी-
ष्ट । वार्यान् । वारयिपीष्ट । इत्यादीः समाप्ता ॥ भविष्यति भविष्यन्ती-
त्यादिना भविष्यद्भवे भविष्यन्ती भविष्यति, भविष्यति, भविष्य-
तः भविष्यन्ति । भविष्यामि भविष्यसि भविष्यतः भविष्यामि भवि-
ष्यामः भविष्यामः । भविष्यन्ते भविष्यन्ते भविष्यन्ते । भविष्यन्ते ए-

धिष्ये णधिष्यध्वे । णधिष्ये णधिष्यावहे णधिष्यामहे । पश्यति
पश्यते । नन्दिष्यते । संसिष्यते । अंसिष्यते । ध्वंसिष्यते । एवं श-
ङ्किष्यते । वङ्किष्यते । वन्दिष्यते । वेञ् संवरणे । वास्यति । वास्यते ।
अत्स्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते ।
दास्यति । दास्यते । देविष्यति । सेविष्यते । नत्स्यति । नत्स्यते ।
सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते । चेप्यति । चेप्यते । तोत्स्यति ।

हृदन्तात्स्ये ॥ ३६८ ॥ हनः ऋदन्ताच्च इडागमो भवति
स्पकारे परे । हनिष्यति । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यते ।
भोक्ष्यते । योक्ष्यते । तनिष्यते । मनिष्यति । मनिष्यते । करिष्यति ।
करिष्यते । क्रेष्यति । वरिष्यति वरिष्यते । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते ।
चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । तन्त्रयिष्यते । वारयिष्यते । एवं ज्ञातव्यं ।
इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूतकरणवत्यश्चेत्यतीते काले क्रिया-
तिपत्तिः । क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्तिः । अभविष्यत्
अभविष्यतां अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत । अ-
भविष्यं अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत् ऐधिष्येतां ऐधिष्यन्त ।
ऐधिष्यथाः ऐधिष्येयां ऐधिष्यध्वं । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्याम-
हि । अपश्यत् अपश्यतां अपश्यन् । अनन्दिष्यत् । अंसिष्यत् ।
अत्रंसिष्यत् । अध्वंसिष्यत् । अव्यास्यत् । अव्यास्यत । आत्स्यत् ।
अशायिष्यत् । अवक्ष्यत् अवक्ष्यतं । अहोत्स्यत् । अहास्यत् । अधास्यत् ।
अधास्यत । अदेविष्यत् असविष्यन् । विकल्पेन । असोष्यत् असोष्ये-
तां असोष्यन्त । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यन् । वि-
कल्पेन । आक्ष्यन् आक्ष्येतां आक्ष्यन्त । अचेप्यत् । अचेप्यत । अतो-
त्स्यन् । अमरिष्यम् । अमोक्षत् । अमोक्षत । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यन् ।
अयोक्ष्यन् । अयोक्ष्यत । अतनिष्यन् । अमनिष्यन् । अकरिष्यन् ।
अवरिष्यन् । अवरीष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचो-
रयिष्यन् । अचोरयिष्यत । अचोरयिष्येतां । अनन्त्रयिष्यत । अ-

वारयिष्यन् । अवारयिष्यन् । पल रक्षणे । उम । अपालयिष्यन् ।
अपालयिष्यन् । अर्च पूजायां । उम । अर्चयिष्यत् अर्चयिष्यत अर्च-
यिष्येनां अर्चयिष्यन् एवं सर्वमगवन्तव्यम् । इति क्रियातिपत्तिः ।

अथाद्यतन्याः कचिद्विशेष उच्यते ।

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥३६९॥ पद्धातोरिज्भ-
वति कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इचः परमलोपो भवति उदपादि-
उदपत्मानां उदपत्सन् । उदपत्त्याः उदपत्सायां उदपद्भ्यं । उदपत्सि
उदपत्सहि उदपत्स्महि । समपादि ।

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिष्यो वा ॥३६१॥ एभ्यो
वा इज् भवति कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दी-
प्तौ । अदीपि अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिवध्योरुपधाभूतस्य दीर्घस्य
इस्यो भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । अवधि
अवधिष्ट । बुध अवबोधने । अबोधि । अबुद्ध । हचतुर्यान्तस्य धा-
तोस्तृतीयादेरादिचतुर्यत्वमकृतवत् । अभुत्सत् अभुत्सानाम् अभुत्मत ।
पूरी आप्यायने । अपूरि । अपूरिष्ट । तायृ सन्नानपालनयोः ।
म्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अतायि अतायिष्ट । अप्यायि अप्या-
यिष्ट । इति विशेषः । भावकर्मणोरद्यतन्यादयः प्रदर्श्यन्ते ।

भावकर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ सर्वम्पाद्धानोरिज्भवति भावकर्म-
णोर्विहिते अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । अभावि । कर्म-
णि अन्वभावि । ऐधि । अपात्रि । अनन्दि । अस्तम्भि । अभ्रंसि । अञ्चमि ।

अधिरिच्यदन्तानाम् ॥३६४॥ आदन्तानां चातूनामा-
यिर्भवतीति परे ॥ अरायि । अग्यायि । अपायि । अरायि अदायि ।
रैल हर्षाये । अग्यायि । अग्रायिनामे । अग्यायि । अगायि ।

अमायि । अस्थायि । अवासायि । अघासि । अशायि । अवाचि
अहावि । अहायि । अदायि । अमारि । अदेवि । असावि । अनाहि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीना-
मडन्तरोपि ॥ ३६५ ॥ उपसर्गस्यनिमित्तात्परेषां माडन्तरोपि
पत्वमापद्यते । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥ अम्यपावि । आशी । अचायि ।
अनोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि । अभोजि । अयोजि ।
अतानि । अमानि । अकारि । अग्रायि । अवारि । अग्राहि । अचौरि ।
अपालि । अतन्त्रि । अमन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी समाप्ता ॥
बभूवे देवदत्तेन । एषाञ्चक्रे ॥ पेचे । इत्यादि ॥ इति परोक्षा ॥ भविना देव
दत्तेन । एषिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशीः । भविषीष्ट
देवदत्तेन । एषिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यते देवदत्तेन । एषि-
प्यते । पक्ष्यते । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्तिः । अभविष्यत देवदत्तेन ।
ऐषिष्यत । अपक्ष्यत इत्यादि ॥

स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहन-
ग्रहदृशामिडिज्वढा ॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशीःश्व-
स्तनीषु परतः स्वरहनग्रहदृशामिद् इज्वद्भवति वा ॥ अन्वमावि अन्वमा-
विपातां अन्वमाविपत । अन्वमाविष्ठा । अन्वमाविषायां अन्वमाविष्टुं ॥
अन्वमाविपि अन्वमाविष्वहि अन्वमाविष्महि । अन्वमवि अन्वम-
विषानां अन्वमविषत । असाविषातां असाविषत । असोपातां अमो-
पत । असविषानां । अमविषत ।

अहस्य हन्तेर्धिरनिचोः ॥ ३६७ ॥ हन्तेर्हस्य विभ्रवति इनि-
चोः परतः । अघानि अघानिषातां अघानिषत ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ ३६८ ॥ आम्प्यां परममार्वाधनुज-
मनिद् भवति । अहसातां अहसत

आत्मनेपदे वा ॥ ३६९ ॥ अद्यतन्यामात्मनेपदे परे हन्तेर्-
धिरादेशो वा भवति । अवधि अवधिषानां अवधिषत ।

नेज्वदिटः ॥ ३७० ॥ इज्वदित्ये दीर्घो न भवति । अग्राहिपातां
अग्राहिपन । अग्रहीपातां अग्रहीपत । अदर्शि अदर्शिपातां अदर्शिपत ।
अदृक्षातां अदृक्षन । अदृष्टाः अदृक्षायां अदृद्बुद्धं ॥ श्वस्तनिः । भाविता
भविता । साविता सविता । सोता । घानिता । हन्ता । ग्राहिता । ग्रहीता ।
दर्शिना । दृष्टा ॥ आशिः । भाविपीष्ट । भविपीष्ट । साविपीष्ट । सवि-
पीष्ट । सोपीष्ट ॥

हन्तेर्वधिराशिपि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति
आशिपि च परे । वाविपीष्ट वधिपीष्ट । ग्राहिपीष्ट । ग्रहीपीष्ट । दर्शि-
पीष्ट । दृशीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यते भविष्यते । साविष्यते सवि-
ष्यते । चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रही-
ष्यते । दर्शिष्यते दृश्यते ॥ क्रियातिपत्त्यां । अभाविष्यत अमविष्यत ।
भसाविष्यत असविष्यत असोष्यत । अचायिष्यत अचयिष्यत । अघा-
निष्यत । अहनिष्यत । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अदर्शिष्यत अदृक्षत ।
[त्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिज्जिङ्घ्र्यः सन् ॥ ३७२ ॥ गुप् तिन् कित् एभ्यः परः
मन् भानि स्थायं ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादेः सनि परे नेद् भवति ।

स्मिदपूङ्गुरञ्जवश्चकृगृहघृष्टच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां
धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिडादिनियमामावान् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति
अनिटि मनि परे । द्विवचनमभ्यासार्थं च कार्यं ।

ते धातवः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः धातुमं-
शा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्तादानोः पूर्ववत्पदं भव-

ति ॥ गुप् गोपनकुत्सन्योः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जु-
गुप्सेत जुगुप्सतां अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥ ३७८ ॥ धातोस्त्व लोपो भवत्यनपि प्रत्यये
परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिर्षीष्ट ।
जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाश्च । तितिक्षने ॥
किन् निवासे रोगापनयने च । विचिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ।
स्वरादेर्द्वितीयस्येति सन् एव द्विर्वचनार्थं । तेन प्रतीपिषति ।

मान्यधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥
मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो
भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते ।
दान खण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसने ।

श्लोकः ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥

संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥

जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानो विधीयते ॥

निशानेर्धे तथाशानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ३८० ॥

तुमन्तादिच्छतिना सह एककर्तृकाद्वातोः परः सन् वा भवति ।

उवर्णान्ताच्च ॥ ३८१ ॥ उवर्णान्ताद्वातोर्नेद् भवति सति
परे । भवितुमिच्छति । धुभूषति । एदिधिषते । पिपसति
पिपसने । निनन्दिषति । मिश्रमिषते । विश्रंशिषने । दिध्वमिषते
विश्रासति । वित्रासने । विव्यासति । विव्यासते ।

जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३८२ ॥ जयतेर्गिर्भवति सन्परो
क्षयोः परतः ।

स्वरान्तानां सनि ॥ ३८३ ॥ स्वरान्तानां धातूनां दीर्घो
भवति सनि परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्तानां धातूना-
मन्यं मनि गुणो न भवति । विजिगीषते । परोक्षाय । जिगाय जिग्यतुः
जिग्युः । विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे ॥ विजीषति । निजीषति ।
जुषति । अर्दीस्त्वमनघनन्योः ।

वसनिघसेः सात् ॥ ३८५ ॥ आभ्यां परममार्तधातुक-
मनिद् भवति ।

मस्य मे सार्वधातुके नः ॥ ३८६ ॥ मस्य तकारो भवति
असार्वधातुके मकारे परे । जिघत्सति । वस निवासे । विवत्सति ।
जिशयिषते । विवत्सति । विवत्सने । जुह्वति जिहासने ।

मनि मिमीमादारभलभञ्जकपतपदामिस्र स्वर-
म् ॥ ३८७ ॥ मिनादीनां म्यरस्य इमादेशो भवति अभ्यासलोपश्च
मनि परे । दुमिन् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सने ॥
मीद् श्लेष्णे । मातुमिच्छति । मित्सने । मा इति मेद् मादोरपि
ग्रहणं । मातुमिच्छति मित्सने । भिम्सति भिम्सने । दित्सति दित्स-
ने । ग्म रामस्ये । आरिप्सने । दुलभद् प्राप्नोति । आलिप्सते । शक्नु
शक्नोति । शक्नुमिच्छति शित्सति । पल शल पलु गतौ । पित्सति । पद
गतौ । पिम्सने ।

इवन्नर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरजपिसनिननिपनि-
दरिद्रां वा ॥ ३८८ ॥ एषा वा इद् भवति सनि परे । देमिनुमि-
च्छति मन् दिर्दोषति ॥ ऋव वृद्धौ । औद्धतुमिच्छति सन् औद्-
मिषति । भ्रस्ज पात्रे ॥ विभ्रजिषति । विभ्रसति । दम्भु दम्भे ।
दित्मिषति । भन धिद् सेवायां । शिध्रयिषति । शिध्रीषति । यु मिध्रणे ।

अवर्णस्य ज्ञान्नस्यापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८९ ॥
ज्ञान्नस्यापवर्गस्यापवर्णस्य इत्वं भवत्यवर्णे परे सति । गिय-
तिषति । युत्सति । जु इति मौप्रोऽयं धातुः । जिनाययिषति ॥
कुशब्दे । रिगयिषति । जिगययिषति । जुनाति पश्चित्तमन्यः

चे । धातोश्च हेनाविन् । पिपावयिपति ऽपिपविपति । विभावयिपति ।
विभविपति । रुणुञ् आच्छादने । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णनविष-
नि ॥ विभरिपति । क्षपि । निक्षपयिपति क्षीप्सति । पणु दाने ॥

स्तौतीनिन्नयोरेव सनि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पः
स्तौतीनिन्नयोरेव सनि पत्वभूते सनि परे । इति नियमान्न पत्वम् ।
निसनिपनि सिमानि ॥ दरिद्रा दुर्गनौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो
भवत्यन्तावधतुके सनि परे ॥ दिदरिद्रिपति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छोः शठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यस्य
संयं शुद्ध इत्येनौ भवतः कौ धुत्यगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे ।
दृष्टपति ।

ऋधिज्ञपोरीरीतौ ॥ ३९३ ॥ ऋधिज्ञपोरीरीतौ भवतोऽ-
यामयोपध्वं सनि परे । क्षीप्सति । ईर्त्सति ।

भृजादीनां पः ॥ ३९४ ॥ भृजादीनां धातूनामन्तः पो भ-
नि धुत्यन्ते च । इति जकारम्य पकारः । विभृस्तति ।

दम्भेस्सनि ॥ ३९५ ॥ दम्भेरुपङ्गो लोपो भवत्यनिटि सनि परे
तृतीयादेश्चङधमान्तस्येत्यादिना घत्वं ॥

दम्भेरिच्च ॥ ३९६ ॥ दम्भे स्वरस्य इत् ईच्च भवति अम्या
सलोपश्च सनि परे । धिप्सति । धीप्सति । शिथ्रीपति । युधूपति ।

उरोष्ट्योपधस्य च ॥ ३९७ ॥ उरोष्ट्योपधस्य ऋदन्तस्य उ-
भवति अगुणे प्रत्यये परे । नामिनोर्वोरकुर्च्छुर्व्यञ्जने इत्सुपधाया दीर्घो
भवति । युभूपति ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया
दीर्घो भवति कौ धुत्यगुणे प्रत्यये परे ।

वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्धेदां धुटि पञ्चमोऽच्चातः
॥ ३९९ ॥ वननेन्ननोत्यादेः प्रतिपिद्धेदां च धातूनां पञ्चमो लोप्यो

भवति आतश्च अद्भवति यथासंभवकौ धुट्यगुणे पञ्चमे प्रत्यये परतः
अनद्यतने धुटि परे । धुटि खनिसनिजनां पञ्चमस्याकार इति नकार-
स्थाने आकारादेशः । पणु दाने । सिपासति । पिपतिपति । पिपत्स-
ति । पतितुमिच्छति ।

तनोतेरनिटि वा ॥ ४०० ॥ तनोतेरुपधायां दीर्घो भवति
अनिटि सनि परे । तितांसति । तितंसति । तितनिपति । दरिद्राते
रसार्वधातुक इत्यन्तलोपे प्राप्ते ।

अनिटि सनि ॥ ४०१ ॥ अनिटि सनि परे दरिद्रातेरन्त्य-
स्य लोपो न । दरिद्रासति । दरिद्रिपति ।

* स्तौतीनन्तयोरेव पणि ॥ ४०२ ॥ निमित्तात्परः प्रत्यय-
विकारागमस्यः स्तौतीनन्तयोरेव सः पमापद्यते पत्वभूते सनि परे ।
तुष्टपति । सिपेवयिपति । इति नियमात् सुष्टूयति । निनत्सति । निनत्स-
ते । " सिङ् पूङ् इङ् वङ् शङ् कृङ् घृङ् प्रञ्जं सनि " सिङ् ईपद्धमने । मिम्-
यिपते । पूङ् पिपयिपते ।

पूजस्तु न स्यात् ॥ ३४३ ॥ पूज् धातोः पर इदं न स्यात् । पूज्
पवने । पवितुमिच्छति पुष्टपति । ऋ अरिरिपति । ऋञ् अञ्जि
निपति । अश् अशिदिपति । चिहिरिपति । गृ निगर्णे निग-
रिपति । निगलिपति । हृन् अनादरे । दिदरिपति । धृन् अनव-
स्थाने दिधरिपति ।

ग्रहिष्वपिप्रच्छां मनि ॥ ४०४ ॥ एषां सम्प्रसारणं भवति
मनि परे । पिप्रच्छिपति । मपप्यति ।

वृद्धवृजोश्च ॥ ४०७ ॥ वृद्धवृजोश्च ऋकारस्य उः भवत्य-
गुणे परे । वुवूर्पते । विवरिपते ।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहोः सनि नेट् भवति ।
जिघृक्षति । जिघृक्षते । गुह् संवरणे । जुघुक्षति । चोरयितु मिच्छति
सन् । चुचोरयिषति । तन्नयितुमिच्छति सन् । तितन्नयिषति ।
विवारयिषति । विवारयिषते । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं । इति
समन्तः समाप्तः ।

धातोर्न्यशाब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ ४०९ ॥
क्रियासमभिहारे वर्तमानाद्धातोर्न्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाधिक्रियाचेक्रीयि-
तसंज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारे । शुभरुचादिर्वान्तादेकस्वरात्परो
यशब्दो भवति क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । भृशं
भवति पुनः पुनर्वा भवति ।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अन्यासस्य गुणो भवति चेक्री-
यिते प्रत्यये परे ।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः क-
र्त्तर्यात्मनेपदं भवति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयतां । अबोभूयत ।
अस्य च इति लोपः । अबोभूयिष्ट । बोभूयाच्चके । बोभूयिता ।
बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिष्यत ।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्यान्यासस्य दीर्घो
भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यतां ।
अपापच्यत ।

यस्याननि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति ।
अननि प्रत्यये परे । अपापचिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातोः कौटि-
ल्येऽर्थे चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनु-

नासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । चंक्रम्यते । कुटिल इति किम् । मृशं पुनः पुनर्वा क्रामति ।

वक्षिस्त्रंसिध्वंसिभ्रंसिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो-
नी ॥ ४१६ ॥ एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । वनीवच्यते । अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः । अत्यर्थं श्रंसते । सनीसखस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । कस गतौ । कसि गतिशासनयोः । अत्यर्थं कसति चनीकस्यते । पनी-
त्यते । पनीपद्यते । स्कन्दिद् गतिशोषणयोः । चनीस्कद्यते ।

ग्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ ग्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । जेघ्रीयते देघ्रीयते । “हन्तेर्घीं वा वक्तव्यं” हन्तेर्घीं वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । अत्यर्थं हन्ति जेघ्रीयते

अभ्यासाद्य ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य धो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अतः अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जंजन्यते ।

ये चा ॥ ४२० ॥ यकाराद्वावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनाम-
न्तस्य आकारो भवति वा । खनु अवदारणे । चंखन्यते । चाखायते । पणु दाने । संसन्त्यने । सासायते । जंजन्यते । जानायते ।

खपिस्यमिन्व्येजां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषां धातूनां सम्प्रसारणं भवति चेक्रीयिते परे । निष्वप् शये सोपुष्यते । स्यम स्यन ध्वन शब्दे । सेसिम्यते । व्येज् संवरणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्त्यद्वश्नात्यूर्णुसृचिसृत्रिमृत्रिम्यश्च ॥ ४२२ ॥
। एभ्यः परश्चेक्रीयितसंज्ञकः प्रत्ययो भवति ।
चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्त्तिसयोगाद्योश्च गुणो

चक्रीयते परे । अकारस्य रेफस्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरा-
र्यते । स्मृद्यै चिन्तायां सास्मर्यते । अट गतौ अट्यद्यते । अश् भोजने
अशाश्यते । प्रणोनूयते । सूच पैशून्ये । सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने ।
सोसूच्यते । मूत्र प्रसवणे । मोमूच्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शिडो अयि भवति यकारे परे । शाश-
द्यते । वाषध्यते । जोह्यते । जाहीयते । देदीयते । देधीयते । मेमीयते ।
जेगीयते । पेपीयते । तेष्ठीयते । अवसेपीयते । जेहीयते । देदीव्यते
सोपूयते । नानह्यते । अभिषोपूयते । अशाश्यते । चेचीयते । चायु
पूजानिशामनयोः ।

चायः किः चैक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चायः किर्भवति
चैक्रीयिते परे । अत्यर्थं चायति चैक्रीयते । अत्यर्थं तुदति तोतुद्यते ।

ऋत ईदन्तश्चिचैक्रीयितयिन्नायिपु ॥ ४२६ ॥ ऋ-
दन्तस्य चिचैक्रीयितयिन्आयिपु परत ईदन्तो भवति ॥ मेम्नीयते ।
मोमुच्यते । रोरुध्यते । बोभुज्यते । योयुज्यते । तंतन्यते । मंमन्यते ।
चिक्रीयते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनु-
स्वारागमो भवति चैक्रीयिते परे । जपजभदहदंशभज्जपशपडैते जपा-
दयः । जप मानसे च । भृशं पुनः पुनर्वा गहितं जपति जज्जप्यते ।
जभनृभी गात्रविनामे । भृशं पुनः पुनर्वा जभति जज्जभ्यते । दह
भस्मीकरणे । दंदह्यते । दंश दशने । दंदश्यते । भज्जो अवमर्दने
भृशं भनक्ति बम्भज्यते । पश इति सौत्रो धातुः भृशं पशति । पंश्यते ।

चरफलोरुच परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यासस्या
न्तोऽनुस्वारागमः परस्यास्योच्च भवति चैक्रीयिते परे । अभ्र वभ्र मभ्र-
चर, त्रिभिर्गाल्यर्थाः । मृशं पुनः पुनर्वा गहितं जसति जश्न्यते । पुं-
ल्यते । वेव्रीयते ।

क्रमतो रीः ॥ ४२९ ॥ क्रमतो धातोरभ्यासस्यान्तो री

आगमो भवति चेक्रीयिते परे । ग्रहीङ् उपादाने-गृहिज्या इत्यादिना
संप्रसारणम् । भृशं पुनः पुनर्वा गहितं गृह्णाति जरीगृह्यते । नृती
गात्रविक्षेपे ।

नृतेश्चेक्रीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति
चेक्रीयिते परे । नरीनृत्यते । परीष्टृच्छयते । चोचूर्यते । एवं सर्वं
वेदितव्यं ।

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति यस्य
स्थाने यो विधीयते स स्थानीतरादेशः स्थानिवद्भवत्यादेशः । प्रकृति-
ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहणं । धातुप्रकृतीनां ग्रहणे चेक्री-
यितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहणं भवतीति द्विर्वचनादि कार्यं भवति ॥
चर्करीतं परस्मैपदमदादौ दृश्यते ।

चर्करीताद्धा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्धातोर्वा ईङ् भवति
व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयितः ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च
परस्मैपदं भवति । अत्यर्थं भवति बोभवीति बोभोति बोभूतः । स्व-
रादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुवति । बोभूयात् बोभू-
यातां बोभूयुः ॥ बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूतां बोभुवतु । बोभूहि
बोभूतात् बोभूतं बोभूत । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूतां अबोभुवुः ।
पापनीति पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् ॥ पापक्तु पापक्तात्
पापक्तां पापचतु । हुधुङ्स्यां हेङ्ङिः ॥ पापग्वि पापक्तात् पापक्तं
पापक्त । अपापचीत् अपापक् अपापक्तां अपापचुः ॥ दुणदि समृद्धौ ।
नानंदीति नानंति नानंतः नानंदति । ध्वंसु गतौ च । दनीध्वसीति
दनीध्वस्ति दनीध्वस्तः दनीध्वसति । एवं सर्वमवगन्तव्यं ॥ शेशयीति ॥

न तिचनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिचनुब-
न्धगणसंख्यैकस्वर एभिरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य
ग्रहणं न भवति ॥ तिपा उक्ते ॥ सोपवीति सोपोति । सोपूयात् । सोपवीतु

सोपोतु सोपूतान् सोपूतां सोपुवतु । सोपूहि सोपूतात् सोपूतं सोपूत । सोप-
वाणि सोपवाव सोपवाम ॥ तिपानिर्देशात् सूतेः पञ्चम्यामिति गुणप्रतिषेधो
न स्यात् । अनुबन्धोक्तेः । शेषितः शेषयति-शिङः सार्व धातुके इति टानु-
बन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्तेः ॥ चोकोटीति । कु-
टादेरनिनिचट्स्थिति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । संख्योक्तेः । रोरुद्गीति ।
रोरोत्ति । रुद्रादिः पञ्चको गण इति रुद्रादेः सार्वधातुके इतीण् न स्या-
त् । एकस्वरोक्तेः ॥ पापचीति । अनिडेकस्वरादात् इत्येकस्वराधि-
कारे पचिवचीत्यादिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वा-
वक्तः वावचति । जाहेति । दादेति दात्तः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्व-
धातुके ॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति
स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा दीव्यति
देदिवीति ।

द्वोर्ध्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्धकारवकारयोर्लोपो भवति
यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । देदेति देद्युतः देदिवति ॥ सोपवीति
सोपोति । नानहीति नानद्धि । अभियोषवीति अभियोषोति । पुनः
पुनर्वा क्रीणाति चेक्रीयीति चेक्रेति । तोतोदीति तोतोत्ति ।

रिरोरीच्लुकि ॥ ४३७ ॥ क्रमतो धातोरम्यासस्यान्ते
रिरोरीच् भवति चेक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति ।
मरिमर्त्ति मर्मर्त्ति मरीमर्त्ति । मर्मृतः मरीमृतः मरिमृतः । मर्म्रति म-
रीम्रति मरिम्रति । मरीमरीपि मर्मरीपि मरिमरीपि । मरिमापि मर्मपि
मरीमापि । मरीमृत्यः मर्मृत्यः मरिमृत्यः । मरीमृत्य मर्मृत्य मरिमृत्य । मरी-
मरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमापि मर्मपि मरीमापि । मरिमृत्यः
मर्मृत्यः मरीमृत्यः । मरिमृत्यः मर्मृत्यः मरीमृत्यः । मरिमृयात् मर्मृयात्
मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु ।
मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां मरीमृतां । मरिम्रतु

मर्त्रतु मरीम्रतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात् मर्मृतात्
मरीमृतात् । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत ।
मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । म
रिमराम मर्मराम मरीमराम । अमरिमरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् ।
अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता अमर्मृता अमरीमृता । अम
रिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरीमरी अमर्मरी अमरीमरी ।
अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ॥ अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ।
अमरीमर अमर्मर अमरिमर । अमरिमृव अमर्मृव अमरीमृव ॥ अमरिमृम
अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्तस्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भव-
ति ॥ नृति गात्रविक्षेपणे ।

॥ नृतेऽन्वेक्रियिते ॥ ४३८ ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चे
क्रियितेपरे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिर्नृत्ति नर्नृत्ति
नरीनृत्ति । नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृ
तति ॥ मौमुचीति मोमोक्ति मोमुक्त मोमुचति । रोरुवीति रोरुद्धि
रोरुद्ध रोरुधति ॥ बोभुजीति बोभोक्ति बोभुक्त बोभुजति । योयु
नीति योयोक्ति योयुक्त योयुजति ॥ ततनीति ततति ततत त
तनति । ममनीति ममनि ममत ममनति ॥ जजपीति जजप्ति ज-
जप्त जजपति । चरिक्रीति चर्क्रीति चरीकरीति । चरिर्कृत्ति चर्कृत्ति
चरीकृत्ति । चरिक्कृत चर्कृत चरीकृत । चरिक्कति चर्कति चरीकति ।
चेन्नयीति चेन्नेति चेन्नीति चेन्नियति । वरिक्कीति वर्क्कीति वरी
वरीति । वरिक्कति वर्क्कति वरीक्कति । वरिक्कृत वर्कृत वरीकृत ।
वरिक्कति वर्कति वरीक्कति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरीगृहीति । ज
रिर्गाह जर्गाह जरीर्गाह ।

न ऋतः ॥ ४३९ ॥ ढे ढलोपे ऋमतोर्धातोर्दीर्घो न भवति । जरि
गृह जर्गृह जरीगृह । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृ-
हीषि जर्गृहीषि जरीगृहीषि । जरिर्घाक्ष जर्घाक्ष जरीर्घाक्ष । जरिगृह

जर्गृढः जरीगृढः । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहीमि जर्गृहीमि
 जरीगृहीमि । जरिगृह्णि जर्गृह्णि जरीगृह्णि । जरिगृह्णः जर्गृह्णः जरि-
 गृह्णः । जरिगृह्णः जर्गृह्णः जरीगृह्णः ॥ जरिगृह्णात् जर्गृह्णात् जरीगृह्णा-
 त् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु जरिगृहीतु । जरिगृह्णु जर्गृह्णु जरीगृह्णु । जरि-
 गृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढां जर्गृढां जरीगृढां । जरिगृह्तु
 जर्गृह्तु जरीगृह्तु । जरीगृढि जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृ-
 ढात् जरीगृढात् । जरिगृढं जर्गृढं जरीगृढं । जर्गृढ जरिगृढ ज-
 रीगृढ । जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरिगृहाव जर्गृहाव
 जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरिगृहाम । अजरीगृहीत् अज-
 र्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढां अजर्गृढां अजरीगृढां । अजरीगृहुः
 अजर्गृहुः अजरिगृहुः । अजरीगृहीः अजर्गृहीः अजरिगृहीः ।

न रात् ॥४४०॥ रेफात्परः संयोगान्तो लोप्यो न भवति । अ-
 जरिघट् अजर्घट् अजरीघट् । अजरिगृढं अजर्गृढं अजरीगृढं । अजरिगृढ
 अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृहं अजर्गृहं अजरिगृहं । अजर्गृह्ण
 अजरिगृह्ण अजरीगृह्ण । अजर्गृह्ण अजरीगृह्ण अजरिगृह्ण । इति चेक्रि-
 यितान्ताः ।

इन्कारितं धात्वर्थे ॥ ४४१ ॥ नाम्नः कारितसंज्ञकः इन्म-
 वति धात्वर्थे ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्तस्य स्वरदेर्लोपः ॥४४२
 अनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्यस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे ॥ हस्तिनाऽति-
 क्रामति अतिहस्तयति । हलिगृह्णाति ।

न हलिकल्पोः ॥४४३॥ हलिकल्पोर्वृद्धिर्न भवति ॥ हलय-
 ति । कल्पयति । अजहलत् । अजकलत् । कृतयति । अचकृतत् । व-
 र्म समाच्छादयति । संवस्त्रयति । समवस्त्रत् । वर्मणा सन्नहति । संव-
 र्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । मुण्डं करोति मुण्ड-

यति । अमुमुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्र-
यति । अमुसूत्रत् ।

सत्यार्थे वेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थे
वेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे । सत्यापयति । एवं
अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् परे ।
आत्तिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्न्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरने-
काक्षरस्य लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ
प्रख्याने । पृथुं करोति प्रथयति । अपिप्रयत् । मृदुं करोति म्रदयति ।
अमिम्रदत् । दृढं करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृशं करोति क्रशय-
ति । अचक्रशत् । भृशं करोति भ्रशयति अविभ्रशत् । परिवृढं क-
रोति परिब्रढयति पर्यविब्रढत् । इत्यादिः ।

श्लोकः ।

पृथुं मृदुं दृढं चैव कृशं च भृशमेव च ।

परिपूर्ववृढं चैव पडेतात्रविधां स्मरेत् ॥ १ ॥

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुकर्तृकन्यापारे वर्त्तमानाद्धातोः
कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य जान्तस्यापवर्गपरस्यावर्णे इत्यभ्य-
सावर्णस्य इकारः ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घः । भवति कश्चित्तमन्यः
प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्न्यना-
देरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्द्रत्ययानामुभयपदिनेयं ॥ अवीभवन् ।
भावयाच्चने । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति । भाव-
यिष्यते । अभावयिष्यन् अभावयिष्यते । पाचयति । अपीपचत् । एधय-
ति । ऐदिधत् । नन्दयति । अननन्दत् । संसयति अससंसत् ।

शाच्छासाहाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एपामा-

यिर्भवति इनि परे । शाययति । अशीशयत् । छाययति अचीच्छ-
यत् । अवसाययति । अवासीपयत् । ह्राययति ।

हयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ हहतेर्नित्यं संप्रसारणं भवति कारिते
च संश्रणोः परयोः ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति ।
अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यास-
स्य ईद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चण्परे । अपीप्यत्
आदयति । आदिदत् । वाचयति अवीवचत् । हावयति अजूहवत् ।

अस्तिहिलिरिक्नुयिक्ष्माप्यादन्तानामन्तः पो
यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अत्यादीनामादन्तानां च
पकारोन्तो भवति यथासंभवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे ॥ अप्र्य-
यति आप्रिपत् । हेपयति । अजिहिपत् । विल वरणे । व्लेपयति ॥ अवि-
व्लपत् । रिड् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । वनूयि शब्दे । वनोपयति ।
अचुक्नुपत् । क्ष्मायि विधूनने क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्वापयति । अ-
जीह्वपत् । दापयति । अदीदपत् । मापयति । अमीमपत् । स्थापयति ।
स्थापयेत् । अस्थापत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इन् चण् परे । अति-
ष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इन् चण्परे । अ-
जिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । सावयति । असृषुवत् ।
नाहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशिशत् ।
चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत् ।
मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति । अब्रूभुजत् ।
योजयति । अय्यूजत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीम-
नत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्रीडामिनि ॥ ४५४ ॥ एषामाकारो भवति इनि
परे । विस्रापयति । व्यसस्रपत् । विजापयति । व्यजिजपत् । वि-
क्रापयति । व्यचीक्रपत् । अध्यापयति । अध्यापिपत् । वारयति अ-
वीवरत् । ग्राहयति अजिग्रहत् । चोरयति । अचूचुरत् । तन्त्र-
यनि । अततन्त्रत् ।

मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥ ४५५ ॥ मानुबन्धानां घातूनां ह्रस्वो भ-
वति इनि परे ॥ अस्योपधाया दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुबन्धाः । घट
चेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजिघटत् । व्यथ भयचलनयोः ॥ व्यथयति ।
अविव्यथत् ।

जनिजृषूक्नस्ररज्जोऽमन्ताश्च ॥ ४५६ ॥ एषां ह्रस्वो भ-
वति सनिपरे । जनिङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जृषूक्नयो-
हानौ ॥ जरयति अजीजरत् । क्रसहरणदीप्तौ । क्नसयति । अचिक्नसत् ।
रज्जरागे ।

रज्जेरिनि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगरमणार्थे इनि परे रज्जेर-
नुपङ्गलोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । पसे रज्जयति ॥ अररजत् ।
रमुक्रिडायां । रमयति । अरिरमत् । श्रमु तपमि खेदे च । श्रमयति ।
अशिश्रमत् ।

ज्वलहलल्ललनमोनुपसर्गा वा ॥ ४५८ ॥ एते सोपसर्गा
नित्यं मानुबन्धा भवन्ति ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सो-
पसर्गपक्षे मानुबन्धानां ह्रस्वः । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वयति ॥ प्राजिज्वलत् ।
हुल लल चलने प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् ।
अमन्तत्वात् ॥ प्रणमयति । प्राणीनमत् । उपनमयति । उपानिनमत् ।
अनुसर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । ज्वल-
यति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति । अजिह्वलत् ।
ल्ललयति । अनिल्ललत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमत् ।

ग्लास्लावनचमश्च ॥ ४६० ॥ एते मानुबन्धा वा भवन्ति ॥
ग्लैर्हर्षस्ये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । प्ला शौचे ॥ स्त्रप-

यति । स्नापयति । असिद्धपत् । वन पण संभवच्चौ ॥ वनयति । वानयति ।
अवीवनत् । द्वुमुद्विरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चमः ॥४६१॥ एपां ह्रस्वो न भवति इनि परे ।

कमेरिनिङ् कारितम् ॥४६२॥ कमेः कारितसंज्ञक इनिङ्
भवति स्वार्थे ॥ कमु कान्तौ । कामयते । अचिक्रमत् । अमहंममी-
मृह्य गनौ ॥ आमयति । आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥४६३॥ शमोऽदर्शनेर्धे ह्रस्वो भवति इनि
परे । शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ॥ निशामयनि
रूपं ॥ न्यशीशमत् ।

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यमः अपरिवेषणेर्धे ह्रस्वो भ-
वति इनि परे । यम उपरमे । नियमति । अपरिवेषण इति किं ।
आयामयति । आयीयमन् ।

स्वदिरवपरिम्यां च ॥ ४६५ ॥ स्वदिरवपरिम्यां च
ह्रस्वो भवति इनि परे । स्वदिप् स्वदने । अवस्त्वदयति । अन्योपसर्गान्न
भवति ॥ उपस्त्वादयति ॥ अवाचिम्स्त्वदत् । पर्य्यचिम्स्त्वदत् । उ-
पाचिस्त्वदत् ।

पणो गतौ ॥ ४६६ ॥ पणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥
पणयति ॥ अगत्यर्थ इति किं पाणयति । अपीपणत् । इति इन्नन्ताः ॥

आत्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नास्त्रो यिन्भवति आ-
त्मेच्छायां ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य इत्वं भवति यिनि परे ॥
पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् ।
अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिष्यति ।
अपुत्रीयिपीत् । एवं घटीयति । वस्त्रीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥४६९॥ नाम्नः काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पु-
-मिच्छत् . . . । पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपु-

त्रकाम्यन् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याश्चकार । पुत्रकाम्यिता ।
पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदं काम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानाधो यिन्भवति
आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवकं । एवं क्षीरीयति
जलं । भूषीयति पुत्रकं । इति यिन्नन्तः ।

कर्तुरायिस्सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानान्नाम्नः आयि
भवति आचारेऽर्थे यथासंभवं सलोपश्च ।

आयिताच्च ॥ ४७२ ॥ आयिप्रत्ययान्ताद्धातोरात्मनेपदं भव-
ति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायता । अश्ये-
नायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाश्चके । श्येनायिता । श्येनायिष्यते ।
अश्येनायिष्यत ॥ एवं अप्सरायते ॥

श्लोकः ।

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभापया ॥

आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभस्यश्वतीत्यपि ॥ १ ॥

ओजस्वि इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पयायते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्ज-
नान्तात्परस्य आयेरादेर्लोपो भवति ॥ पयस्यते ॥ वाशब्दस्येष्टार्थ-
त्वात्कचिदायिलोपः । आग्यन्ताच्चेत्यन्तग्रहणाधिक्यादायिलोपे पर-
स्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव आचरति गर्दभति । एवं अश्वति । अग्नी-
यते । एवं पट्टयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवति यिन्यायोः परतः । वि-
ध्वस्यते ॥ अनुदुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओतः श्रौ वि-
न्नायिस्वरवद्भवतः ॥ ओजविति संधिः गामित्यात्मन इच्छति गव्यति
गौरिवाचरति । गव्यते ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औतः परौ यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नाव-
मिच्छत्यात्मनः नान्यति । नौरिवाचरति नान्यते ।

वा गल्मह्नीवहोदेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्यः परमात्मनेपदं
भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् क्वचिदायिलोपः ॥ गल्म इव आचरति
गल्मते । ह्नीवते । होदते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्च-
तुर्यन्तेभ्यः पापे वर्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय-
कर्मणे क्रामति कष्टायते । एवं कक्षायते । सत्रायते । गहनायते
पाप इति किं कष्टायतपसे क्रामति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्गमति ॥ ४७९ ॥ बाष्पादिभ्यो द्विती-
यान्तेभ्य उद्गमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्गमति बा-
ष्पायते । ऊष्माणमुद्गमति नस्य लोपः उष्मायते । फेनमुद्गमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो-
वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एवं
दुःखायते । तदनुभवतीत्यर्थः ।

शब्दादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः
करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरा-
यते । कलहायते ।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यः यिन्भवति
करोत्यर्थे । नमस्करोति नमस्यति । देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् ॥
वरिवस्यति गुरून् ।

कण्डादिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्डादिभ्यो यन्भवति करो-
त्यर्थे ॥ कण्डं करोति कण्डयते । एवं तिरस्करोति तिरस्यते ।
इत्यायिप्रत्ययान्ताः ।

गुपूधूपविच्छपनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुपूधूपमृतिभ्य आयः प्र-
त्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एवं धू-

पायति । विच्छायति । विश विच्छ गनौ । पणायते । पणि ज्य-
वहारे । पनायते । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ताः ।

अभूततद्भावे कृम्वस्तिपु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥
विकारान्नाम्नः च्चिर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृम्वस्तिपु परेषु ।

* च्चौऽधावर्णस्य ईत्स्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्स्वं भवति
च्चौ च परे । च्चिः सर्वापहारिप्रत्ययस्य लोपः । अशुक्लं शुक्लं करोति
शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लः क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लः शुक्लो
भवति शुक्लीभवति । अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घः
क्रियते दीर्धीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्धीकरोति । अदीर्घो
दीर्घो भवति दीर्धीभवति । अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्धीस्यात् । एवं
पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । वनिता वनिता
क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नी-
स्यात् । पट्टक्रियते पट्टकरोति पट्टभवति पट्टस्यात् ।

* ऋत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिज्ञायिपु ॥ ४८७ ॥
ऋदन्तस्य च्चिचेक्रीयितयिज्ञायिपु परत ईदन्तो भवति । मात्रीकरोति
मात्रीक्रियते मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते
पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्यं । इति च्चिप्र-
त्ययान्ताः समाप्ताः । अथ पुपादयः ।

पुपादिशुतादिलृकारानुबन्धास्तिस्तिशास्तिभ्य-
श्च परस्मै ॥ ४८८ ॥ इत्यण् प्रत्ययः सर्वत्र भवति । पुप पुष्टौ ।
अपुपत् । शुप शोषणे । अशुपत् । दुःख वैकल्ये । अदुःखत् । श्लिष
आलिङ्गने । अश्लिषत् । निच्छिदा गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुध
वुमुक्षायां । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् । पिघ संराद्धौ । असिधत् ।
रध हिंसायां । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृष हर्षणमोचनयोः ।
अदृषत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । दृह जिघांसायां । अदृहत् ।
प्लुह उद्दिरणे । अप्लुहत् । प्लिह प्रीतौ । अप्लिहत् । णश् अद-

दत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपन् । गृधु अभिरांसायां अगृधत् ।
 धातो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्धातोः ऋतो लृन् भवति ।
 अकृपत् । इति ध्रुतादिः ॥

श्लोकः ।

भावसेन ध्रुविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
 कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्श्यन्ते ॥

सिद्धिरिज्जवद्गणानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ङ्गानुबन्धे कृत्प्रत्यये

परे इचि कृतं कार्यमतिदिश्यते यथासम्भवं ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञका वेदितव्याः ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ताः कर्त्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्ति-
 तयोः ॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रितयोः परयोः वर्त्तमानकाले
 धातोः शन्तृङानशौ भवतः ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे कृतिं परे सार्वधातुक-
 वत्कार्यं भवति । कृदन्ताः प्रायो वाच्यलिङ्गाः । शन्तृङन्तं क्तिबन्तं
 धातुत्वं न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्कुलं । लोकोपचा-
 रादानशानडावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आनः प्रत्यय आत्मने-
 पदं भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति
 आने परे ॥ एषप्ताजः पुत्रः । एषप्ताजः लक्ष्मीः । एषमानं कुलं ।
 तथा । पचन् पचन्ती पचन् । पचमानः पचमाना पचमानमित्यादि ॥
 अदन् अदन्ती अदत् । शयानः शयाना शयानं ।

शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु कां-
 क्षायां । अतमत् । श्रमु तपसि सेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने ।
 अभ्रमत् । क्षमूष् सहने । अक्षमत् । क्लमु ग्लनौ । अक्लमत् ।
 मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । अपासत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् ।
 जसु मोक्षणे । अनसत् । तसु दसु उपक्षये । अतसत् । अदसत् ।
 वसु स्तम्भे । अवसत् । हृप दाहे । अहृपत् । विष प्रेरणे । अविपत् ।
 कुश श्लेपणे । अकुशत् । वुस उत्सर्गे । अवुसत् । मुश खण्डने ।
 अमुशत् । मसि परिणामे । अमसत् । लुठ विलोडने । अलुठत् ।
 उच समवाये । औचत् । भृश भ्रंश अधःपतने । अभृशत् । वृश
 वरणे । अवृशत् । कृश तनूकरणे । अकृशत् । जितृष पिपासायां ।
 अतृपत् । तुप हृप तुष्टौ । अतुपत् । अहृपत् । कुप क्रुध रूप
 रोपे । अकुपत् । अक्रुधत् । अरुपत् । डिप क्षेपे । अडिपत् । घृप
 समुच्छ्राये । अस्तुपत् । गुप व्याकुलत्वे । अगुपत् । युप रूप लुप विमो-
 हने । अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । लुभ गार्घ्ये । अलुभत् । क्षुभ
 संचलने । अक्षुभत् । नम तुम हिंसायां । अनभत् । अतुभत् । हिन्दू
 आर्द्राभावे । अह्निन्दत् । मिमिदा स्नेहने । अमिदत् । निक्षिदा मोचने ।
 अक्षिदत् । ऋध वृद्धौ । आर्द्धत् । गृधु अभिकांक्षायां । अगृधत् ।
 इति पुषादिः । पुषादिद्युतादीत्यण् प्रत्ययः । द्युत शुभ रुच दीप्तौ ।
 अद्युतत् अद्योतिष्ट । एवं सर्वत्र आत्मनेपदेऽपि । अशुभत् । अरुचत् ।
 श्रित आवरणे ।

श्वितादीनां ह्रस्वः ॥ ४८९ ॥ श्वितादीनां ह्रस्वो भवति ।
 अधितत् । घुट परिवर्तने । अघुटत् । रुट लुट लुठ प्रतीयाते । अरुटत् ।
 अलुटत् । अलुठत् । क्षुभ संचलने । अक्षुभत् । भ्रंस भ्रंस अव-
 लंसने । अश्रसत् । अभ्रसत् । घ्वंस गतौ च । अघ्वसत् । त्वंसु विश्वा-
 से । अस्रभत् । वृत वर्तने । अवृतत् । वृध वृद्धौ । वृधु वर्धने ।
 अवधत् । शृद्ध शब्दकुत्सायां । अशृद्धत् । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्य-

दत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपन् । गृधु अभिकाशाया अगृधत् ।
 कृतो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्धातो ऋतो लृत् भवति ।
 अकृपन् । इति घुनादि ॥

श्लोकः ।

भायसेन त्रिविधेन वादिपर्वतवन्निष्ठा ।
 कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्शयन्ते ॥

सिद्धिरिज्ज्वद्गणानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ग्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये
 परे इचि कृत कार्यमतिदिश्यते यथासम्भव ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणा प्रत्यया कृत्सङ्गका वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ता कर्त्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृडानशावप्रथमैकाधिकरणामन्ति-
 तयोः ॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रिनयो परयो वर्त्तमानकाले
 धातो शन्तृणनशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुक-
 वत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृडन्त श्विबन्त
 धातुत्व न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्तुल । लोकोपचा
 रादानशानडावात्मनेपदे ।

आनोऽच्चात्मने ॥ ४९७ ॥ अञ् आन प्रत्यय आत्मने-
 पद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति
 आने परे ॥ एधमान पुत्र । एधमाना लक्ष्मी । एधमान कुल ।
 तथा । पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥
 अटन् अटन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

डे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति डानुबन्धे कृति परे । ड्वन् ड्रुवाणः । जुह्वत् जुह्वानः । दधत् दधानः । दीव्यन् । सूयमानः । सुन्वन् सुन्वानः । अमृवानः । सर्वेषा-
मात्मने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वानः । भावे । भूय-
मानं देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभिः । भावे सर्वत्र नपुंसकलिङ्गत्वं ।
एकत्वं च कर्मणि । पच्यमान ओदनः । पच्यमानौ ओदनौ । पच्यमा-
नाः ओदनाः । क्रियमाणः कट इत्यादि ।

वेस्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ५०० ॥ विदः परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति ।
विद्वान् विद्वान्सौ ।

कन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ ५०१ ॥ धातोः परोक्षा-
स्वरूपौ कन्सुकानौ भवतः ॥ कन्सु परस्य कान् आत्मनेपदं भवति ।

के यण्वच्च योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति परे
यण्वत्कार्यं भवति योक्तं वर्जयित्वा इति न गुणः । बभूवान् बभूवा-
न्सौ बभूवान्सः । एषाञ्चक्रिवान् । एषाञ्चक्राणः । अत्र नाम्पादे-
र्गुरुमत इत्यादिना आमः कृन् प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोगः । पेचिवान्
पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

व्योव्यञ्जनेऽये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति
यकारवर्जिते कृति व्यञ्जने परे । क्यूयी शब्दे । चुक्कवान् । क्षमायी
विधूतने । चक्ष्मावान् । दिव् क्रिडादौ । दिदिवान् । पिबु तन्तुसन्ता-
ने । सिपिवान् । छिबु सिबु निरसने । तिष्ठिवान् । चिस्थिवान् ।

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ५०४ ॥ एषां वन्त्
आदिरिद् वा भवति यथासंभवं । उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभावे ।

वमोश्च ॥ ५०५ ॥ वमोश्च परयोर्द्धातोर्मो नो भवति ।
जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विवि-
शिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् ।

दास्यान्साहान्मीदृवांश्च ॥ ५०६ ॥ एते कन्सुप्रत्यया-

न्ता निपात्यन्ते ॥ दास्य दाने । दाखान् । पह मर्षणे । साहान् । मिह
सेचने । मीद्वान् ।

तव्यानीयौ ॥ ४०७ ॥ घातोस्तव्यानीयौ भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तग्वलर्थाः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि
च कृत्यक्तखलर्था वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ मुजनेन भवि-
तव्यं । भवनीयं । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते
कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः कर्त्तव्यः ।
करणीयः कटः । दातव्यं दानीयं धनं ।

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ कृत्ययुट् च उक्ताद-
न्यत्रापि भवति । स्ना शौचे । स्नानीयं चूर्णं । दानीयो ब्राह्मणः ।
वृत् वर्तने । समावर्त्तनीयो गुरुः ॥

स्वराद्यः ॥ ५११ ॥ स्वरान्ताद्धातोर्ध्वः प्रत्ययो भवति । जेयं
जेयं नेयं ।

उदौञ्च्यां कृद्यः स्वरवत् ॥ ५१२ ॥ उदौञ्च्यां परः कृद्यः
स्वरवद्भवति । लव्यं अवश्यलव्यं ॥

शक्तिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शक्तिसहिभ्यां
पवर्गान्ताच्च यो भवति । शक् शक्तौ । शक्त्यं सह्यं । जप्यं लव्यं ।

आत्स्वनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्स्वनो नश्च यो भव-
ति अनयोऽन्त इकारागमो भवति । देयं पेयं । खनु अवदारणे ।
खनेरिकारादेशः । अन्येषामागमः । स्वेयं ।

यमिमादिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामुपसर्गाभावे
यो भवति । यम्यं मद्यं मद्यं । अनुपसर्ग इति किं । व्यण् प्रयाग्यं ।
प्रमाद्यं प्रगाद्यं ।

चरेराडि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आडि चरेर्यौ

भवति अगुरौ । आचार्यो देशः । अनुपसर्ग इति किं । अभिचार्यं ।
अगुराविति किं । आचार्यो गुरुः ।

पण्यवद्यवर्याविक्रेयगह्वानिरोधेषु ॥ ५१७ ॥ ए-
तेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यं । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे ।
अवद्यमिति निपात्यते गह्वार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पण
व्यहारे स्तुतौ च । वद व्यक्तायां वाचि । वृज् वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्यं ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं
शकटं बाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ये ॥ ५१९ ॥ अर्यमिति निपात्यते स्वा-
मिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्यः स्वामी अर्यो वैश्यः ।

उपसर्गकाल्याप्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकाले चेत्
उपसर्ग इति निपात्यते । स्र गतौ । उपसर्गः ऋतुमतीत्यर्थः ।

अजर्यं संगते ॥ ५२१ ॥ अजर्यमिति निपात्यते संगतेऽर्थे ।
न जीर्यत इत्यजर्यं आर्यसंगतं ।

नास्मि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नास्मि उपपदे वदः क्यप्
भवति यश्च ।

सप्तन्युक्तमुपपदम् ॥ ५२३ ॥ धात्वधिकारे सप्तन्या निर्दिष्ट-
मुपपदसंज्ञं भवति ।

तत्प्राङ्नाम चेत् ॥ ५२४ ॥ तदुपपदं नाम चेद्भातोः प्राग्भवति ।

तस्य तेन समासः ॥ ५२५ ॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृ-
दन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदन् अथवा ब्रह्मणा उच्यते
ब्रह्मोचं ब्रह्मवद्यं ।

भावे भुवः ॥ ५२६ ॥ नास्मि उपपदे भुवो धातोः क्यप् भव-
ति भावे । ब्रह्मभूयं गतः ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थः ।

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नास्मि उपपदे हन्तेः क्यप् भवति नस्य
तमारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृज्जुपिण्शासुमुगुहां क्यप् ॥ ५२८ ॥ एषा क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९ ॥ ह्रस्वान्तस्य धातोस्तो ऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्य दृत्य । जुषी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत इति जुष्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्या दिना आकरम्य इत्य । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाचाकृपिचृतेः ॥ ५३० ॥ कृपि चृति वजित ऋका रोपधाद्धातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य सृश्य ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृज् असंज्ञाया क्यप् भवति । भ्रियत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्या परात्ग्रहे क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पश्ये व्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रहे क्यप् भवति । पक्षे भव पश्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या सेना ।

वौ नीपूज्भ्यां कल्कमुज्जयोः ॥ ५३४ ॥ वायुपपदे नीपू ङ्म्या कल्कमुज्जयोरर्थयो क्यप् भवति । विनीय कल्को विपूयो मुज्ज ।

कृष्टपिमृजां वा ॥ ५३५ ॥ कृजादिभ्यो वा क्यप् भवति । कृत्य कार्यं । वृष वृक्ष सत्तने । वृष्य । वष्यं । मृज्य । मज्यं ।

भृजो मार्जिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातोर्मार्जिरादेशो भवति । भजो भगौ धुडगानुबन्धयोरिति नकारम्य गभार ॥ मार्ज्यं मार्ग्यं ।

सूर्यरुच्यान्यथ्याः कर्त्तरि ॥ ५३७ ॥ एते कर्त्तरि निपात्यन्ते । सरति सूने वा लोकानिति सूर्य । रोमन इति रुच्य । व्ययदु खभय रुन्नयो न व्ययने इति अत्रयय ।

भिद्योध्यौ नदे ॥५३८॥ एतौ कर्त्तरि नदे निपात्येते । भि
नन्ति कूलानीति भिद्य । उज्जत्युदकमित्युध्य ।

युग्यं च पत्रे ॥५३९॥ युग्यमिति निपात्यते पत्रे वाहनार्थे ।
युज्यते अनेनेति युग्य ।

कृष्टपच्यकुप्यसंज्ञायाम् ॥५४०॥ एते निपात्यन्ते सज्ञाया ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहय । कुप्य सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताध्यण् ॥५४१॥ ऋवर्णान्तात् व्यञ्ज
नान्ताद्वातो ध्यण् भवति । णकार इद्वद्भावार्य । घनारश्चजो
कगो इत्यर्थ । कार्य । स्तृङ् आच्छादने । निस्तार्य । श्लोक
लोचु दर्शने । आलोक्य आलोच्य । वाद्य । कृप कृपाया । कृपेरो
ल । कल्प्य

चजोः कगौ धुद्धानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजो कगो
यथासख्य भवत धुन्ति घानुबन्धे परे । वाक्य पाक्य योग्य भोग्य ।

न कवर्गादिब्रज्यजाम् ॥५४३॥ कवर्गादे ब्रजे अजश्च
चजो कगौ न भवत । क्षीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूज्य ।
कूज । खज मन्ये । खाज्य प्रात्राज्य । अज क्षेपणे । आज्य ।

घ्यण्याचश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजो
कगौ न भवत घ्यणि परे । अवश्यपाच्य । अवश्यभोज्य ।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम् ॥५४५॥ एषा चजो
कगो न भवत घ्यणि परे । प्रवाच्य । आर्च्य । रीच्य । याच्य ।
पाज्य । त्यज हानौ । त्याज्य ।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये ॥५४६॥ नि प्राभ्या परस्य युजेर्गा
न भवति शक्यार्थे घ्यणि परे । नियोक्तु शक्य नियोज्य । एव प्र
योज्य भृत्य ।

भुजोऽन्ने ॥ ५४७ ॥ भुजो गो न भवति शक्याथे घ्यणि
परे । अन्ने । भोक्तु शक्य भोज्य अन्न । भोज्य पय ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ५४८ ॥

आड्पूर्वात्सुनोतेर्ग्वित्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति । आसाव्यं । यु मिश्र-
णे । यूयने याव्यं । डुवप् वीजतन्तुसन्ताने । वाप्यं । रप लप ज-
रप व्यक्तायां वाचि । राप्यं । लाप्यं । त्रपृप् लज्जायां । त्रप्यं । दंभेरिह
प्रकृति न लोपः । अवद्राम्यं । आचाम्यं ।

उवर्णादावदयके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् घ्यण् भवति

अवश्यं भावे गम्यमाने । अवश्यं लुपत इति लाव्यं । एवं नाव्यं ।
भाव्यं ।

पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाधोरित्येनयोर्मा-

नसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्यं घ्यण् भवति । आयिरिच्यादन्तानामिति
आयिप्रत्ययः । पाय्यं । घाय्यं । सामिधेनी ऋक् ।

प्राडोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥

प्राडोरुपपदयोर्नियोधातोरसंमतानित्ययोर्यथासंख्यं घ्यण् भवति स च
स्वरवत् । प्रणाय्यश्चोरः । निग्राह्य इत्यर्थः । यो गार्हपत्यादानीयत
इति स चानित्यो रुद्धितः । आनाय्यो दक्षिणाग्निः ।

सञ्चिकुण्डपः कृतौ ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाच्चिनोतेः कुण्डपूर्वा-

त्पित्रनेर्न्यण् भवति स च स्वरवत् कृतावभिधेये । सञ्चायः क्रतुः ।
कुण्डपायः क्रतुः ।

राजसूयश्च ॥ ५५३ ॥ कृतावभिधेये राजसूय इति निपात्यते ।

रागा सोमय्यः रागा वा सूयते इति राजसूयः ।

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ

निपात्येने हविर्निवासयोरर्थयोः । सान्नाय्यं हविः विशिष्टमन्ननिका-
य्यो निवामः ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावग्नवर्धे निपा-

त्येने । परिचाय्योऽग्निः उपचाय्योऽग्निः ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावन्नावर्थे निपात्येते । च-
यनं चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा ॥ ५५७ ॥ अमासहार्थे अमापूर्वाद्वसतेऽर्घ्यं
भवति कालाधिकरणे वा दीर्घत्वं निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ
यस्यां तिथौ सा तिथिः अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्नं त-
त्सर्वं निपातनात्सिद्धं ।

बुण्णृतृचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्बुण्णृतृचौ भवतः ।

युबुलामनाकान्ताः ॥ ५५९ ॥ युबुलां स्थाने यथासंख्यं
अन अकः अन्त इत्येते भवन्ति । भवतीति भावकः भविता । कारकः
कर्त्ता । नायकः नेता । हारकः हर्त्ता । बुभूषकः । अस्य च लोपः
बुभूषिता । गुणश्चेक्रीयते । बोभूयकः । बोभूयिता । भावकः । भावयिता ।
पुत्रीयिकः पुत्रीयिता ।

हन्तेस्तः ॥ ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ज्ञानुबन्धे प्र-
त्यये परे । हस्य हन्तेर्धिरिणिचोः । धातकः । हन्ता । हन हिंसागत्योः ।
आयिरिच्यादन्तानां । दायकः । दाता । अवसायकः । अवसाता । गा-
यकः । गाता ।

नसेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽम-
न्तस्य वमिकमिचमिर्वर्जितस्य इचि कृतं कार्यं न भवति ज्ञानुबन्धे-
कृति परे । शमकः शमिता । दमकः दमिता । यमकः यमिता ।

अचूपचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्यः अच् भवति ।
सर्वे धातवः पचादिषु पठ्यन्ते । पचः पठः करः देवः ।

नन्द्यादेर्युः ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति । सर्वे धातवो न-
न्द्यादौ पठ्यन्ते । नन्दतीति नन्दनः । रमु क्रीडायां रमणः । राध
साध संसिद्धौ । राधनः साधनः ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादेर्गणान् णिन् भवति । सर्वे धा-
तवः ग्रहादौ पठ्यन्ते । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिणः । स्थायी मायी ध्रावी ।

नाम्युपधात्प्रीकृगृज्ञां कः ॥ ५६५ ॥ नाम्युपधात् प्री-
णानेः किरतेर्गिरतेर्जीनातेश्च को भवति । लिप प्रेरणे विलिपः ।
लिप्य विलेखने विलिखः । कुशः । प्रीन् तर्पणे कान्तौ च प्रियः ।
उत्किरः ।

वा खरे ॥ ५६६ ॥ गिरते रेफस्य वा लकारो भवति खरे परे ।
उद्गिरः । उद्गिलः । प्रज्ञः ।

उपसर्गे चातो डः ॥ ५६७ ॥ उपसर्गे तु आकारान्ताडो
भवति । सुलः । सुम्लः । प्रस्यः । प्रहः । छो छेदने । प्रच्छः ।

घेद्दृष्टिपाघाध्मः शः ॥ ५६८ ॥ उपसर्गे उपपदे एम्यः
शो भवति । उद्वयः । उत्पिबः । उज्जिघ्रः । उद्धमः ।

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारिलिम्पि-
दां त्वनुपसर्गे ॥ ५६९ ॥ एषामनुपसर्गे शो भवति । साहयती-
ति साहयः । एवं सातयः । वेदयः । एजू कम्पने । उदेजयः । चि-
ती संज्ञाने । चेतयः । घृड् धारणे । धारयः । पार तीर कर्मसमाप्तौ ।
पारयः । लिम्पः । विन्दः ।

वा ज्वालादिदुनीभुवो णः ॥ ५७० ॥ ज्वालादिभ्यो
दुनोतेः नयतेर्भवतेश्च अनुपसर्गे णो भवति वा पक्षे अच् । ज्वल दीप्तौ ।
ज्वल. ज्वालः । चल कम्पने । चलः चालः । कसपर्यन्तो ज्वालादिः ।
डुडु उपनापे । दवः दावः । नयः नायः । भवः भावः ।

समाडोः सुवः ॥ ५७१ ॥ समाडोः स्ववतेणो भवति । सं-
लावः । आस्त्रावः । समाडोरिति किं । परिस्त्रवः ।

अवे हृपोः ॥ ५७२ ॥ अव उपपदे हरतेः स्यतेश्च णो भवति ।
हन् हरणे । अवहारः । पोऽन्त कर्मणि । अवसायः ।

दिहिलिहिलिपिभ्वसिब्यधतीण्डयातां च
॥ ५७३ ॥ एषां णो भवति । दिह उपचये देहः । लिह आस्त्रा-
दने लेहः । श्लिप आलिङ्गने श्लेषः । श्वस प्राणने श्वासः ।

च्युद् छ्युद् ज्युद् ग्युद् घ्रुद् घ्रूद्
गाङ् इयैङ् गतौ । अवश्यायः । दायः । पायः । प्रत्याय इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचरः । ग्रहः ।

स्वरवृद्धगमिग्रहामल् ॥ ५७५ ॥ स्वरान्ताद्गमिग्रहि-
न्यश्च अल् भवति घञोपवादः ।

गेहे त्वक् ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अभवति । गृह्णा-
तीति गृहं । गृहा दाराः ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ ॥
एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये वुस् भवति । नर्तकः नर्तकी खनकः
खनकी । रंज रागे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रंजे षष्ठम लोप्यो भवति उपिधि-
निणोः परतः ॥ रज्यते इत्येवं शिल्पमस्य ॥ रजकः रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे यको भवति । गा-
थकः । गाथकी ।

ण्युद् च ॥ ५८० ॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे ण्युद् च भवति ।
गायनः गायनी ।

हः कालव्रीह्योः ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चार्थे ण्युद्
भवति । जहाति काले भावानिति हायनः संवत्सरः । जहत्युदक-
मिति हायना व्रीहयः ।

आशिष्यकः ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने धातोरक-
प्रत्ययो भवति । जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवकः । एवं नन्दकः ।

भुसुस्रल्घां साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एषां साधुकारि-
ण्यर्थे अकः प्रत्ययो भवति साधुकरणं शिल्पमेव । च्युद् छ्युद् घ्रुडिति
दण्डकधातुः । साधुप्रवते साधुप्रवकः । एवं स्रवकः । सरकः ।
लवकः । साधुसरतीति । साधुलुनातीति । सु गतौ । इत्यादि ।

कर्मण्यण् ॥ ५८४ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् भवति । कर्म

करोतीति कुम्भकारः । एवं काण्डलावः । वेदाध्यायः । कुंभकारी ।

हावामश्च ॥ ५८५ ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे अण् भवति । मित्राहायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः ॥ ५८६ ॥ एभ्यो णो भवति कर्मण्युपपदे । दधिशीला । दधिकामा । दधिभक्षा । कल्याणाचारा स्त्री ।

आतोऽनुपसर्गात्कः ॥ ५८७ ॥ कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गादाकारान्ताद्धातोः को भवति । धनं ददातीति धनदः । एवं सर्वज्ञः ।

नाम्निस्थश्च ॥ ५८८ ॥ नाम्नि उपपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च को भवति । समे तिष्ठतीति समस्यः । कूटस्थः । कच्छेन पिबतीति कच्छपः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५८९ ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को भवति । तुन्दं परिमाटीति तुन्दपरिमृजः अलसः । एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः । आनन्दकारी ।

प्रेदाज्ञः ॥ ५९० ॥ कर्मणि प्रोपपदे दाज्ञाभ्यां को भवति । प्रदः । पथि प्रज्ञः ।

समिख्यः ॥ ५९१ ॥ कर्मणि समिचोपपदे ख्यातेः को भवति ।

चक्षिडः ख्याड् ॥ ५९२ ॥ चक्षिड् इत्येतस्य ख्याडादेशो भवति असर्वधातुके । गां संचष्टे गोसंख्यः ।

गष्टक् ॥ ५९३ ॥ कर्मण्युपपदे गायतेष्टक् भवति । मधुरं गायतीति मधुरगी । सामगी ।

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयोः पिबनेष्टम्भवति । सुरापी । सीधुपी ।

हजोऽचू वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपदे हरते-

रन् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्द्धं नयनमुद्यमनं तनो-
ऽन्यदनुद्यमनं । कवचहरः क्षत्रियकुमारः

आङ्घ्रि ताच्छील्ये ॥५९६॥ कर्मण्याङ्घ्रि चोपपदे ताच्छि-
ल्यार्थे हरतेरन् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरो वि-
द्याधरः ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरन् भवति । पूजामर्ह-
तीति पूजार्हः ।

धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्र-
वर्जिते प्रहरणवाचके उपपदे धृजोऽन् भवति । वज्रधरः । चक्रधरः ।
अदण्डसूत्रयोरिति कि । दण्डधारः । सूत्रधारः ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहेर्वा
॥ ५९९ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरन् भवति । धनुर्ग्रहः । धनुर्ग्राहः ।
दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । त्सरग्रहः । त्सरग्राहः । लाङ्गलग्रहः । लाङ्ग-
लग्राहः । अङ्कुशग्रहः । अङ्कुशग्राहः । यष्टिग्रहः । यष्टिग्राहः । तो-
मरग्रहः । तोमरग्राहः ।

स्तम्भकर्णयोरमिजपोः ॥ ६०० ॥ स्तम्भकर्णयोरुपपद-
योरमिजपिम्यां अन् भवति । स्तम्भे रमो हन्ती । कर्णेनपः पिशुनः ।

शंपूर्वेभ्यः संज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शंपूर्वेभ्यः धातुभ्यः संज्ञायां
अन् भवति । शंकरोति इति शंकरः । शंभवः शंवदः ।

शीङोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नास्ति
उपपदे शेते अन् भवति । खे शेते त्रशयः । चकारान् ।

पार्श्वपृष्ठादौ करणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे
शीङः अन् भवति । पार्श्वेन शेने पार्श्वशयः । पृष्ठशयः कुब्जः ।

चरेष्टः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नास्ति उपपदे चरेष्टो भवति ।
कुरुषु चरतीति कुरुचरः । एवमट्टीचरः ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ ६०५ ॥ एषूपपदेषु सत्तेष्टो भवति ।
पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ।

पूर्वं कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्दे कर्त्तर्युपपदे सत्तेष्टो भवति ।
पूर्वसरः पूर्वसरी ।

कृजोहेतुताच्छील्यानुलोम्येऽवशब्दश्लोककलह-
गाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ६०७ ॥ अशब्दादिषु कर्मसूपप-
देषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये कृजष्टो भवति । हेतौ यशस्करी विद्या ।
ताच्छील्ये श्राद्धकरः । आनुलोम्ये वचनकरः । अशब्दादिष्विति किं ।
शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः ।
चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ।

तदाद्यन्तानन्तकारयहुयाहहर्दिवाविभानिशा-
प्रभाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिलिपिलिविलिभक्ति-
क्षेत्रजंघाधनुररुःसंख्यासु च ॥ ६०८ ॥ तदादिषु कर्म-
सूपपदेषु कृजष्टो भवति । तत्करोतीति तत्करः तस्करः । रूढित्वा-
त्तस्य सकारः । यत्करः । आदिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः ।
कारकरः । बहुकरः । बाहुकरः । अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः ।
निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । चित्रकरः । कर्तृकरः । नान्दीकरः ।
किं करोतीति किकरः । लिपिकरः । लिविकरः । बलिकरः । भक्ति-
करः । क्षेत्रकरः । जंघाकरः । इत्यादि ।

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ६०९ ॥ कर्मशब्दे उपपदे कृजष्टो
भवति भृतावर्थे । कर्मकरो भृत्यः ।

इस्तम्बशकृतोः ब्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतो-
रुपपदयोः कृजः इर्भवति । स्तम्बकरिः ब्रीहिः । शकृत्करिः बालवत्सः ।

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दतिनाथयोरुप-
पदयोर्हरतेरिर्भवति पशावर्थे । दतिहरिः । नाथहरिः पशुः ।

फले मलरजःसुग्रहे ॥ ६१२ ॥ एतूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति ।
फलेग्रहिः । मलग्रहिः । रजोग्रहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्नो-
तेरिर्भवति । देवान्ग्राप्नोति देवापिः । वातापिः ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृजःखिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूप-
पदेषु भृजः खिर्भवति । नस्तु क्वचित् इति नलोपः ।

ह्रस्वारूपोर्मोन्तः ॥ ६१५ ॥ ह्रस्वान्तस्थानव्ययस्यारूपश्चो-
पपदस्य मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं विभर्त्ताति
आत्मंभरिः । एवमुदरंभरिः । कुक्षिंभरिः ।

एजेः खश् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयतेरिनन्तात् खश्
भवति । एनृ कंपने जनमेजयतीति जनमेजयः ।

शुनीस्तनमुज्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कं-
र्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति ।

दीर्घस्योपपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥
दीर्घान्तस्थानव्ययस्योपपदस्य ह्रस्यो भवति खानुबन्धे कृतिपरे ।
धेट् पाने । शुर्नीं धयतीति शुनिधयः । स्तनं धयतीति स्तनंधयः ।
मुजंधयः । कूलंधयः । आस्यन्धयः । पुष्पंधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु धमश्च ॥ ६१९ ॥
एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्धेटश्च खश् भवति । नाडिन्धमः । करन्धमः ।
करन्धयः । मुष्टिन्धयः । मुष्टिन्धमः । पाणिन्धयः । पाणिन्धमः ।
नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

चिध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुदः खश्
भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगाद्दिधुटो लोपो भवति धुटि
परे । अरंतुदः । तिन्नुदः ।

असूयोऽग्रयोर्दृशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशः खश् भवति । अमूर्यपश्या राजद्वाराः । उग्रंपश्याः ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदे तपतेः खश् भवति ललाटंतपः ।

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पचः खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः । प्रस्थंपचः । द्रोणंपचा स्थाली ।

कूलउद्गुजोद्गहोः ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्गुजोद्गहोः खश् भवति । रुनो भंगे कूलमुद्गुजा नदी । कूलमुद्गहः समुद्रः ।

वहंलिहाभ्रंलिहपरन्तपेरंमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते-
खशान्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौः । अभ्रंलिहो वायुः । परंतपः
खलः । इरंमदा ज्योतिः । चकारात् वातमजन्तीति वातमजाः । श्राद्धं
जहातीति श्राद्धजहा मापाः ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदेः
खो भवति । प्रियंवदः । वशंवदः ।

सर्वकूलाभ्रकरीपेषु कपः ॥ ६२८ ॥ एषूपपदेषु कपतेः
खो भवति । कपसिपेति दण्डकधातुः सर्वकपः खलः । कूलंकपा नदी ।
अभ्रंकपो गिरिः । करीपंकपा वात्या ।

भयर्त्तिमेघेषु कृजः ॥ ६२९ ॥ एषूपपदेषु कृजः खो भवति ।
भयंकरः । ऋतिकरः । मेवंकरः ।

क्षमप्रियमद्रेष्वणच ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु कृजः खो
भवति अणच । क्षेमंकरः क्षेमकारः । प्रियंकरः प्रियकारः । मद्रंकरः
मद्रकारः ।

माभ्रितृभृष्टृजिदास्तिपिदभिसहं संज्ञायाम् ॥ ६३१ ॥
नाद्युपपदेभ्यः संज्ञायां खो भवति । रथेन तरतीति रथंतरं साम ।
विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा भूः । पतिं वृणीते पतिंवरा कन्या । धनजय-

तीति धनञ्जयः । वसुं धारयतीति वसुन्धरा । शत्रुं तापयतीति शत्रुतपः ।
अरिं दमयतीति अरिन्दमः । शत्रुं सहते इति शत्रुसहः ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नास्ति उपपदे गमश्च खो भवति संज्ञायां ।
सुतंगमः । हृदयङ्गमा वाचः ।

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥ ६३३ ॥ उरोविहायसो-
रुरविहौ भवतः । गमश्च खो भवति संज्ञायां । उरसा गच्छतीति
उरङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ।

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥ नास्ति उपपदे गमे डो भव-
तीत्यसंज्ञायामपि । भुजाम्यां गच्छतीति भुजगः । तुरगः । प्लवगः ।
पतगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । पन्नगः । सुगः । दुर्गः । नगः ।
अगः । उरगः । विहगः ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एते डान्ता निपात्यन्ते
संज्ञायां । विहङ्गः । तुरङ्गः । भुजङ्गः ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नास्ति उपपदे गमेरन्यत्मादपि
डो भवति । वारि ष्वरतीति वाश्चः हंसः । गिरौ शेते गिरिशः । वरा-
नाहन्तीति वराहः । परिखन्यते परिखा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशि-
पि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति । शत्रुं कथ्यात् शत्रुहः । क्रोशं
हन्तीति क्रोशहः ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपह-
न्तेर्डो भवति क्लेशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । विषा-
पहः । अन्यतोऽपि अन्यापहः । दर्पापहः ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोः
हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

दृग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयो-
र्हन्तेर्दृग् भवति दृक्षणवत्कर्त्तरि । जायाम्नः ब्राह्मणः । पतिघ्नी धृपली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टम्भवति । जायाघ्नः तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलं । श्लेष्माणं हन्तीति श्लेषमघ्नं त्रिकटुकं । अपिशब्दात् कृतघ्नः ।

हस्तिघातुकवाटेषु ॥ ६४२ ॥ एषु कवाटेषु हन्तेष्टम्भवति ॥ हस्तिनं हन्तीति हस्तिघ्नः । एवं बाहुघ्नः । कवाटघ्नः ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पे निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघ्नः । ताडघ्नः ।

नम्रपलितप्रियान्धस्थूलशुभगाद्येष्वभूततद्भावे कृजः ख्युद् करणे ॥ ६४४ ॥ नम्रादिपूषपदेषु अभूततद्भावेऽर्थे-कृजः ख्युद् भवति करणे । अनग्नो नम्रः क्रियते अनेन नम्रं करणं धृतं । एवं पलितंकरणं तैलं । प्रियंकरणं शीलं । अन्धंकरणः शोकः । स्थूलंकरणं दधि । शुभगंकरणं रूपं । आद्यंकरणं वित्तं ।

भुवः खिप्णुखुकजौ कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नम्रादिपूषपदेषु अभूततद्भावे भुवः खिप्णुखुकजौ भवतः कर्त्तरि । अनग्नो नम्रो भवति । नम्रंभविप्णुः । नम्रंभावुकः । पलितंभविप्णुः । पलितंभावुकः । प्रियंभविप्णुः । प्रियंभावुकः । अन्धंभविप्णुः । अन्धंभावुकः । स्थूलंभविप्णुः । स्थूलंभावुकः ।

भजो विण् ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो विण् भवति । वेद्योपोऽश्रुतस्य इति वेद्योपो भवति ॥ अर्द्धमाक् पादमाक् ।

सहः छन्दसि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि मापायां सहो विण् भवति । तुरगमहते ।

सहेप्पोदः ॥ ६४८ ॥ सहेप्पोदस्य पत्वं भवति हकारस्य दकारो भवति चेत् । तुरापाद् तुरामाहौ तुरामाहः ।

चह्दश्च ॥ ६४९ ॥ नाशि उपपदे चह्दश्च विण् भवति । प्रष्टाद् प्रष्टोही ।

अनसि दृश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च विण् भवति ।
अनसश्च डो भवति । अनङ्गान् । अनङ्गही ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुहः को भवति अन्तस्य वादेशः ।
ब्रह्मदुया कामदुवा ।

विट्कमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नान्नि एभ्यो
विट् भवति ।

विट्ठनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमा-
न्तस्याकारो भवति । उदधिकः । अग्नेगाः । विपखाः । गोपाः । अञ्जनाः ।

आतो मन् कनिष्चनिष्चिचः ॥ ६५४ ॥ आकारान्ता-
द्धातोर्मन् कनिष् विच् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति
सुद्धामा । अश्च इव तिष्ठतीति अश्चत्थामा । कनिष् । सुपीवा । सुधीवा ।
वनिष् । भूरिद्धावा । घृतपावा । निच् । क्षीरपाः । सर्वापहारी प्रत्ययलोपः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि घालुभ्यः
एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृतवर्मा कनिष् । इण गतौ । प्रातरेति
प्रातरित्वा । वनिश् । विच् । लिप हिसायां त्विट् ।

किप् ॥ ६५६ ॥ घातोः किप् दृश्यते । उखायाः खंसते
उखान्त्वत् । पर्णध्वत् ।

वः कौ ॥ ६५७ ॥ वेजः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते कवेव ।
ऊः उवौ उवः ।

त्येतौ भवतः । कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । लिश विञ्च गतौ । विञ्च गोविद् । प्रच्छ झीप्सायां । पथिग्राट् । कचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता । दिव् अक्षद्युः । पिव् स्यूः । प्रच्छ प्रष्टः पृष्ठा । दिव् द्यूतः । द्यूत्वा । विच्छ विश्नः । छस्य द्विः पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।

श्रिञ्चविमविहरित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊट् भवति कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । श्रिबु गतिशौघणयोः । म्रूः । अव रक्ष पालने । अत्र ऊः । मव्य बन्धने मूः । ज्वर रोमे । जूः । त्वरे तूः ।

राह्योप्यौ ॥ ६६३ ॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवतः कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मूः । धूर्ध धूः ।

वहेः पञ्चम्यां भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ वहेः पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशोः क्तिप् भवति । भ्रश भ्रंश अधःपतने । वहान् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नास्ति उपपदे स्पृशः क्तिप् भवति । स्पृश संस्पर्श । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अदः क्तिप् भवति । सस्यमन्तीति सस्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपदे अदः क्तिप् भवति पक्वेऽर्थे । क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि क्रव्यादः राक्षसः ।

ऋत्विग्दधृक्स्त्रक्दिगुप्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्तिवन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति स्वापि वचि इत्यादिना संप्रसारणं वमुवर्ण इति वत्वं । ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्त्रक् । दिक् । उप्णिक् ।

सत्सूडिपट्टुहयुजविदभिदजिनीरामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नास्ति अप्यनाम्नि उपपदे क्तिप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् सभासत् । सूरदादिः प्रद्युः । सूः । अण्डसूः । द्विप् अग्रीतौ । विद्विद् ।

अनसि डश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च विष् भवति ।
अनसश्च डो भवति । अनङ्गान् । अनडुही ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुहः को भवति अन्तस्य वादेशः ।
ब्रह्मदुघा कामदुघा ।

विट्कमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नान्नि एभ्यो
विट् भवति ।

विट्कनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमा-
न्तस्याकारो भवति । उदधिकाः । अग्नेगाः । विपत्ताः । गोधाः । अठजजाः ।

आतो मन् कनिप् वनिप् विच् ॥ ६५४ ॥ आकारान्ता-
द्धातोर्मन् कनिप् विच् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति
सुदामा । अश्च इव तिष्ठतीति अश्चत्थामा । कनिप् । सुपीवा । सुधीवा ।
वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । क्षीरपाः । सर्वापहारी प्रत्ययलोपः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्यः
एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृतवर्मा कनिप् । इण गतौ । प्रातरेति
प्रातरित्वा । वनिप् । विच् । त्विप हिंसायां त्विट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातोः क्विप् दृश्यते । उखायाः त्संसे
उखास्तत् । पर्णध्वत् ।

चः कौ ॥ ६५७ ॥ वेजः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते कौवेव ।
ऊः उवौ उवः ।

ध्याप्योः ॥ ६५८ ॥ ध्याप्योः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते कौ
परे । आधीः । व्याधीः । आपीः । वचनात्सम्प्रसारणं सिद्धम् ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमान्तस्थोपधा-
याः कौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मोनो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति
धुट्यन्ते च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्छोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ६६१ ॥ छकारवकारयोः शू उठि-

त्येतौ भवनः । कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । लिश विड गतौ । विड गोविद् । प्रच्छ दीप्सायां । पयिप्राट् । कचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता । दिव् अक्षयूः । पिब् स्यूः । प्रच्छ प्रष्टः पृष्ठा । दिव् घूतः । घृत्वा । विच्छ विश्रः । छस्य द्विः पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।

श्रिव्यविमविहरित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊट् भवति कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयोः । सूः । अव रक्ष पाठने । अब् ऊः । मय्य बन्धने सूः । ज्वर रोमे । जूः । त्वरे तूः ।

राष्ट्रोप्यौ ॥ ६६३ ॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवतः कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मूः । धूर्व धूः ।

बहेः पञ्चम्यां भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ बहेः पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशोः किप् भवति । भ्रश भ्रंश अधःपतने । बहान् भ्रश्यत इति बहभ्रट् ।

सृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नास्ति उपपदे सृशः किप् भवति । सृश संस्पर्श । घृतसृक् मन्त्रसृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अदः किप् भवति । सस्यमर्त्तीति सस्यात् । तृणान् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपदे अदः किप् भवति पक्वेऽर्थे । क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि क्रव्यादः राक्षसः ।

ऋत्विग्दधृक्स्वक्दिगुप्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्विन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजनीति स्यापि वचि इत्यादिना संप्रसारणं वमुवर्ण इति कर्त्तव्यं । ऋत्विक् । घृष्णोतीति दधृक् । स्वक् । दिक् । उप्णिक् ।

सत्सूष्ठिपट्टहयुजविदभिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नास्ति अप्यनास्ति उपपदे किप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सन् समासत् । सूरदादिः प्रमूः । मूः । अण्डमूः । द्विप् अप्रीतौ । विद्विद् ।

मित्रद्विद् । दृह निघांसायां प्रधुक् धुक् । मित्रधुक् प्रधुक् गोधुक् प्रयुक्
युक् अधयुक् संवित् वित् वेदवित् । प्रमित् भित् काष्ठमित् । प्रच्छित्
छित् रज्जुच्छित् । प्रजित् जित् अवनिजित् । अवनीः नीः सेनानीः
विराद् राद् गिरिराद् ।

कर्मण्युपमानेत्यदादौ दृशेष्टक्सकौ च ॥ ६७० ॥
कर्मण्युपमानेत्यदादौ उपपदे दृशेष्टक्सकौ च भवतः । चकारात् किपूच ।

आसर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेपु परतः सर्वनाम्न
आकारो भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिव पश्यतीति अथवा सद्व दृ-
श्यते इति । तादृशः । तादृक्षः । तादृक् । यादृशः । यादृक् । यादृक्षः ।
एतादृशः । एतादृक्षः । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७२ ॥ दृगादिषु परत इदमीर्भवति । इदमिव
पश्यतीति ईदृशः । ईदृक्षः । ईदृक् ।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिव पश्येतीति
कीदृशः । कीदृक्षः । कीदृक् ।

अदोमूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदम् अमूर्भवति । अमुमिव
पश्यतीति अमूदृशः । अमूदृक्षः । अमूदृक् ।

दृग्दृशदृक्षेपु समानस्य सः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परेषु
समानस्य सभावो भवति । समानमिव पश्यतीति सदृशः । सदृक्षः ।
सदृक् ।

नाङ्गयजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ
नाम्नि उपपदे घातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येर्धे तच्छब्देन धात्वर्थो
गृह्यते । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोनी । धर्ममवभासितुं शीलमस्य
धर्ममवभास्यत इति एवं शीलः धर्मावभासी । प्रियवादी ।
प्रियवादिनी ।

कर्तर्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे

धानोर्णिनिर्भवति । उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांसरावी ।
हंसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातो-
र्णिनिर्भवति । व्रतं शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं ।
अश्राद्धभोजी । स्थण्डिलशायी । क्षीरपायिणः । उशीनराः । सौवीर-
पायिणो बाहिकाः ।

मनः पुंवच्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति
उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भवं । पटुमानी । पट्टीमात्मानं मन्यते
पटुमानिनी ।

स्वश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मार्थे मन्यतेर्णि-
निर्भवति स्वश्च प्रत्ययः पुंवच्च । विदुषीमिव आत्मानं मन्यते विद्व-
न्मानिनी । पटुमित्रात्मानं मन्यते पटुमन्यः ।

करणेऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे यजेर्णिन्
भवति अतीतेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णि-
निर्भवति अतीते काले वर्तमानात् कुत्सायां । पितृयाती । मातुल्याती ।

किप् ब्रह्मभूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिपूषपदेष्वतीते हन्तेः
किप् भवति अतीतकाले । ब्रह्माणं हन्तिस ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा ।

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एतेषूपपदे-
षु कृजः किप् भवति अतीते । सुष्टु करोतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पाप-
कृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ।

सोमे सुजः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुजः किप् भवति
अतीते । सोमं सुनोतिस्म सोमसुन् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नौवुषपदे चिनोतेः किप् भवति अनी-
ते । अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित् ।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेस्तीते कु-

त्सायां इन् भवति । सोमं विक्रीणीति सोमविक्रयी । डुक्रीञ् द्रव्य-
विनिमये ।

दृशेः कनिष् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशेः कनिष् भवति
अतीते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुदृश्वा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराज्ञोरुपपदयोः युधः कनिष्
भवति अतीते । युधसम्प्रहारे सहयुच्यतेस्म सहयुध्वा । राजानं युध्य-
तेस्म राजयुध्वा ।

कृजश्च ॥ ६९० ॥ सहराज्ञोरुपपदयोः कृजः कनिष् भवति
अतीते । सह कृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्च-
म्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति अतीते । जले जातं जलजं । सरसिजं ।
संस्कारात् जातं संस्कारजं । बुद्धिजं । एवं पङ्केजं । नीरेजं ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति
अतीते । न जातः अजः । द्वाभ्यां जातो द्विजः । अभिजः । अग्रजः ।
अनुजः । पुमांसमनुजातः ॥

श्लोकः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥

पोढशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

मह्यं रौतीति मयूरः । भ्रमन् रौतीति भ्रमरः । व्यञ्जनान्तस्य
यत्सुभोरिति न्यायात् पुंसोऽन्शब्दलोप इति सूत्रेण अन्शब्दलोपः ।
संयोगान्तस्य लोप इति सलोपः । पुमनुजः । ख्यनुजः ।

निष्ठा ॥ ६९३ ॥ धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीते काले ।

क्तवन्तू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तवन्तू निष्ठासंज्ञौ भवतः ।
 न श्र्युवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ श्रयतेरुवर्णान्तस्य
 वृद्धवृन्कृदन्तस्य च नेड् भवति कानुबन्धेऽसार्वधातुके । श्रितः
 श्रितवान् । युतः युनवान् । भूतः भूतवान् । वृतः वृतवान् ।

रात्रिष्ठा तो नोऽपृमूर्च्छिमदिख्याध्याभ्यः ॥ ६९६ ॥
 रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नतु पृमूर्च्छिमदिख्या-
 ध्याभ्यः । शृ हिंसायां । शीर्णः शीर्णवान् । कीर्णः कीर्णवान् । गीर्णः
 गीर्णवान् । प्रतिपेधः किम् । पृ पूर्तः पूर्तवान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ।
 मूर्छा मूर्च्छावान् । मूर्त्तः मूर्त्तवान् । मत्तः । नडीङ्श्चीदनुबन्धवेटामपति-
 निष्कपोरिति इदप्रतिपेधः ॥ ख्यातः । घ्यातः । क्षातः । ध्यातः ।

निष्ठेटीनः ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिटि परे इनो लोपो भवति ।
 चोर्यतेस् चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान् ॥ क्षुधिवसो-
 धेति वर्त्तते ।

निष्ठायाश्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिवसोर्निष्ठायां वा नेद् भवति ।
 लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभो निष्ठायां
 वा नेद् भवति । लुधितः लुधितवान् । उपितः उपितवान् । लुभ गार्ध्वे ।
 लुभिनः लुभितवान् । लुब्धः लुब्धवान् ।

पूज्क्लिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूजः क्लिशश्च निष्ठायामिद् वा
 भवति । पूतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । क्लिश विबाधने । क्लिष्टः
 क्लिष्टवान् । क्लिशितः क्लिशितवान् ।

न डीङ्श्चीदनुबन्धवेटामपतनिष्कुपोः ॥ ७०१ ॥
 डीङ् श्रयतेरीदनुबन्धस्य च वेटस्य निष्ठायां नेड् भवति अपतिनि-
 ष्कुपोः ।

ल्वार्थोदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ ल्वार्थादिभ्यः ओदनुबन्धे-
 म्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । डीङ् श्रियमा गतौ ।
 डीनः डीनवान् । दुभोश्च गतिवृद्धयोः ।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तन्मग्रगणनन्त्यं चैव -

शूनः शूनवान् । दीसः दीसवान् । ओलजी ओलम्नी व्रीडायां । लज्ज-
तेस अन्तरङ्गत्वात् चजोः कगौ धुटि वानुबन्धयोरिति नकारस्य
गकारः । लग्नः लग्नवान् ।

धुटिखनिसनिजनाम् ॥७०४॥ एपां पञ्चमान्तस्य आका-
रो भवति धुटि परे । खातः । सातः । जातः । जातवान् । वेष्टः । गुह्य-
संवरणे । दे ढ लोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढः गूढवान् ।

दाहस्य च ॥ ७०५ ॥ दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य दस्य
च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच्च ॥७०६॥ आकारादनुबन्धाद्वातोर्नेङ् भवति
निष्ठायां । मिमिदा स्नेहने । मिन्नः मिन्नवान् । क्लिद् आर्द्राभावे । क्लिन्नः
क्लिन्नवान् ।

आतोऽन्तःस्थासंयुक्तात् ॥७०७॥ अन्तःस्थासंयुक्तादा-
कारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । म्लै हर्षक्षये । ग्लानः
ग्लानवान् । म्लै गात्रविनामे । म्लानः । श्रा पाके । श्राणः । द्रा कुत्सा-
यां गतौ । विद्राणः विद्राणवान् ।

व्रश्चेः कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
भवति कश्चान्तादेशः । व्रश्चू छेदने सम्प्रसारणं । वृक्णः वृक्णवान् ।

क्षैशुपिपचां मकचाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य
यथासंख्यं मकचा भवन्ति । क्षै जै पै क्षये । क्षामः क्षामवान् । शु-
ष्कः । पक्कः ।

वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्धेदां धुटि पञ्चमोऽच्चा-
न्तः ॥ ७१० ॥ वनतेस्तनोत्यादेः प्रतिपिद्धेदश्च पञ्चमस्य लोपो
भवति धुट्यगुणे पञ्चमे च । आकारस्य अद् भवति । वनपण संभक्तौ ।
वनः । तनः । हतः । यनः । रतः । ननः । गनः । गतवान् ।

जपिवमिभ्यामिड् चा ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिड्

वा भवति निष्ठायां । जप विमानसे च । जप्तः जप्तवान् । जपितः जपितवान् । वान्तः वान्तवान् । वमितः वमितवान् ।

व्याज्यां श्वसः ॥ ७१२ ॥ व्याज्यां परस्य श्वस इद् वा भवति निष्ठायां । विश्वस्तः । विश्वसितः । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्तः आश्वस्तवान् । आश्वसितः आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धाद्धातोर्भावादिप्रक्रियायाश्च इद् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्घृपिङ्खिदिस्त्रिदिमिदां निष्ठासेद् ॥ ७१४ ॥ शीङादीनां निष्ठा सेद् गुणी भवति । शयितः शयितवान् । पवितः पवितवान् । निधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षितः धर्षितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्विण्णः । प्रस्वेदितः प्रस्विन्नः । प्रमेदितः । प्रमिन्नः । प्रमिन्नवान् ।

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीतः स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्वाऽदुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्धातोर्निष्ठा सेद् गुणी भवति वा भावे आदिप्रक्रियायाश्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ।

यपि चादौ जग्धिः ॥ ७१७ ॥ तकारादौ अगुणे यपि च परे अदेर्जग्धिर्भवति । जग्धं अद्यतेस्स निष्ठाक्तः ।

द्यतिमास्यां त्यगुणे ॥ ७१८ ॥ एषां तकारादावगुणे प्रत्यये परे इद् भवति । दोऽवखण्डने । दितवान् अवसितः । माद् माने । मितः । स्थितः स्थितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशोस्तकारादावगुणे इद् वा भवति । छो छेदने । अवच्छित्तः अवच्छातः । शो तनूकरणे निशितः निशातः ।

दधातेर्हिः ॥ ७२० ॥ दधातेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभिहितः । अभिहितवान् ।

स्वरान्तादुपसर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्वरान्तादुपसर्गात्पर-

स्य दासंज्ञकस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्तं प्रत्तवान् । नित्तं
नित्तवान् ।

ददोऽघः ॥ ७२२ ॥ अघेतो दासंज्ञकस्य दद्भवति तकारादाव-
गुणे । दत्तः दत्तवान् । दत्त्वा दत्तिः । घाव गतिगुध्योः । छवोः श्रुतौ ।

अवर्णादूढो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अवर्णात्परस्य ऊढो वृद्धि-
भवति । धौतः ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७२४ ॥ आदिक्रियायां
कर्त्तरि च क्तो भवेदिति वेदिन्यः । प्रकृतः कर्तृ भवान् । प्रकृतः कटो
भवता । सुप्तो भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्दः आदिक्रियाद्योतकः ।

गत्यर्थाकर्मकश्चिपशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यति-
भ्यश्च ॥ ७२५ ॥ गत्यर्थेभ्यः अकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च कर्त्तरि क्तो
भवति । गतो ग्रामं भवान् । ग्रामो भवता प्राप्तः । ग्रामं भवान् प्राप्तः प्राप्तो
ग्रामो भवता । गतोऽयं गतमनेन । प्राप्तोऽयं प्राप्तमनेन । अकर्मकात् ।
शयिनो भवान् शयितं भवता । श्लिषादयः सोषसर्गाः सकर्मकाः
आश्लिष्टो गुरुं भवान् । आश्लिष्टो गुरुर्भवता । श्लिष आलिङ्गने ।
अधिशयितः खट्वां भवान् । अधिशयिना खट्वा भवता । उपस्थितो गुरुं
भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो
गुरुर्भवता । वस निवासे । अनूपिनो गुरुं भवान् । अनूपिनो गुरुर्भ-
वता । अनुजातो वुवं चन्द्रमाः । अनुजातो बुधश्चन्द्रमसा । आरूढो
वृक्षं कपिः आरूढो वृक्षः कपिना । जृषु शृषु वयोहानौ । अनुनीर्णो
वृषर्षी भवान् । अनुनीर्णो वृषली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसादनार्थेभ्यः
॥ ७२६ ॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्यं प्रत्यवसादनं भोजनं । ध्रौव्यार्थेभ्यः
गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसादनार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे । इदमेपा
नासितं । इदमाग्निमेभिः । अत्रासितोऽयं । इदमेपां यातं इदं तीर्षतं

यामान्ते याताः । इदमेषां भुक्तं इदं तैर्भुक्तं ओदनं ते भुक्ताः । इदमे-
षां पीतं । पयस्तैः पीतं । पयस्ते पीताः । पीतं पयः ।

न्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥७२७॥ मतिरि-
च्छा बुद्धिज्ञानं पूजा सत्कारः । व्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तो
भवति वर्तमानकाले भावे कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भवं । त्रिमिदा
स्नेहने । मित्रः । स्विन्नः । द्विष्णः । राज्ञां मतः । सतामिष्टः । बुद्धौ
राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । पूज पूजायां । राज्ञां पूजितः । सतामर्चितः ।

नपुंसके भावे क्तः ॥७२८॥ भावे क्तो भवति नपुंसके ।
उपासितमन्त्र । मुनस्त्रितं । कुमारस्य शयितं । आम् उपवेशने । आ-
सितं पुत्रस्य एधितं ।

युद् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुंसके युद् च भवति । भवनं ।
पंचनं । यजनं । वसनं । देवनं । तोदनं । रोदनं । करणं । मननं । इत्यादि
सर्वमवगन्तव्यं ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वाक्तेः ॥ ७३० ॥ आक्तेः
कोऽर्थः किमभिध्याप्य इत्यर्थः । तच्छीलादिषु कर्तृषु अतः परं केचि-
त्प्रत्यया वेदितव्याः ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु घातोस्तृन् भवति । वदिता
जनापवादान् मूर्खः । मुण्डयितारः श्राविष्ठायिनाः । अधीतृ ज्ञानं ।

आज्यलङ्कृब्धसहिरुचिवृत्तिवृधिरिप्रजनापन्न
पेनामिष्णुच् ॥ ७३२ ॥ एभ्यः इष्णुच् भवति तच्छीला-
दिषु । आजिष्णुः । अलङ्करीष्णुः । मविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः ।
वर्त्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । त्रपूप् लज्जायां ।
अपन्नपिष्णुः । इनन्तेभ्यः । धारयिष्णुः ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उद्युपपदेभ्य एभ्यः इ-
ष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । उन्मादिष्णुः । उत्पतिष्णुः ।

जिभुवोः प्णुक् ॥ ७३४ ॥ आम्यां प्णुगभवति तच्छी-
लादिषु । जिप्णुः । भूप्णुः ।

क्रुधिमण्डिलचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भ-
वति तच्छीलादिषु । कुप क्रुष रूप रोपे । कोपनः । क्रोधनः । रोप-
णः । एते क्रुध्यर्थाः । मण्डयर्थात् । मडि भूषायां । मण्डनः । भूष
अलङ्कारे । भूषणः । चलयर्थात् । चल कम्पने । चलनः । दुवेष क-
म्पे चलने । वेपनः कम्पनः । शब्दार्थात् रवणः मापणः ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ व्यञ्जनादेश्च रुचादेर्गणात्
युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचनः । लोचनः । वर्त्तनः । वर्द्धनः ।
दीपनः ।

ततो यातेर्वरः ॥ ७३७ ॥ ततश्चेक्रीयतान्तायातेर्वरो भवति
तच्छीलादिषु । यस्याननि इति यलोपश्च । यायावरः ।

कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च ॥ ७३८ ॥ एषां
वरो भवति तच्छीलादिषु ।

घोषवत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ घोषवति तौ च कृति नेह
भवति । कस्वरः । पेस्वरः । भास्वरः । ईश्वरः । स्थावरः । प्रमद्वरः ।

सनन्ताशंसिभिक्षासुः ॥ ७४० ॥ सनन्तस्याशंसिभि-
क्षेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषुः । पिपासुः । बुभुसुः । चिकीर्षुः ।
शंस स्तुतौ च । आशंसुः । भिक्ष याचनायां । भिक्षुः ।

उणादयो भूतेऽपि ॥ ७४१ ॥ उणादयः प्रत्यया वर्त्तमाने
भूतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमिखादिसाध्यशूद्रपणिजनिचरिचटि-
भ्य उण् ॥ ७४२ ॥ एभ्यो धातुभ्यः उण् प्रत्ययो भवति ण-
कार इद्वद्भावः । करोतीति कारुः । वा गतिगन्धनयोः । वार्ताति
वायुः । पायुः । जायुः । मिह् हिंसायां । मायुः । स्वद आस्वादने ।

७ । साष् संसिद्धौ साध्यनीनि सायुः । अशङ्क्याती । अश्रुते

इति अशुः । दृक् विद्वारेणे । दृणातीति दारुः । पणु दाने । सनोतीति सानुः । जनिद् प्रादुर्भावे । जायन इति जानुः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चारुः । चट विग्नौ । चट्तीति चाटुः । “सर्वधातुम्यः । अम्” । मनु ज्ञाने । च गनौ । तिज निशाने । रुजो भङ्गे । मनः । मरः । तेजः । रोगः ।

भविष्यति गम्यादयः ॥७४३॥ औणादिका गमीत्येव-
मादयः भविष्यति भवन्ति भविष्यत्कालवृत्तिम्यः गमादिम्यः इना-
दयः स्युरित्यर्थः ।

गमेरिणि च ॥७४४॥ गम्ल गतावित्येनस्माद्धातोर्निष्णि-
नौ भवतः । ग्रामं गमिष्यतीति ग्रामंगमी । ग्रामंगामी ।

भवतेश्च ॥ ७४५ ॥ भूसत्तायां इत्येनस्माद्धातोर्निष्णिनौ
भवतः भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सर्व-
मुणादिषु वेदितव्यम् ।

बुण्त्तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रि-
यायां क्रियार्थायामुपपदे धातोर्बुण्त्तुमौ भवतः भविष्यदर्थे । वर्तमानात् ।
पाचको व्रजति पक्तुं व्रजति प्रक्ष्यामि इति व्रजतीत्यर्थः । एवं गन्तुं
दातुं पातुं धरितुं तरितुं योक्तुं भोक्तुं स्तब्धं द्रष्टुं प्रष्टुं ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७४७ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य
ओत्वं भवति धुटि परे । सोढुं । वोढुं ।

शस्त्रानौस्यसंहितौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थायां
क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोः स्येन संहितौ शस्त्रानौ
शतृष्ठानशौ भवतः । करिष्यामि इति व्रजति कटं करिष्यन् व्रजति ।
कटं करिष्यमाणो व्रजति । शेषे च करिष्यतीति करिष्यन् करिष्य-
माणः । यक्ष्यन् यक्ष्यमाणः ।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ एषां घञ्
वति वा । पादः । वेशः । रोगः स्पर्शः । उच समवाये ओकः

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्माद्धातोर्वञ् भवति । पाकः । यागः । योगः । त्यज हानौ । त्यागः । भोगः । भागः । पारः । भावः । इत्यादि ॥

घञीन्धेः ॥ ७५१ ॥ इन्धेः पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरणयोः विहिते घञि परे । निन्धी दीप्तौ । इन्धनं एघः ॥

रञ्जेर्भावकरणयोः ॥ ७५२ ॥ रञ्जेर्भावकरणविहिते घञि परे पञ्चमो लोप्यो भवति । रञ्ज रागे । रञ्जनं रागः ।

उपसर्गादसुदुर्भ्यां लभेः प्राक्भात्खल्घञोः ॥ ७५३ ॥ सुदुर्वजितादुपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति खल्घञोः परतः ।

उपसर्गाणां घञि बहुलम् ॥ ७५४ ॥ उपसर्गाणां दीर्घो भवति बहुलं घञि परे । डुलभप् प्राप्तौ । उपलम्भः उपालम्भः । प्रलम्भः प्रालम्भः असुदुर्भ्यामिति किं । सुलुभः । दुर्लभः ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ७५५ ॥ कर्तृवर्जिते कारके भावे च संज्ञायां घञ् भवति । दीयते अस्मादिति दायः । चीयतेऽस्मादिति चायः । एवंविवातः । अस-क्षेपणे प्रास्यते अस्मादिति प्रासः । आहारः । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहारः । भुज्यते इति भोगः ।

स्वरवृद्धगमिग्रहामल् ॥ ७५६ ॥ स्वरान्तावृद्धगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति भावे । भूयते भवनं वा भवः । भयनं । जयनं । भयः । जयः । वरणं वरः । दरणं दरः । गमनं गमः । ग्रहणं ग्रहः ।

द्वनुबन्धादधुः ॥ ७५७ ॥ द्वनुबन्धाद्धातोर्धुर्भवति भावे । द्रुवष्ट कम्पि चलने । वेपथुः । कम्पथुः । द्रुदु उपतापे । दवथुः । द्रुवष्ट । वेपनं वेपथुः । दृणादि समृद्धौ । नन्दथुः । द्रुवम् उद्विगणे । वमथुः । द्रु ओन्धि गतिवृद्धोः । श्वयथुः ।

द्वनुबन्धात्रिमक्तेन निर्वृत्ते ॥ ७५८ ॥ द्वनुबन्धाद्धानो-

स्नेर्मभवति तेन घात्वर्थेन निर्वृत्ते । पाकेन निर्वृत्त पक्तिम । एव
कारणेन निर्वृत्त कृत्रिम ।

याचिचिछिप्रछिथजिखपिराक्षियतां नह ॥७५९॥
एभ्यो नङ् भवति भावे । याच्ना । छो शूठौ इति शकार । विश्व ।
प्रश्न । यज्ञ । स्वप्न । रक्षण । यती प्रयत्ने । प्रयत्न ।

उपसर्गे दः किः ॥ ७६० ॥ उपसर्गे उपपदे दासज्ञका
त्किर्भवति भावे । आलोपोऽसार्वधातुके इत्याकारलोप । आदि ।
आधि । व्याधि । विधि । सन्धि । निधि । '

कर्मण्यधिकरणे च ॥७६१॥ कर्मण्युपपदे दासज्ञकात्कि
र्भवति अधिकरणे च । बाल्य धीयन्तेऽस्मिन्निति बालधि । एव
जलधि । वारिधि । अब्धि । वार्धि । अम्भोधि ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥७६२॥ क्रियाव्यतिहारे
वर्तमानाद्धातो भावे णच् भवति स्त्रिया । तत्र न वृद्ध्यागम किन्तु
वृद्धिरादो सण् इति वृद्धि । क्रियाव्यतिहारे ऋशृ आह्वाने रोदने
च । पुन पुन व्यवक्रोशन व्यवक्रोश । व्यवक्रोश एव व्यावक्रो
शी । हसि विहसने । पुन पुन व्यवहस्यते व्यवहास । व्यवहास
एव व्यवहासी ।

अभिविधौ भावे ङनण् ॥७६३॥ अभिविधिरिति क्तो
ऽर्थ । अभि-याप्ते साकल्येन क्रियासन्नन्ध इत्यर्थ । अभिविधौ गम्य
माने धातोरिनण् भवति भावे स्वार्थे अण् भवति । कुटकोटिल्ये ।
सकुटन सकोटिन । सकोटिनमेव साकौटिन वर्तते । एव साराधि
णम् । साहासिन वर्तते ।

पानुचन्वभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ७६४ ॥ पानुचन्धेभ्यो
भिटादिभ्यश्च भावे अङ् भवति स्त्रिया । ऋप्रक्रपाया । ऋप्रसामर्थ्ये ।
ऋपा । व्यय दु समयचलनयो । व्यथा । व्यध ताडने व्यधा । उट्टिर
ठिदा । गुह्र सवरणे । गुहा । सृह ईप्साया सृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपदे आकारान्ताद्घातोर्द्भु
भवति स्त्रियां । सन्ध्या । संस्था । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां बुञ् ॥ ७६६ ॥ रोगाख्यायां घातोर्बुञ्
भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रउर्दिका ।

संज्ञायां च ॥ ७६७ ॥ संज्ञायाश्च घातोर्बुञ् भवति स्त्रियां ।
भज्जो आमर्दने । उद्दालपुष्पाणि भज्यन्ते यस्या क्रीडायां सा उद्दाल-
पुष्पभञ्जिका । एवं शालपुष्पप्रवाहिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ्बुञ्चवा ॥ ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने
अवगम्यमाने घातोर्बुञ् भवति बुञ् भवति । वाग्रहणात् यप्वा
प्राप्तं च । त्वं कां कारिमकार्पीः कां कारिकां कां क्रियां कां कृ-
त्यां । अहं सर्वा कारिमकार्पं सर्वा कारिकां सर्वा क्रियां स-
र्वा कृत्यां । एवं त्वं कां कारणामाकार्पीः । त्वं कां पाचिकामपाक्षीः ।
कां पक्तिं ।

नञ्चयन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने
घातोर्निर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । नीव प्राणधारणे ।
एवमगीवनिः । जन जनने अनननीः । अप्राणनीः ।

युद्ध ॥ ७७० ॥ नपुंसके भावे युद् भवति । गमनं । हस हसने ।
हसनं । शयनं । यजनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युद्
भवति । ओघश्चच्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृश्च्यन्ते अनेन अस्मिन्निति
वा इध्मप्रव्रश्चनः । गौः दुह्यते अनयाऽस्यामिति गोदोहनी । शक्तूनि
धीयन्ते शक्तुधानी । स्यानं । आसनं । यानं । यजनं ॥

पुंस्ति संज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोश्च पुंस्ति
संज्ञायां घो भवति ।

छादेर्घं सन्ध्रन्किप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादेः ह्रस्वो

भवति च इस् मन् ऋन् क्क्प् एप् षत् । छद् षट् संवरणे । उरः छा-
द्यते अनेनेति उरश्छद् । एवं दन्तच्छद् ।

अर्चिः शुचिरुचिह्रस्वपिछादिछर्दिभ्य इस् ॥ ७७४ ॥
एभ्य इस् भवति । अर्चिः । शोचिः । रोचिः । हविः । सर्पिः ।
छदिः । छर्द वमने । छर्दिः ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छम् ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ एभ्यः परः ऋन्
प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्रं । क्क्प् । तनुञ्त् । कुर्वन्ति
अनेनेति करः । शृण्वन्त्यनेनेति श्रवः । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्ति-
क्षिति लयः ।

ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ७७७ ॥ कृच्छ्रं दुःखं
दुरोऽर्थः । अकृच्छ्रं सुखं सौख्यं । एप्पपदेपु कृच्छ्रार्थेषु खल् भवति
भावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईपद्प्रयासेन क्रियत इति ईपत्कारः कटो-
भवता । दुष्करः । सुकरः । ईपद्दोषं काव्यं । दुर्बोधं व्याकरणं । सुबोधं
अध्यात्मं ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ ७७८ ॥ ईपदादिपूपपदेपु
आभ्यां कर्तृकर्मणोः खल् भवति । ईपदाद्यस्य भवनं ईपदाद्यंभवं ।
भवता दुराद्यंभवं । भवता स्वाद्यंभवं । ईपदाद्यः क्रियते ईपदाद्यं-
करो भवान् । दुराद्यङ्करः । स्वाद्यङ्करः ॥

आद्यो द्यदरिद्रातेः ॥ ७७९ ॥ ईपदादिपूपपदेपु आ-
कारान्तेभ्यो युर्भवति अदरिद्रातेः ॥ ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पा-
नः । सुपानः । ईपद्यानः । दुर्यानः । सुयानः । ईपद्दाना । दुर्दाना ।
सुदाना ।

अलङ्ग्यत्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा चा ॥ ७८० ॥
अलं खलु शब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरपदयोर्भावोः क्त्वा वा भवति ।

अलंकृत्वा गच्छति । खलुकृत्वा । अलंभुक्त्वा । खलुभुक्त्वा । अलङ्करणेन । खलुकरणेन । अलं भोजनेन । खलुभोजनेन ।

तुम् सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययं ॥७८१॥ क्त्वामकारसन्ध्यक्षरान्ताश्च कृतसंभवा अव्ययानि भवन्ति । अव्ययाच्चेति विभक्तीनां लुक् ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्भातोः क्त्वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुङ्के । गत्वा गृह्णाति ।

गुणीक्तासेद्गुदादिशुधक्लिशकुशकुपगृधमृडमृदवदवसग्रहां ॥ ७८३ ॥ अरुदादिशुधादीनां च क्त्वा सेद्गुणीभवति ।

उदनुबन्धपूक्लिशां क्त्वि ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धात्पूजः क्लिशश्च इद् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे । देवनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति देवित्वा घृत्वा । वृधु । वर्धनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति वर्धित्वा वृध्वा । स्तम् भ्रम् अवस्तंसने । स्तंसित्वा । स्वस्त्वा । भ्रंसित्वा । भ्रस्त्वा । पवित्वा । पूत्वा । क्लेशित्वा । क्लिष्ट्वा ।

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्यावो वा ॥ ७८५ ॥ उश्च इश्च की वी उपधे यस्यासौ व्युपधः व्यञ्जनादेरुकार इकारोपधस्यावकारान्तस्य धातोः क्त्वा सेद्गुणी भवति । द्योतित्वा द्युतित्वा । ऐक्षित्वा लिखित्वा ।

तृपिमृपिकृपिवधिलुङ्घृतां च ॥ ७८६ ॥ एषा क्त्वा सेद्गुणीभवति वा । जितृषा पिपासायां । तर्पित्वा तृपित्वा । मृप संहने च । मर्पित्वा मृपित्वा । कृप विलेखने । कर्पित्वा कृपित्वा । वध प्रलंभने । वधित्वा । लुञ्च अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातुः । अर्चित्वा ऋतित्वा ।

धफान्तानां चानुपङ्गिणां ॥७८७॥ धान्नाना फान्तानां

चानुपङ्क्तिणां क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । अन्यग्रन्थ सन्दर्भे । अन्यित्वा
ग्रन्थित्वा । श्रयित्वा ग्रथित्वा । गुफ गुम्फ हमी ग्रन्थे । गुम्फित्वा ।
गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटां ॥ ७८८ ॥ जान्तनशामनिटं चानुपङ्क्तिणां
क्त्वा गुणीभवति वा । पञ्च सङ्गे । संक्त्वा सक्त्वा । रञ्ज रागे ।
रक्त्वा । रंक्त्वा । मञ्जो आमर्द्दने । मंक्त्वा मक्त्वा । प्वञ्ज परिप्व-
ङ्गे । स्वंक्त्वा स्वक्त्वा ।

मसृजिनशोर्धुटि ॥ ७८९ ॥ मसृजिनशीः स्वरात्परो
नकारागमो भवति धुटि परे । डुमस्जो शुद्धौ । मंक्त्वा मक्त्वा । णश
अदर्शने । नंश्वा नष्टा । रुदादिभ्यश्च इड् वा भवति । नशित्वा ।

इज्जहातेः क्त्वा ॥ ७९० ॥ जहातेरिड् भवति क्त्वा प्रत्यये ।
हित्वा ।

समासे भाविन्यनजः क्तोऽयप् ॥ ७९१ ॥ अनजः
क्त्वान्तेन समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति । अभिभू-
य । अभिभवन् पूर्वं पश्चात्किञ्चिदिति । अभिभूयस्प्रितं । विनित्य ।
प्रस्तुत्य । अधीत्य । उपेत्य ।

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोति
दीङां दामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि
परे । मीङ् हिंसायां । प्रमाय । डुमिङ् प्रक्षेपणे । परिमाय । दीङ्-
क्षये । दीङ् अनादरे । प्रदाय । दामादीनामी बाधनार्थे । आदाय ।
निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय । अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्वेष्टां पञ्चमो
लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भवं धुट्यगुणे यपि च परे ।
मक्त्वा मत्त्वा म्रक्त्वा म्रहत्वा ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिपिद्वेष्टां मकारो लोप्यो भवति वा यपि
च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यंकारे वा । खन खनने । प्रसाय प्रसन्न्य । प्रवाय प्रवन्न्य । पणु दाने । प्रसाय । प्रसन्न्य । जनीप्रादुर्भावे । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन् अय भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् संख्याने विगणय्य ।

णम्चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एककर्तृकयोः पूर्व-काले वर्तमानाद्घातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ण्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाचं पाचं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दायं दायं तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पायं पायं तुप्यति । पीत्वा पीत्वा तुप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञः स्वमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशाति । अधःकारं निरीक्ष्यते । वधिरंकारं शृणोति । पङ्क्तुकारं गच्छति ।

यावति बिन्दजीवोः ॥ ८०१ ॥ यावदित्यस्य निर्दिष्ट-वाची यावदित्युपपदे बिन्दतेर्जावतेश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावन्तं लभते तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थः ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्तरि कर्मणि चोपपदे घातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्टः । चूडकनाशं नष्टः । गुरु-रिव अभवत् गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहितं रत्ननिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ८०२ ॥ निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कपतेर्णम् भवति । निमूलकापं कपति निमूलं कप-तीत्यर्थः । समूलकापं कपति समूलं कपतीत्यर्थः । अन्नरापं कपति अन्नं कपतीत्यर्थः । ओदनमिव पक्कः ओदनपाकं पक्क इत्यादि प्रयो-गादनुसर्ज्यम् ।

स्त्रियां क्तिः ॥ ८०२ ॥ घातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रियां । घोषतयो-श्च कृतीनि नेद । भूयने भवनं वा भूतिः । नवनं नुतिः । स्ववनं स्तु-

तिः । वर्धनं वृद्धिः । धारणं धृतिः । वर्त्तनं वृत्तिः । यजनं इष्टिः । श्रुविश्र-
वणे श्रवणं श्रुतिः । बुध अवगमने बोधनं बुद्धिः । कारणं कृतिः भ्रमु
अवस्थाने भ्रमणं पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घः
भ्रान्तिः । ।

मृत्वादिभ्योऽष्टृणातेः क्तेः ॥ ८०३ ॥ ष्टृणाति वर्जि-
तादृकारान्ताह्वादिभ्यश्च परस्य केर्त्तकारो भवति । कृत्विक्षेपे करणं कीर्य-
त इति वा कीर्णः । मरणं गीर्णिः ॥ लवनं लूनीः । ष्टृणातेस्तु उरोष्टचोप-
धस्य च ष्टृपालनपूरणयोः परणं पूर्त्तिः । मरणं मूर्त्तिः ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्तेः
नकारो भवति स्त्रियां । ओहावत्यागे हानं हानिः । ज्यावयो हानौ ज्या-
नं ज्यानिः । ग्लानं ग्लानिः

संपदादिभ्यः क्तिप् ॥ ८०५ ॥ संपदादिभ्यः क्तिप् भव-
ति भावे स्त्रियां ॥ पदगतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । षट्सुविश-
रणगत्यवसादनेषु ॥ संसदनं संसत् । परिपदनं परिपत् ।

व्रजयजोःक्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्यां भावे स्त्रियां क्यव् भवति ।
व्रजगतौ व्रजजनं व्रज्या । इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृजः भावे शो भवति क्यप् क्तिश्च स्त्रियां ।
क्रीयते करणं वा यणाशिपोर्ये इति इकारागमः क्रिया धातोस्तोन्तः
पानुबन्धे कृत्या कृतिः ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे
अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शंसुविस्तृतौ प्रशंसनं प्रशस्यते इति वा ।
प्रशंसा प्रत्ययान्तात् बुभूषणं बुभूष्यत इति वा बुभूषा । वचपरिभाषणे
विवक्षणं विवक्षा । विधित्सनं विधित्सा । पिपतिषणं पिपतिषा । पिपासनं
पिपासा । बोभूयनं बोभूया । कण्डूद् गात्र विकर्पणे स्त्रार्थे यण्
कण्डूदेर्यण् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्चनिष्ठायां सेटः ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो

धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहनं ईक्षत इति वा ईहा ।
ईक्षदर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

श्लोकः ।

भावसेनत्रिविधेन वादि पर्वतवज्जिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः परिपूर्यते ॥ १ ॥

श्लोकः ।

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यररचत्सुधीः ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ।

क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मानं नुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥
सिद्धान्तोऽयमथापि यः स्वधिपणा गवोद्धतः केवलम्
संस्पन्देत तदीयगर्वकुहरे वज्रापते मद्बचः ॥ २ ॥

इतिरूपमालाप्रक्रिया समाप्ता ।

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसङ्काशतुण्डं
गजकरभुजदण्डं कामदाहाम्रिकुण्डं ॥
विभुतं मुनिपखण्डं गोमटेशप्रचण्डं
गुणनिबद्धकरण्डं नमि नाभेषपिण्डम् ॥ १ ॥

महामूर्तिश्शान्तेर्निखिलमहत्तां शाधतपदशरचन्द्र

ज्योत्सनाप्रकृतिविकृतिः कजवदनः ॥ ज्वलच्छुक्लध्यानस्फुरद-
मल्लशृङ्गैरुद्यमहालेद्याद्रव्याकारः स जयति गिरौ गोमटजिनः ॥ १ ॥
कलाकेलिः कान्तोर्विमलतरसोन्दर्यनिलयोमहापुण्यैर्दृश्यस्त्रिदशपतिपूज्या-
द्विकमलः । लसन्निर्वाणश्रीपननरपरीरंभविसरन्महायोगानन्दः स जयति
गिरौ गोमटजिनः ॥ २ ॥ लनादंभान्मूर्तिर्लेल्लिभुजसंवेष्टिततनुः महानन्दा-
त्विंशिन्मुकुलितविशालाक्षियुगलः ॥ लसत्कायोत्सर्गव्यतिरुसुखाजिश्च
लभुःसुराधीशाराध्यः स जयति गिरौ गोमटजिनः ॥ ३ ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
५	११	मातृ ऋकारेण	मातृ ऋकारेण
८	२		उपैलकीयति
९	१३	गोऽधौ	गोऽधौ
१३	३	नवाग्रहणेन लानुनासिके ज्वपीच्छन्त्यन्ये (७२)	लानुनासिकेज्वपी- च्छन्त्यन्ये (७२)
१३	५	तश्चमशानम्.....	तच्छमशानम्
१४	१७	एवासत् पुरुषवत्	एव सत् पुरुषवत्
२२	२३	रपृवर्णेभ्यो नोणमन्त्यः	रपृवर्णेभ्यो नोणमनन्त्यः
२८	१०	सरस्युरन्तोनुर्भवति	सरस्युरन्तोऽनुर्भवति
२९	२१	ईकारान्त	ईकारान्तः
२९	२४	अधुद्	अधुद्
३१	९	आदेशा	आदेशौ
३१	१०	प्राप्नुवतः	प्राप्नुतः
४१	८	भवति । संवुद्धौ	भवति संवुद्धौ
४७	२१	अदद्यच्च	अदद्यच्च
५७	१४	अनङ्गाहन् हिवन्सी	अनङ्गाह नहिवन्सी
६७	१७	अव्	अव
७२	१८	सौर्यगुणैः	शौर्यगुणैः
७६	९	वंस्	वंस्
८६	१७	सर्पिका	सर्पि का
९९	१२	पर	परा
१०५	३	सावधानु	सर्विधानु !
१०७	१७	यण्	यण्
११६	१०	अदोद्	अदोऽद्
१२०	२२	आदीधीयाथाम्	आदीध्याथाम्
१२५	२२	विभ्रनाम्	विभ्राताम्

पृष्ठ	पङ्क्ति.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१३४	३	अमनुया	अमनुयाः
१४२	६	घुटि गुण	धुटि गुण
१४२	८	घुटि परे	धुटि परे
१४२	९	घुट्यन्ते	धुट्यन्ते
१४४	७	समस्थिपथाम्	समस्थिपाताम्
१४४	९	अदेविष्टाः	अदेविष्टाम्
१४६	७	क्रुधि	क्रुधि
१४६	७	बुध्यति	बुध्यति
१४८	६	पटुकरोति	पटुं करोति
१५८	४	ऋच्छस्तः	ऋच्छस्तः
१६९	२	धुटि	धुटि
१७१	६	श्रंसते	श्रंसते
१७१	६	सनीसस्त्रस्यते	सनीसस्यते
१७३	२२	नानन्ति नानन्तः	नानन्ति नानन्तः
१८५	४	त्रैविद्येन	त्रिविद्येन
१९०	७	द्व्यण्	द्व्यण्
१९१	२	आहपूर्वात्	आहपूर्वान्
१९४	१७	प्युङ्	प्युङ्
१९६	२१	स्वशयः	स्वशयः
१९९	२१	क्षेमप्रिय	क्षेमप्रिय
२०२	२६	प्रद्योही	प्रद्योही